Слово до читачів

Перемога великого князя литовського Ольгерда над західними улусами золотої орди князями 1362 р. на р. Синюха, поблизу замку Сині Води (тепер смт. Торговиця на Кіровоградщині), на жаль, мало відбилася у джерелах, як і чимало інших цікавих подій XIV ст. На пам'ять про неї залишилося з десяток зовсім коротеньких згадок у руських та литовських літописах, а ще кілька довших розповідей з компілятивних історій Марціна Кромера, Алесандро Ґваньїні, Мацея Стрийковського. Зате Ян Длугош (1415–1480), видатний польський історик середньовіччя і один з головних інформаторів про події "темних віків" на Україні, цілком проігнорував її.

У модерний час інтерес до Синьоводської битви повернувся в зв'язку з появою "Історії Литви" А. Шльоцера 1785 р. Упродовж XIX – та початку XX ст. фахівці з історії Литви, Польщі, України, Золотої Орди та Кримського ханату часто зверталися до розслідування обставин цієї битви і давали їй оцінку в рамках повстаючих національних історичних наративів. Завдяки їхнім зусиллям проблема битви біля Синіх Вод 1362 р. стала сприйматися як більш ширша синьоводська проблема, що розумілася як комплекс питань, пов'язаних безпосередньо як з самою битвою, так і тим історичним тлом, на якому вона сталася.

Проте бідність і фрагментарність джерел, а також суперництво різних національних шкіл в їх інтерпретації, завадили задовільному науковому розв'язанню багатьох питань, починаючи від датування окремих політичних подій і закінчуючи їхніми наслідками. Через ці причини в історичній науці виникли й усталилися нерідко суперечливі, а то й деформовані уявлення про місце і значення самої битви біля Синіх Вод. На жаль, проясненню багатьох аспектів з цієї проблематики не сприяла та обставина, що науковий інтерес до неї тривалий час стримувався надто ревним ставленням до литовської експансії з боку радянської історіографії, яка, по суті, монополізувала трактування історії Східної Європи. Як виняток слід розглядати появу спеціальних студій, а саме розвідки Стефана Кучиньського і монографічного дослідження Ромаса Батури, висновки яких підбили певний етап у вивченні синьоводської проблематики[1].

Накопчені на сьогодні знання про Синьоводську битву та безпосередньо пов'язаний з нею перебіг політичних подій виділяють її з низки невиразних локальних подій "темних віків" східноєвропейської історії,

якою ця битва досі уявлялася. Потреба глибшого вивчення синьоводської проблематики, без сумніву, обумовлюється її значенням. Останнє ж полягає передусім в тому, що політичні події у південноукраїнських степах 1362 р., однією з яких стала битва біля Синіх Вод, відбулися на зламі двох важливих історичних епох, співпавши у часі із системною кризою Золотоординської держави, що поклала край її політичній гегемонії у Східній Європі і започаткувала собою період змагання за золотоординську спадщину. Отже, ці події – передусім, крах системи панування степової імперії Джучидів у Дніпровсько-Донському межиріччі, утворення в Криму і надчорноморських степах фактично незалежної від джучидського Сараю й політично протиставленої йому Орди темника Мамая, завоювання Великим князівством Литовським золотоординського Дніпровського правобережжя внаслідок перемоги над ординцями у битві біля Синіх Вод і походу Ольгердового війська до гирла Дніпра і Південного Бугу, нарешті, правове оформлення територіальних набутків Ольгерда на півдні спеціальним ярликом – все це були прояви і перші реальні результати певних геополітичних зрушень у східноєвропейському регіоні на середину XIV ст. Вони стали однією з важливих складових того процесу змін, що згодом, в період змагань за золотоординську спадщину, мав своїм наслідком створення підвалин модерної Східної Європи, формування її політичних і, зрештою, національних кордонів. Отже, поглиблене вивчення обставин та наслідків Синьоводської битви, усього комплексу пов'язаних з нею проблем, що посідають таке значуще місце в середньовічній історії України й всієї Центрально-Східної Європи і тривалий час незаслужено вважалися дослідниками маргінальними, нині є однією з основних задач української медієвістики.

Останнім часом стало модним справляти ювілеї та увічнювати цей акт виданням спеціальної книжки. Отак початок третього тисячоліття відзначили письменники Одещини, нафтовики Бориславa, Львівські автобусозбиральники, Чорнобильські атомники, землеміри з Львівщини, інші заслужені трудові колективи, установи та організації. При цьому деякі ювілейні видання засвідчили бажання побачити певні регіони у загальноукраїнській або ж таки тисячолітній перспективі, серед яких було чути й голоси Черкащини та Кіровоградщини[2]. У претензіях провінції на своє місце у світовій історії проглядає цілком здорове прагнення певної частини українського громадянського суспільства позбутися колоніального або ж провінційного комплексу меншовартості. А от той факт, що це прагнення знайти себе в історії затуляє події справді епохального значення, слід віднести передусім на рахунок сучасних вад укра-

їнської історіографії, яка й досі дуже невиразно і непривабливо бачить Україну у широкій історичній перспективі.

Історичні битви належать як раз до тих традиційно важливих тем, що неодмінно викликають інтерес широких кіл історично свідомої публіки. Власне, саме тому битви часто й стають певними віхами чи символами. Справді, битва ефектно символізує конфлікт між старим і новим, контрастно позначає грань нової епохи. Та й образ смерті, що невіддільний від воєнної тематики, несе в собі потужний емоційний заряд трагедії, який сприймається суспільством. І не має значення, чи йдеться про велику битву чи малу, перемогу, чи поразку[3].

Проте загострений суспільний інтерес до історичних тем створює й додаткові труднощі. Зокрема, знамениті битви можуть викликати спокусу їх міфологізації. Справа в тому, що вважаючи людське життя вищою цінністю, що є неспіврозмірною з будь-якими здобутками, суспільство мусить вибачитися та виправдовуватися за пролиту кров. Тому битви часто осмислюються в образі такого собі жертовника, зведеного в ім'я якоїсь вищої мети. А сформулювати таку мету здатні хіба що релігія й історія. Та якщо перша компенсує втрати обіцянням абсолютних духовних цінностей – спасінням душ, вічним життям і тому подібним, то друга виправдовує їх прогресивним поступом з огляду на широку історичну перспективу. Ось в цьому і полягає небезпека звернення до воєнних подій в історії, адже чим історична перспектива ширша, тим певніше виправдання. Тому наративи про битви, особливо створенні через тривалий час після того як вони сталися, часто є настільки компілятивними й тенденційними, що не проливають світло правди, а, навпаки, стають перешкодою на шляху пізнання історичної істини. Саме з цієї причини історичні битви, як правило, надто переоцінюються[4]. Більше того, висока переконливість аргументу пролитої крові спокушає на містифікації, себто вигадування невідомих подій або приписування їм абсолютно вигаданих наслідків[5].

Для ефективного дослідження таких тем вкрай важливе розширення професійного дискурсу, адже тільки у змаганні якомога більшої кількості різних точок зору перевіряються докази для нових інтерпретацій та гіпотез, руйнуються стереотипи та нейтралізуються містифікації. Для Синьоводської битви це не така проста задача, враховуючи порівняно незначну кількість на Україні фахівців з історії середньовіччя, зокрема XIV ст. Лише в останнє десятиліття можна було спостерігати поворот українських істориків до політичних подій у східноєвропейському регіоні, безпосередньо дотичних до битви біля Синіх Вод. Оскільки сучас-

ний науковий інтерес до синьоводської проблематики відновлювався після тривалої перерви у кілька десятиліть, занедбання й нехтування із закладених ще В. Антоновичем, М. Дашкевичем, Н. Молчановським і М. Грушевським традицій її дослідження, то цілком слушно цей процес розпочався з перегляду всього комплексу пов'язаних з цією темою джерелознавчих та історіографічних проблем. А вже ця робота стимулювала розробку нових методологічних підходів, гіпотез та оцінок6. Водночас розпочалися пошук і збирання нових або до цього часу не використовуваних джерел. Так, на місці подій з 1997 р. Кіровоградський регіональний науковий центр дослідження історії Центральної України, створений при Інституті історії України Національної Академії наук України ініціював й організовував археологічні пошуки на території селища Торговиця, виявлення та аналіз залишків пам'яток матеріальної культури, збирання місцевого фольклорного матеріалу, вивчення топонімії. Спершу метою цих пошуків було більш точне визначення місця Синьоводської битви й підтвердження її дати, щоб в такий спосіб покласти край існуючим у навколонауковій літературі різним припущенням щодо цих питань. Невдовзі однак, коли стало ясно, що Сині Води – це один з "українних" замків Великого князівства Литовського на степовому прикордонні XV ст., який раніше був неординарним золотоординським міським центром, а нині є важливою історичною пам'яткою, археологічні розкопки стали регулярними.

Синьоводській битві 1362 р. було присвячено дві наукові конференції (м. Кіровоград, 1997 і 1998 рр.), матеріали яких складають основу цієї збірки. Таким чином, за кілька останніх років істотно збільшилася джерельна база, збагатилася синьоводська проблематика, збільшилася кількість професійних дослідників, не лише істориків, а й представників інших галузей гуманітарних наук, які звернулися до теми битви біля Синіх Вод.

Дана збірка тематично споріднених статей має на меті ознайомити науковців та широкі кола читачів з новими дослідницькими підходами й методами, ужитими щодо синьоводської проблеми та її джерельної бази, з новими отриманими гіпотезами, оцінками і висновками. До неї увійшли статті та повідомлення, опубліковані нещодавно у малотиражному виданні "Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст." (Київ: Інститут історії України Національної академії наук України, 2003. – 139 с.). В новому виданні вони друкуються з виправленнями і доповненнями. Крім того, збірка поповнилася новою статтею. Прагнучи розширити коло дослідників й обізнаних з інформа-

ційними підставами досліджуваної проблеми, упорядники навели у додатках витяги з джерел, які для широкого загалу часто є недоступними, а також бібліографічний покажчик джерельних публікацій та досліджень, що стосуються Синьоводської битви.

14 березня 2005 р.

Примітки:

[1] Kuczyński S. M. Syne Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.) //Ten że. Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w. – Warszawa: PWN, 1965. – S. 135-179; Batūra R. Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą: Nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlynųjų Vandenų [Литва у боротьбі народів проти Золотої Орди: (Від нашестя полків Батия до битви на Синіх Водах)]. Vilnius: Mintis, 1975. – 383 с., різним аспектам події присвячений розділ III "Утворення Великого князівства Литовського і його боротьба проти Золотої Орди", с. 173-310.

[2] Етносоціальні процеси на Середньому Подніпров'ї: Минуле і сучасність". Матеріали міжнародної конференції. Черкаси, 1999. 41 с.; Черкащина в новітній історії української нації та держави: Збірник наукових праць / ред. О.М. Майбороди та В. В. Масненка. – Київ: Стилос, 1999. – 195 с.; Кіровоградщина на зламі тисячоліть: Стан, проблеми, перспективи (Всеукраїнська науково-практична конференція). Кіровоград, 1999. 255 с.

[3] Для Східної Європи саме трагічні поразки найчастіше стають популярними історичними символами: наприклад на Україні похід Ігоря Святославовича на половців 1185 р., Берестечко, Крути.

[4] Ж. Дюбі подав перший приклад деміфологізації "історичних" битв на прикладі Бувінської битви 1214 р., яку французька історіографія перетворила на символ народження єдиної Франції, а зрештою і французької нації (G. Duby. Le Dimanche de Bouvines, 12 juillet 1214. – Paris: Gallimard, 1973. – 302 p.). За символ фламандської нації служила так звана битва "золотих шпор" біля Куртре 11 липня 1302 р. Знаменита Лепантська морська битва 7 жовтня 1571 р. вважається за провісника воєнного занепаду Османської імперії (див. наприклад: А. Кримський. Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. - Київ-Львів: Олір, 1996. – с. 210), хоч уже наступного року османці відбудували свій флот і завоювали о. Кіпр. Порівн. оцінку перемоги Карла Мартела над арабами біля Пуатьє 732 р. в європейській історіографії як битви, що зупинила наступ ісламу на Європу, та згадки про неї в арабських джерелах як жертовника ("балат аш-шугада" – шлях мучеників): Lewis B. The Muslim Discovery of Europe. N.Y. – London: W. W. Norton & Co, 1982. – P. 18-19.

[5] Битви взагалі дуже часто обростають містифікаціями. Попри масштабні і тривалі археологічні пошуки на Куликовому полі, битва, що пов'язується з цим місцем, надалі претендує радше на роль літературної містифікації, ніж поворотного пункту російської історії. Те саме стосується й так званого "стояння на Угрі" 1480 р., що нібито поклало край "татарському ярму". Популярну у середньовічній Європі байку про християнське царство попа Івана, що існувало десь посередині Азії і наганяло страху на мусульман, вигадав у XIII ст. Альберік де Труа-Фонтен на підставі вістей про перемогу каракитаїв над сельджуцьким султаном Санджаром на Катванському полі біля Самарканда 1141 р. – Пріцак О. Татар: Історія одного імені// Mappa Mundi: Зб. наук. Праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.- Львів-Київ-Нью-Йорк, 1996.- С. 58.

[6] Див.: Ф. М. Шабульдо. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // Український історичний журнал. – 1996. - № 2. – С. 7-10; *його ж.* Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998 та інші. Остання праця спричинилася до дискусії автора з О. Русиною. – Див.: Русина О. Синьоводська "Задонщина": Історична першість чи історіографічний гібрид? // Український гуманітарний огляд. – № 1. – С. 178-189 та відповідь Ф. Шабульдо – Чого не схотіла або не змогла помітити моя рецензентка (відповідь на рецензію Олени Русиної) // Український гуманітарний огляд. – № 2. – С. 198-217.

Фелікс Шабульдо (Київ)

Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації

У статті проаналізовані основні традиційні та сучасні підходи до інтерпретації Синьоводської битви 1362 р. На противагу концепціям локально-історичних наслідків цієї події запропоновано комплексний та системний розгляд синьоводської проблеми як явища східноєвропейського масштабу, що привело до глибоких змін в історії Центральної України та власне Золотої Орди.

In the article the main traditional and modern approaches to the interpretation of the Synyovodska battle of 1362 are being analyzed. In contradiction with the concept of local historical sequels of the mentioned event, it is proposed to give a complex and system consideration to the problem of Synyovodska battle as the event, having great influence on the whole Eastern Europe and causing profound changes in the history of both the Central Ukraine and the Golden Horde.

Розгром трьох ординських князів, тогочасних спадкоємних володарів Подільської землі, військом в. кн. литовського Ольгерда (1345-1377) в битві біля Синіх Вод вперше згадується в літописній оповіді „Про Поділля". Ім'я автора цієї писемної пам'ятки залишилося невідомим. Певним є те, що він мав причетність до вищих урядово-бюрократичних кіл Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського й написав свій твір на початку 1430-х років, у розпал польсько-литовського воєнного конфлікту, в ході якого обидві сторони розв'язували політичну проблему: кому саме – Польському королівству чи Великому князівству Литовському – належатиме вся Подільська земля.

Саме з цієї причини в оповіді „Про Поділля" Синьоводська битва трактується як головна призвідниця ліквідації влади адміністрації Золотоординської держави в усій Подільській землі й заміни її владою литовських князів-братів Коріатовичів та їхнього дядька та сюзерена Ольгерда. Політичні обставини, за яких була створена пам'ятка, внесена згодом до складу ширшої редакції літописів Великого князівства Литовського[1], визначили не тільки мету її створення, а й загалом офіціозний характер. Якщо мету можна сформулювати як спробу обґрунтувати виняткові права правителів Великого князівства Литовського на володіння Подільською землею, то щодо характеру слід зауважити, що офіціозність оповіді ви-

явилася насамперед у певному доборі, порядку викладу й у тенденційній інтерпретації історичних фактів. Так, зокрема, в ній підкреслюється, що утвердження влади князів Коріатовичів на Поділлі сталося „со князя великого Олгирдовим презволениемь й с помочию Литовския земли”[2]. Натомість в оповіді зовсім не згадано інші воєнно-політичні акції Ольгерда, спрямовані проти Орди того ж 1362 р., тим паче антиординські дії, що передували їм, правителів Польського та Угорського королівств.

Своєрідною й адекватною за об’єктивністю відповіддю супротивної сторони на офіційну політичну позицію урядових кіл Великого князівства Литовського, що концептуально повною мірою відобразилася в оповіді „Про Поділля”, стала заява польських послів на вальному сеймі у Любліні 1448 р. Посилаючись на свідчення хронік, посли стверджували, що Подільська земля ніколи не належала до Литви, ані теж поляки її не мали від литвинів, а що польський король „держав Поділля миром”, отримавши його почасти у спадок за правом рідства, а почасти відібравши від ординців й зміцнивши дерев’яні фортеці у Кам’янці, Бакоті, Брацлаві, Межибожжі та у Володимирі[3]. Зрозуміло, що про Синьоводську битву польські посли не згадували.

Обидві версії знайшли своїх прихильників і оборонців в інтелектуальному середовищі середньовічних країн Центрально-Східної Європи. За пропольською концепцією визначився видатний польський історик XV ст. Ян Длугош, узасаднити її документальними джерелами намагався Марцін Кромер[4]. Спроби останнього викликали критику з боку Мацея Стрийковського, який у своїй „Хроніці польській, литовській, жмудській та всієї Русі”, вперше виданій у 1582 р., підкріпив концепцію анонімного автора оповіді „Про Поділля” додатковими свідченнями про Синьоводську битву, почерпнутими ним з ординського джерела[5] Таким чином проблема битви біля Синіх Вод через свій нерозривний зв’язок з історією Подільської землі з політичної проблеми перетворилась на історіографічну, надовго прикувавши до себе увагу і політичні пристрасті істориків-опонентів.

У новітній час спір в історіографії навколо подільської та синьоводської проблем пожвавився після того як у середині 1880-х років професор Київського університету св. Володимира В.Б.Антонович увів у науковий ужиток власну синьоводську концепцію. На відміну від своїх попередників В.Б.Антонович виділив битву біля Синіх Вод з ряду інших антиординських акцій Великого князівства Литовського у XIV ст., зв’язавши її не стільки з історичною долею Поділля, скільки з приєднанням Києва і Київщини до Литви, і вперше поставив у центр дослідницької уваги суттєві

складові синьоводської проблеми: по-перше, антиординський характер воєнно-політичних акцій Ольгерда в українських землях 1362 р., і, по-друге, мирний, ненасильницький у цілому щодо місцевого населення спосіб утвердження його верховної влади над Києвом і Середньою Наддніпрянщиною. В.Б.Антоновичу належить пріоритет у науковій розробці також інших конкретних питань синьоводської проблеми: визначення дати самої битви, локалізації її місця, вияснення її безпосереднього результату, та ін. Він же дав аргументовані відповіді на кілька важливих питань, дотичних до синьоводської проблеми, як наприклад, визначення територіального складу Подільської землі в другій половині XIV століття, володіння Подільської орди й характер її зв'язку в ханською владою на середину XIV ст., форми залежності від неї місцевого населення тощо[6].

Концепція В.Б.Антоновича посіла помітне місце в історіографії синьоводської проблеми. Вона, як у свій час розповідь Мацея Стрийковського в його хроніці про розгром ординців біля Синіх Вод і вигнання їх військом Ольгерда не тільки з Поділля, а й з усієї південної частини Наддніпрянщини, значно зміцнила і, більш того, осучаснила в науковому відношенні концепцію анонімної оповіді „Про Поділля". Попри той факт, що ця концепція не стала неподільно домінуючою навіть у вітчизняній історіографії, вона знаменувала собою певний поступ у дослідженні середньовічної історії України, Литви і Білорусі, привернула до себе увагу учених, поділивши їх на її прихильників та опонентів.

Віддаючи належне творчому внеску В.Б.Антоновича у наукову розробку синьоводської проблеми, необхідно зазначити також допущені ним помилки і прорахунки. На жаль, доводиться констатувати, що сама синьоводська проблема досліджувалася ним не спеціально й комплексно, а лише в контексті більш широкої проблеми приєднання більшості українських земель до Великого князівства Литовського, як протиставлення літописним відомостям про завоювання в. кн. литовським Гедиміном (1316-1341) Волині і Київщини, до того ж переважно у верифікаційній площині.

Через останню обставину увага В.Б.Антоновича й наступних дослідників синьоводської проблеми була прикута здебільшого до її джерелознавчих, а не фактологічних аспектів. Але й тут була допущена методична помилка: основним джерелом визнавалися лише літописні пам'ятки і явно недооціненими залишилися поодинокі, зате надзвичайно важливі дані актового матеріалу. Пошуки ж дослідниками кінця XIX – першої половини XX ст. найбільш вірогідного історичного джерела призвели до штучного зменшення й так недостатньої інформації.

Усе це, природно, негативно позначилося на деяких конкретних і кінцевому результаті дослідження синьоводської проблеми. Вона була зведена (на підставі головним чином фрагментарних свідчень оповіді „Про Поділля" і Густинського літопису) до походу військ в. кн. литовського Ольгерда на Поділля, розгрому місцевих ординських князів, наступному спустошливому рейду до гирла Дніпра і Південного Бугу та результатам цих воєнних дій. Певна річ, що при такому розумінні синьоводської проблеми сама битва біля Синіх Вод оцінювалося як політична подія локального значення, а питання про вплив синьоводських подій на подальшу долю Ординської держави та її панування у Східній Європі навіть не поставало.

Наступники В.Б.Антоновича, посилаючись на його висновки, не завжди вдавалися до самостійних досліджень синьоводської проблеми. Серед тих учених, чиї наукові розробки завдяки своїй докладності, глибині й оригінальності висновків чи наукової позиції, назавжди увійшли до історіографічної традиції цієї проблеми і донедавна складали основу наукових уявлень про неї, слід назвати у першу чергу М.П. Дашкевича і М.С. Грушевського.

У розлогій рецензії першого з них на працю В.Б.Антоновича найбільш ґрунтовно віддзеркалилася позиція незгодних з його синьоводською концепцією. В ній відомий історик, філолог й головний опонент В.Б.Антоновича з питань приєднання українських земель до Литви зробив спробу обґрунтувати власний погляд на синьоводські події. На відміну від свого опонента М.П.Дашкевич заперечив зв'язок між трьома, як на його думку, відокремленими в часі й різними обставинами подіями: 1) встановленням залежності Києва від Литви; 2) приходом на Поділля князів Коріатовичів і підпорядкування його їм; 3) розгромом трьох ординських князів, що, зокрема, могло бути результатом не Синьоводської битви, а іншої воєнної акції[7]. Якщо першу з цих подій М.Дашкевич датував 1333, то другу - 1351 роком (йдучи за хронікою Биховця), а третю відносив на кінець XIV століття.

Дослідницька позиція М.П.Дашкевича була зумовлена іншою, ніж у В.Б.Антоновича, оцінкою писемних джерел і серед них тих, що містили в собі відомості про Синьоводську битву. Її підставою послужила ще одна версія оповіді „Про Поділля" у складі третьої, більш пізньої редакції білорусько-литовських літописів, в якій розгром трьох ординських князів через зіпсований початок тексту приписано не Ольгерду, а його племіннику в. кн. литовському Вітовту (1392-1430)[8]. В цьому М.П.Дашкевич пішов слідом за припущенням Марціна Кромера, від якого той, щоправда,

зразу же відмовився[9]. Повідомленням про Синьоводську битву Никонівського й Густинського літописів М.П.Дашкевич, на відміну від В.Б.Антоновича, не надав особливого значення, а відомості, переказані М.Стрийковським в його хроніці, поставив під сумнів. Його теза про відсутність зв'язку між битвою біля Синіх Вод і утвердженням влади князів Коріатовичів на Поділлі згодом знайшла підтвердження і плідно розроблялася такими відомими представниками польської історіографії як Х.Пашкевич[10], Ю.Пузина[11], Ст. Кучиньський[12], Х. Ловм'яньський[13].

З самого початку своєї наукової діяльності М.С.Грушевський зарекомендував себе як послідовний прихильник і захисник концепції В.Б. Антоновича. Він вказав на безпосередній зв'язок київських подій 1358 – 1362 років (боротьба двох митрополитів – Олексія і Романа – за митрополію Київську і всієї Русі, зміщення київського князя Федора та ін.) з битвою біля Синіх Вод, а останньої – з початком міжусобиць і ослабленням ханської влади в Орді. Отже, М.С.Грушевський чи не вперше розглянув синьоводську проблему різнобічно і на широкому тлі литовсько-польсько-ординських взаємин. Своїми здогадами відносно причин заміщення князів у Києві, хронологічної послідовності і причинно-наслідкового зв'язку між цією подією та Ольгердовим походом проти ординців 1362 року[14] учений накреслив головні дослідницькі напрямки наукового розв'язання київської проблеми, але висловлені ним гіпотези і припущення й досі залишаються незужитими. Як М.Карамзін, М.Дашкевич, Н.Молчановський та деякі інші його попередники, М.С.Грушевський звернув увагу на повідомлення Никонівського літопису про Коршев, здобутий Литвою одночасно із „звоюванням" Синіх Вод і Білобережжя, але відмовився визнати зв'язок цього повідомлення із синьоводською проблемою через невідоме на той час місцезнаходження Коршева, хоч і вказав на єдино можливий спосіб його локалізації[15]. Учений також визнавав утвердження литовських князів Коріатовичів на Поділлі й зміцнення ними системи оборони краю після Синьоводської битви[16].

Чимало наукових здобутків М.С. Грушевського із синьоводської проблеми сформульовано у вигляді гіпотез, здогадів і припущень. До цього спричинилися, вважаємо, не лише його скептицизм дослідника і його схильність до виважених висновків, розуміння недостатньої вивченості історії України XIV століття – її джерел, окремих фактів, подій і важливих наукових проблем – а й жорстка заданість схеми синьоводської концепції В.Б. Антоновича, якої дослідник неухильно дотримувався. У поодиноких, однак важливих випадках, саме її постулати перешкодили

видатному історику зробити певний висновок або ж призвели до помилкового твердження. Так, наприклад, сталося з визначенням місця самої битви. Її М.С.Грушевський як і його учитель, а ще раніше М.М. Карамзін, зв'язував спершу з берегами р. Синюхи, лівої притоки Південного Бугу[17], але згодом, мабуть, беручи до уваги на той час ще не цілком з'ясований зв'язок Синьоводської битви з політичним статусом Києва і Київщини, висловив припущення, ніби Синьою Водою могла бути р. Сниводь, що плине значно далі на північ, на прикордонні Волині, Київщини і Поділля[18]. Помилково, зрештою, була визначена ним і дата Синьоводської битви – 1363 рік[19].

В цілому ж дослідження М.С.Грушевського синьоводської проблеми за схемою В.Б.Антоновича сприяла визнанню її представниками як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії, навіть попри той факт, що концепція Яна Длугоша – Марціна Кромера не була занедбана польською історичною наукою. „Автори, які писали після М. Грушевського (М. Любавський, А. Яблоновський, Т. Корзон, О. Халецький, Є. Натансон-Леський, І. Іонинас, Л. Колянковський, Х.Пашкевич), – слідом за Ст. Кучиньським робить висновок сучасний литовський історик Р. Батура, – визнавали перемогу Ольгерда біля Синіх Вод 1362 р. або 1363 р. й підкреслювали її велике значення для вилучення південних земель з-під татарського володарювання"[20]. З цим висновком не можна не погодитися. Більш того, донедавна він був правильним і стосовно сучасної історіографії.

Проте нове звернення до синьоводської проблеми і комплексний аналіз її джерельної основи на сучасному рівні історичних знань внесли суттєві корективи у традиційне уявлення про неї, якщо не змінили його докорінно.

Насамперед це стосується писемних джерел, що розповідають про синьоводські події, або якимсь чином їх характеризують. На відміну від наших попередників вважаємо, що основу джерельної бази синьоводської проблеми, окрім, звичайно, літописної оповіді „Про Поділля", складають звістки ще трьох різночасних, різнохарактерних і незалежних одна від одної писемних пам'яток – найстаршого і найавторитетнішого, якщо йдеться про події XIV ст., Рогозького літописця[21], складеного в остаточній редакції восени 1396 р. також літописного „Списку руських міст далеких і близьких"[22] і „Хроніки польської, литовської, жмудської та всієї Русі" Мацея Стрийковського. З них першорядне значення має лаконічний запис Рогозького літописця, який на відміну від інших літописних джерел, зберіг свою структурну цілісність, і, отже, подає неущерблену інфо-

рмацію про час, місцевість і деякі інші конкретні обставини, що характеризують антиординські акції Великого князівства Литовського у 1362 р.

Звістки Рогозького літописця підтверджують і доповнюють дані „Списку руських міст далеких і близьких", який дає змогу локалізувати завойований „Литвою" перед Синьоводською битвою Коршев на Тихій Сосні, правій притоці Дону в його середній течії[23], а не у верхів'ї Дону як це досі вважалося. Таке ж значення визнаємо за хронікою М. Стрийковського, відповідні повідомлення якої всупереч усталеним з кінця XIX ст. негативним їх оцінкам сприймаємо як ординське за своїм походженням, достовірне і докладне джерело інформації про антиординські акції Великого князівства Литовського 1362 р., передусім про їх просторові характеристики[24]. Взяті сукупно звістки Рогозького літописця, „Списку руських міст далеких і близьких" та „Хроніки" Мацея Стрийковського переконують, що відтепер буде дійсно науковим вести мову (звичайно, якщо стару синьоводську проблему розуміти не традиційно, а широко і в цілому) не лише про похід Ольгердового війська на Поділля і його кульмінацію – битву біля Синіх Вод, а про заздалегідь спланований широкомасштабний наступ збройних сил Великого князівства Литовського на володіння Ординської держави у лісостеповій зоні й степах Північного Причорномор'я по обидва береги Дніпра.

Цей наступ склав головний зміст усієї антиординської воєнної кампанії 1362 р. і операційно був реалізований у двох походах литовсько-руських військ: першому, спрямованому на південь Дніпровсько-Донського межиріччя аж до гирла Дону і Азова (рухаючись тільки за таким маршрутом й можна було прогнати ординців „аж до Волги", Азова і в Крим, про що виразно свідчить „Хроніка" Мацея Стрийковського і обережно натякає Рогозький літописець) і другому, що досяг гирла Дніпра і Південного Бугу і під час якого відбулася Синьоводська битва.

Літописні дані дозволяють визначити хронологічні рамки цієї кампанії, але лише приблизно. Рогозький літописець, що є головним джерелом з цього питання, повідомляє про задніпровський похід у рубриці, датованій 6871 роком (тобто 1363 р.), але з уточнюючою хронологічною ознакою: „того же літа". Наступну звістку – про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя – літописець датує осінню того ж року. Логічно зробити висновок, що обидва походи відбулися на зламі літнього і осіннього сезонів 1362 вересневого року і що якогось значного хронологічного розриву між ними не було. Отже, перший з них, задніпровський, мав закінчитися до 1 вересня, а другий, синьоводсько-білобережний, незабаром після цієї дати, ймовірно, наприкінці вересня - на початку жовтня 1362 р.

Визначені у такий спосіб просторово-часові параметри литовської „Задніпрянщини" роблять можливим співставлення її з синхронними подіями початкового періоду внутрішніх усобиць у Золотій Орді 60 – 70-х років XIV ст. і визначення мети й деяких політичних обставин задніпровського походу Ольгердового війська влітку 1362 р. Як результат подібної реконструкції вимальовується такий хід подій в ординських володіннях на півдні між Волгою і Дніпром наприкінці літа 1362 р., зв'язаних з цим походом.

Саме в кінці серпня того року на цій території, підвладній екс-хану Кельдібеку, вигнаному раніше з ординської столиці внаслідок нової поразки, завданої йому в битві за Сарай ал-Джедід Мюрідом, іншим претендентом на ханську владу, утворився політичний вакуум, який був негайно заповнений військами великого князя литовського Ольгерда і кримського еміра Мамая, які уклали між собою воєнно-політичний союз, спрямований проти представників легітимної династії Джучидів. Орда Мамая саме тоді захопила Азов (Азак), що підтверджується даними нумізматики. Встановивши контроль над південною частиною регіону, Мамай з усіма своїми силами рушив у Нижнє Поволжя, де знову втрутився в боротьбу за ординську столицю, а військо Ольгерда попрямувало на Поділля, до Синіх Вод, обравши для цього найкоротший маршрут – відгалуження Муравського шляху, що вели до колишніх зручних переправ через Дніпро біля Черкас і Канева. Дуже вірогідно, що саме ця обставина була зафіксована ординським джерелом і згодом переказана М.Стрийковським у його хроніці.

Хоч похід Ольгерда на Поділля, сама битва біля Синіх Вод та її результати упродовж тривалого часу неодноразово привертали увагу дослідників різних країн, наукових напрямків і шкіл, однак і донині ціла низка питань, що безпосередньо стосується цього походу, потребує вияснення, уточнення і додаткової аргументації.

Насамперед це потрібно зробити щодо місця самої битви. Визначаючи його, перші дослідники синьоводської проблеми спиралися здебільшого на оповідь „Про Поділля", де воно вже трактувалося як прирічкова місцевість („побил татар на Синеи воде"). Водночас звістка Рогозького літописця, котра залишалася для них невідомою аж до 20-х років XIX ст., дозволяє розуміти під Синіми Водами і річку, і урочище, і населений пункт („Тое же осени Ольгѣрд Синю воду й Бѣлобережїе повоевалъ"). М.Стрийковський зазначив, що воїни Ольгерда „прийшли на урочище до Синьої Води, проминувши Канів і Черкаси", коли побачили у степу велику орду, з якою й розпочали битву, і назвав Торговицю першою серед

надроснянських міст, визволених з-під влади ординців. З цими звістками узгоджується запис „Книги Великому Кресленню" такого змісту: „А вверх по реке Бокгу 50 верст, пала в Бокг речка Синяя Вода, а на речке Синеи Воде, 70 верст от Бокга, город Синяя Вода"[25]. На підставі цього запису, джерело якого слід датувати, найімовірніше, кінцем XV ст., польський історик Ст. Кучиньський ще в 30-х роках XX століття зробив висновок, що битва відбулася в околицях міста Синя Вода[26], яке знаходилося колись на р. Синюха, лівий притоці Південого Бугу, однак не зробив спроби точніше локалізувати його. Тим часом, координатні ознаки запису „Книги Великому Кресленню" досить точно вказують на сучасне смт. Торговицю Кіровоградської обл. як на місцезнаходження Синіх Вод, ординського міста першої половини XIV ст., долю якого, зокрема, і передусім, як на нашу думку, й мала вирішити Синьоводська битва.

Судячи з повідомлення хроніки М.Стрийковського, військо Ольгерда не застало зненацька противника на Поділлі й було зустрінуте відмобілізованими військовими силами місцевих ординських князів. З цього приводу в науковій літературі висловлювався здогад, ніби їхня бойова готовність була спровокована попередньою якоюсь антиординською активністю литовських князів Коріатовичів. Таке припущення здається вірогідним, особливо з огляду на те, що починаючи з 1340-х років Подільська земля, підвладна Орді, не один раз ставала об'єктом наступу збройних сил сусідніх держав[27]. Але його вірогідність зменшується, якщо враховувати спланованість і масштабність воєнних операцій Великого князівства Литовського на півдні у 1362 році, які безсумнівно диктували необхідність певної координації усіх дій, отже, потребували зосередження значних військових сил під єдиним командуванням. До того ж це припущення не пояснює, чому саме до Синіх Вод прямувало литовсько-руське військо і чому саме під його стінами відбулася одна з вирішальних битв тогорічної воєнної кампанії.

Думається, що відповіді на порушені питання слід шукати у вияснені значення Синіх Вод в економічній і політичній структурі Ординської держави. В цьому може допомогти карта України середини XVII ст. Гійома Левассера де Боплана[28], на якій Торговиця показана на переправі через Синюху і на відтинку Чорного шляху, широко відомого у XIV ст. як via Tartarica – важливої ланки міжнародної торгової магістралі, що з'єднувала країни Західної та Північної Європи з морськими портами Криму і стародавнім Караванним шляхом, продовженням Великого шовкового шляху в Північному Причорномор'ї. Її доповнює турецька карта кінця XV – початку XVI ст., на якій приблизно в межах басейну Півден-

ного Бугу позначено місто Ябгу („Йабгу”)[29], постійно згадуване в ярликах кримських ханів XV - першої половини XVI ст. на українські землі[30]. Ця інформація робить можливим ототожнення Синіх Вод з Ябу-городом ханських жалуваних ярликів, але перед тим необхідно уточнити його місцезнаходження.

Перша, але невдала спроба локалізувати Ябу-город належить Ф. Петруню, який ототожнював це місто з руїнами Ак-Мечеті на Південному Бузі[31]. Дослідник, однак, не брав до уваги важливі обставини: по-перше, що назва Ак-Мечеті довго утримувалася за певним населеним пунктом, і, по-друге, що ординські міста нерідко мали подвійну назву – тюркською і слов’янською мовами, причому друга не завжди була калькою з першої.

Ще одну спробу віднайти місцезнаходження Ябу-города зробив польський дослідник З. Абрагамович, публікатор згаданої старої турецької карти і автор докладних коментарів до неї. Він визначив його „десь на половині дорозі між Очаковим і Білгородом”, оскільки на карті воно показано „на півдорозі між Дніпровським лиманом і гирлом Дністра, дещо „праворуч” (тобто на північ) від цієї дороги, але все ж недалеко від морського берега”[32]. При цьому З. Абрагамович не врахував власний висновок: складача карти цікавив насамперед водний шлях до Києва, відображений ним досить точно, на противагу іншим деталям. Отже, і цю спробу, здійснену на підставі єдиного, хоч і цінного джерела, не можна визнати достатньо точною. До того ж необхідно зауважити: при всій ретельності лінгвістичного аналізу топонімічного матеріалу карти, ґрунтовності екскурсів в історію політичних взаємин Польщі, Литви і України з Кримським ханством і Туреччиною в кінці XV–XVIII ст. при визначенні часу її створення, що безумовно слід поставити в заслугу польському досліднику, йому, очевидно, залишилися невідомими історія виникнення ханських жалуваних ярликів на українські землі і еволюція їхнього тексту. Внаслідок цього З. Абрагамович існування Ябу-города пов’язував лише з Кримським ханатом і часом видачі Менглі Гіреєм чергового ярлика у 1507 р., а не із Золотою Ордою та її тюркомовним населенням.

Локалізуючи Ябу-город, обидва дослідники обминули увагою важливу ознаку – жорстко фіксоване місце його серед інших „степових” міст ординського Поділля в усіх ханських ярликах. В них саме Ябу-город розпочинав ряд населених пунктів, розташованих здебільшого в басейні Південного Бугу. Цей ряд має такий вигляд: „Ябу-город, Балыклы, Караул, Черний город, Дашов городище, Тошичи, Немир Мушач, Ходоров, со всими их выходы и данми, и з землями, и водами”[33]. З названих міст

більш-менш точно локалізовані Балаклея (на правому березі Чичаклеї при впадінні її в Південний Буг)[34], Караул (м.Рашків на Дністрі)[35], Чорний город (локалізується поблизу Очакова, або на правому березі Дністровського лиману)[36], Дашів, на правому березі Південного Бугу при злитті його з Дніпром[37]. Примітно, що всі чотири міста, названі в ярликах слідом за Ябу-городом, знаходилися далі від нього на південь. Отже, ханські ярлики, як і прокоментована З. Абрагамовичем стара турецька карта, вказують на те, що Ябу-город знаходився десь у межах басейну Південного Бугу, але на відміну від неї свідчать про доволі значну віддаленість цього ординського міста від узбережжя Чорного моря.

Як і Ф. Петруню, З. Абрагамовичу було невідоме значення слова „йабгу", що він спеціально зазначив[38]. Тимчасом, це значення, без сумніву, служить важливим орієнтиром для вияснення місця Ябу-городка серед інших ординських міст, оскільки „йабгу" – це титул намісників з числа найближчих родичів правителів „степових" імперій, що час від часу виникали у суспільстві номадів Центральної Азії, починаючи з Першого тюркського каганату в VI ст.[39] Монгольська імперія, до складу якої до початку 60-х років ХШ ст. належав Улус Джучі (разом з Золотою Ордою) також виникла як поліетнічна „степова" імперія, що під владою Чінгісхана та його найближчих наступників об'єднала кочове і напівкочове населення Євразії. Її державний устрій також склався під впливом давніх традицій державності азійських кочівників. Проте уживання титулу „йабгу" представниками монгольської аристократії писемні джерела не зафіксували. Згадка про Ябу-город в ярликах кримських ханів XV – першої половини XVI от., в основу яких покладено (як і досі традиційно вважається в історіографії) ярлик золотоординського хана Тохтамиша, виданий в. кн. литовському Вітовту в 1398 р., – це, здається, перше удокументоване, хоч і опосередковане, свідоцтво уживання древнього титулу в тюркомовному середовищі західних улусів Золотої Орди, який застосовувався, найімовірніше, до золотоординських улусбеків.

Все сказане, думається, дає підставу зробити такий висновок: місто Сині Води або ж Ябу-город знаходився на місці сучасної Торговиці на Кіровоградщині й служив у першій половині XIV ст. за резиденцію для ханського намісника у володіннях Золотої Орди на захід від Дніпра. Про те, що це було колись не ординарне місто свідчив ще в середині XVI ст. Михалон Литвин[40], котрий, маючи на увазі велич і розкіш руїн Торговиці, порівнював її з легендарною Троєю. З врахуванням усіх викладених вище обставин стає зрозумілим, чому саме на Сині Води був спрямований наступ Ольгердового війська восени 1362 р. і чому саме десь поблизу, мож-

ливо, на околицях цього міста сталася його вирішальна битва з військовими силами західних улусів Ординської держави.

При недостатній вивченості конкретних питань синьоводської проблеми й викривленому загальному уявленні про неї, різних, нерідко альтернативних, підходах до її висвітлення оцінка результатів походу війська Ольгерда на Сині Води і Білобережжя 1362 р. не могла бути ні однозначною, ні адекватною події. Вона традиційно зводилася до двох своїх аспектів: визначення територіальних набутків Великого князівства Литовського та впливу Синьоводської битви на процес приєднання до нього українських земель. Однак і тут спостерігається значна розбіжність у думках: від визнання факту витиснення влади ординської адміністрації з основного масиву Подільської землі, Києва і всієї Середньої Наддніпрянщини (М. Стрийковський, К. Стадницький, Ф. Брун, В. Антонович, М. Грушевський, О. Халецький, О. Гурка, Б. Шпулер, Г. Вернадський, Р. Батура, В. Єгоров та ін.) до применшення (Н. Молчановський, О.Русина), невизначеності позиції (П. Кнолл, Д. Дилетант), ігнорування і навіть заперечення ролі Синьоводської битви у вилученні Поділля з системи володарювання Ординської держави у Східній Європі (Я. Длугош, М. Кромер, М. Дашкевич, А. Прохаска, Ю. Пузина, Ст. Кучиньський, З. Качмарчик та інші).

Нове трактування синьоводської проблеми потребує, звичайно, й нових підходів до оцінки такої принаймні східноєвропейського масштабу і значення політичної події, якою безперечно була антиординська кампанія Великого князівства Литовського 1362 р. Розуміючи, що в рамках однієї статті це складне завдання неможливо виконати, змушений обмежитися в даному разі лише окресленням головних компонентів такої оцінки й постановкою питання про політичні наслідки цієї кампанії для її безпосередніх учасників – населення українських земель, Великого князівства Литовського і Ординської держави. Нова оцінка, думається, має бути різнобічною і враховувати як безпосередні й конкретні результати обох походів литовсько-руського війська – задніпровського і подільського, – так і далекосяжні політичні, економічні й соціо-культурні наслідки не тільки для протиборствуючих сторін, а й для інших країн Центрально-Східної Європи, їхній вплив на зміну в цьому регіоні геополітичної ситуації в цілому.

Історичні джерела, хоч і опосередковано, але дуже узгоджено, свідчать, що події 1362 р. потягли за собою визволення населення Центральної України від обтяжливої регулярної данини і безпосереднього політичного контролю Ординської держави, територіальні володіння якої внаслідок подій 1362 р. були відсунуті у північно-західному регіоні При-

чорномор'я до прибережної зони у пониззі Дністра і Південного Бугу, а на Дніпрі – до його порогів. Натомість безпосереднім результатом розриву ланцюга золотоординської неволі, що перед тим сковував Центральну Україну, було остаточне закріплення її земель – Київської, Волинської, більшої частини Подільської та Чернігово-Сіверської у складі Великого

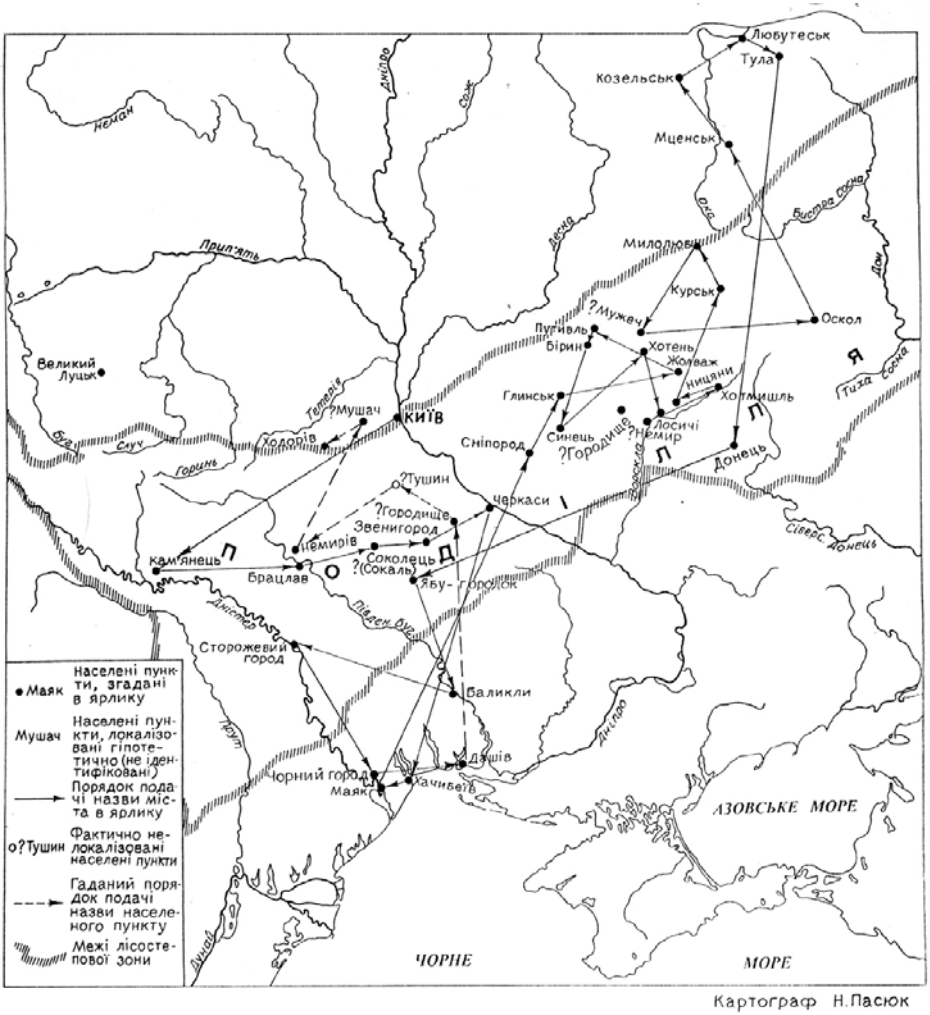

Картограф Н.Пасюк

Територіальні комплекси і міста Південної Русі приєднані до Великого князівства Литовського за гіпотетичним ярликом Мамая 1362 р.

князівства Литовського, державні кордони якого сягнули на півдні гирла Дніпра і Дністра, а на південному сході – річищ Ворскли і Тихої Сосни. У подальшому Велике князівство Литовське цупко утримувало новонадбані території за собою, що створювало у цілому сприятливі умови для їх заселення і господарського освоєння землеробським населенням Середнього Наддніпров'я.

В культурно-історичному контексті зміни, що постали після 1362 р., означали закінчення понад столітньої епохи штучно насаджуваної ізоляції українських земель від контактів із західною (європейсько-латинською) цивілізацією і переважаючих впливів на них євразійського „Pax nomadica" синкретизованих після ісламізації Золотої Орди на початку XIV в. з впливами мусульманського Сходу, а також традиційних цивілізаційних впливів занепадаючої Візантійської імперії, стратегічного політичного партнера Ординської держави у Центрально-Східній Європі з кінця XIII ст. У певному сенсі можна стверджувати, що приєднання основного масиву українських земель до Великого князівства Литовського на початку 60-х років XIV ст. не тільки придало новий імпульс його інтеграційній політиці на Русі, а й невдовзі визначило геополітичну переорієнтацію цих земель зі Сходу на Захід.

Воєнний конфлікт 1362 р. з Великим князівством Литовським мав далекосяжні згубні наслідки для самої Золотоординської держави. Передусім вона втратила значний обшир стратегічно важливої території, що завдало непоправної шкоди одному з найбільш розвинених в економічній і соціальній сферах її регіонів – Ак-Орді (західному крилу держави), ослабила в цілому Улус Джучі й всю систему його володарювання у Східній Європі. Перш за все, це проявилося в тому, що одна з чергових внутрідинастичних криз, (а вони час від часу і раніше й потім вражали Золоту Орду), розпочавшись зі смертю останнього повноправного хана – батуїда Бердібека (1359 р.) переросла невдовзі в катастрофічну за своїми наслідками двадцятирічну загальнодержавну політичну кризу, яка, по суті, започаткувала собою тривалий період занепаду Ординської держави аж до її остаточного територіально-політичного розкладу у 20-х роках XV ст.

Не менш значущим здається й той незаперечний факт, що відвойована у Золотої Орди в 1362 р. територія – це лісостепова зона України і частина північної окраїни степів Північного Причорномор'я, через які споконвіку проходив Великий кордон між світом цивілізацій Центрально-Східної Європи, зорієнтованих переважно на землеробство, і світом суспільств скотарів-номадів Євразії, хвилі нашестя яких час від часу на-

повнювали прийшлим людом Дешт-і-Кипчак, західну частину Великого степу. Означена територія була також водночас і зоною, де стикалися зустрічні колонізаційні потоки, відбувалися різноманітні контакти аж до утворення синкретичних форм господарського і соціо-культурного буття, що було характерним явищем для закономірного процесу „осідання" кочовиків на землю. Особливою інтенсивністю відзначався цей процес в західних улусах Золотої Орди в першій половині XIV ст., але незабаром був перерваний, очевидно, внаслідок воєнних дій 1362 р. Тим самим, як на нашу думку, був порушений природний шлях трансформації спершу кочівницького суспільства Золотої Орди у суспільство осілих землеробів і напівкочових скотарів, а в Ак-Орді вона у старих формах і масштабах стала просто неможливою. Отже, наступ військ Великого князівства Литовського у причорноморських степах 1362 р. якщо і не перекреслив цілковито історичну перспективу подальшої еволюції золотоординського суспільства, то принаймні значно її деформував і ускладнив.

Примітки:

[1] Найменш ушкоджений текст оповіді „Про Поділля" див.: Супрасльская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). - Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – М., 1980. – С. 66; Слуцкая летопись // Там же. – С. 74.

[2] Там само.

[3] Dlugossii J. Historiae Poloniae. – Cracoviae, 1878. – T.V. – P. 48; Stryjkowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – T. 2. – S. 228-229.

[4] 4 Cromer M. O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznosciach koronnyh Polskich ksiąg XXX. – Kraków, 1611. – Ks. XV. 322.

[5] 5 Stryjkowski M. Op. cit. – S. 6-7.

[6] 6 Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т.І. – С. 47-58, 120-128. Докладніше див.: Шабульдо Ф. Концепція Синьоводської битви В.Б. Антоновича і вітчизняна історіографія // Третя Академія пам'яті В.Б. Антоновича. 11-12 грудня 1995 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. – К., 1997. – С. 132-142.

[7] 7 Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885. – С. 74-89.

[8] 8 Летопись Красинского // ПСРЛ. – Т.XXXV. – С. 138; Летопись Рачинского // Там же. – С. I60; Ольшевская летопись // Там же. – С. 186.

[9] 9 Cromer M. Op. cit. – S. 322.

[10] 10 Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. – Warszawa, 1925. – S. 125,132; item. Jagiellonowie a Moskwa. – Warszawa, 1933. – S. 380; item. O

genezie i wartości Krewa. – Warszawa, 1938. – S. 265-269; item. W sprawie roli politycznej Korjatowiczów na Wolyniu i Podolu // Ateneum Wileńskie. – R.XIII, z.2,1938. – S. 334-347. Основу позиції Х. Пашкевича, як і інших польських дослідників історії Подільської землі, його сучасників і наступників, склали висновки, зроблені В. Абрахамом і О. Халецьким. Див: Abraham W. Założenie biskupstwa lacinskiego w Kamiencu Podolskim // Księga pamiatkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia uniwersytetu Lwowskiego. – Lwów, 1912. – S. 5-7; Halecki O. Dzieje unii jagiellonskiej. – Kraków, 1919. – P. 70-71.

[11] 11 Puzyna J. Korjatowicze oraz sprawa podolska // Ateneum Wileńskie. – R.XI, 1936. – P. 61-97; item. Pierwsze wystupienia Korjatowiczów na Rusi poludniowej // Ateneum Wileńskie. – R.XIII, 19389. – P. 1-68.

[12] 12 Kuczyński S.M. Sine Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.) // Kuczyński S.M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w. – Warszawa, 1965. – P. 154-158.

[13] 13 Lowmianski H. Wcielenie Litwy do Polski // Ateneum Wileńskie. R.XII. – 1937. – P. 66. – Not. 122.

[14] М.С.Грушевський припускав, що заміну київського князя „найправдоподібніше можна зв'язувати... з походом Ольгерда й конфліктом з Татарами 1363 р." Він же, хоч і не без вагання, стверджував також, що приєднання Київщини до Литви передувало Синьоводській битві, бо, як він здогадувався, за позбавленого Києва „Федора, як татарського підпоручника, могли обстати сусідні татарські беки, й се призвело до конфлікту. А той закінчився погромом Татар на Синій Воді в 1363 р." Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.IV. Київ-Львів, 1907 (перевид.: К., І993). – С. 76, 78. Дослідник висунув й іншу, більш ймовірну, причину князівського заміщення, висловивши здогад, що „київський князь не так докладно йшов за церковною політикою Ольгерда, як собі бажав цей останній, і се привело до скинення того київського князя й посадження в Київі Ольгердовича". Остаточний висновок М. Грушевського такий: „Кінець кінцем мусимо задовольнитися тим виводом, що в 1363 р. Ольгерд увійшов у конфлікт з Татарами, ходив походом в полудневу Київщину й погромив там Татар, і що в зв'язку з сим, по всякій правдоподібности, стояла формальна окупація Київщини і Поділля" (Там само. – С. 78, 82).

[15] Там само. – С. 79-80, прим. 2.

[16] Грушевский М. Барское староство. Исторические очерки. К., 1894. – С. 20-21.

[17] Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891 (перевид.: К., 1991). – С. 493. – прим. 1.

[18] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.IV. – С.81-82.

[19] Див.: Грушевский М. Очерк истории Киевекой земли. – С. 494: „Замечу только, что в Никоновском своде этот поход стоит под 6871 г. сентябрьским, следоватедьно относится к осени 1362 или к весне и лету 1363 г. на-

шого счисления». Порівн.: його ж. Історія України-Руси. – Т.IV. – С. 80, прим. 1: „Правда, в Никонівській се під 1363, а в Густинській під р. 1362 , але ся ріжниця нічого не зміняє тут”.

[20] Batura R. Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Orda. – Vilnius, 1975. – S. 248.

[21] Рогожский летописец // ПСРЛ. – Пг., 1922. – Т.15, вып.1. – Стб. 75: „Того же лѣта Литва взяли Коршевъ й сотворишас(я) мятежи и тяготы людемъ по всеи земли. Тое же осени Ольгѣрд Синю воду и Бѣлобережіе повоевалъ”. Така ж, але дещо скорочена звістка міститься у Никонівському літописному зводі кінця 1520-х рр. Див.: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. Т.XI. СПб., 1879 (перевид.: М., 1965). – С. 2.

[22] Див.: Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних й ближних // Исторические записки. – 1950. – Т.40. – С. 234; перевид.: Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М., 1979. – С. 107.

[23] Докладніше див.: Шабульдо Ф.М. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // Український історичний журнал. – 1996, №2. – С. 7-10, також: Русина О. Синьоводська „Задонщина”: історична першість чи історіографічний гібрид? // Український гуманітарний огляд. – Вип.1. – 1999. – С. 178-189; Шабульдо Ф. Чого не схотіла або не змогла помітити моя рецензентка (відповідь на рецензію Олени Русиної) // Там само. – Вип.2. 1999. – С. 198-217.

[24] Stryjkowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – T.2. – S. 7: „Targowicę, ktorej jeszcze i dsiś w polach znak murov na usciu rzeki Bohu stoi, Bialacerkiew, Swinigrod, i wszystki pola aż za Oczaków od Kijowa i od Putiwla aż do uscia Donu, od Tatarów wolne uczynili, i wyploszyli ich aż do Wolgi, a drugich ku Kaffie i ku Azofowi, i Krimowi w srodek Tauryki albo Perekopu zagnali”.

[25] Книга Большому Чертежу / Подг. к печати и редакция К.Н. Сербиной. – М.; Л., 1950. – С. 112.

[26] Kuczyński S.M. Op. sit. – S. 172.

[27] Зокрема, найвірогідніше, у 1344 р. утвердилася влада старших братів Коріатовичів у північно-західних окраїнах Подільської землі (див.: Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К.,1987. – С. 41-45). 2 лютого 1345 р. угорські війська під командою тодішнього комеса секлерів Андрія Лацкафі завдали поразки ординцям у битві поблизу м. Романова (Czamańska I. Moldawia i Woloszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. – Poznan. – S. 23). У 1340 р. війська польського короля Казимира Великого увійшли в конфронтацію з ординцями, а в 1352 і 1354 рр. мали місце походи Людовика Угорського в «Прославію» (Брацлавщину), про що див.: Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. Вип. V. – Київ-Львів, I994. – С. 32-65.

[28] Кордт В. Материалы по истории русской картографии. – К.,1910. – Вып. 2. – IX: Генеральная карта Украины 1648/51 г.

[29] Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной й Центральной Европы. – М., 1969. – Т.2. – С. 76-96. Щиро вдячний українському тюркологу О.І.Галенку, який повідомив мене про цю публікацію й значення слова „йабгу", а також В.П. Остапчуку за надану в моє розпорядження спеціальну сходознавчу літературу.

[30] Тексти ярликів Хаджі Гірея (1461 р.) і Менглі Гірея (1472 р.) див.: Барвіньський В. Два загадочні ярлики на руські землі з другої половини XV століття // Барвінський В. Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. – Львів,1909. – С. 16-18, 19-20. Найдокладніший ярлик Менглі Гірея (1507 р.) див.: Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб.,1848. – Т.2. – С. 4-5, сучасне видання: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499-1514). Uzrasymu knyga 8. – Vilnius, 1995. – S. 83-84. Докладніше про ці ярлики див.наступну статтю збірки. Історіографічні примітки і джерелознавчі зауваги: Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, Львів, 1907. – Т.IV. – С. 457-462. Ґрунтовний аналіз ярлика Менглі Гірея 1507 р.: Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. – 1929. – № 2. – С. 170-187; Петрунь Ф. Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х роках XV сторіччя // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. – К., 1928. – С. 165-168.

[31] Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі. – С. 182; його ж. Нове про татарську старовину Бозько-Дністровського степу // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 166.

[32] Абрагамович З. Назв. праця. – С. 80, 88.

[33] Lietuvos Metrika. Knyga Nr.8 (1499-1514). – S. 83.

[34] Петрунь Ф.О. Нове про татарську старовину Бозько-Дністровського степу. – С. 165-166; його ж. Степове Побужжя в господарському та військовім укладі Українського пограниччя // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. – 1926. – № 2. – С. 99-101.

[35] Грушевський М. Історія України-Руси. Т.IV. – С. 502.

[36] Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі. – С. 183-184; його ж. Нове про татарську старовину Бозько-Дністровського степу. – С. 157-159.

[37] Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі. – С. 183-184.

[38] Абрагамович З. Назв.праця. – С. 96, прим. 2.

[39] Про термін „ябгу" докладніше див.: Barfield T.J. The Perilious Frontier. Nomadic Empires and China. – Blakwell, 1992. – P.132; Crousset R. The Empire of the Steppe. A history of Central Asia. – Rytiers, 1970. – P. 82; Бартольд В.В. Сочинения. – Т.2.– ч. 1. – М., 1963. – С. 36, 559, 563; Pritsak O. The distintive features of the Pax nomadica. Estato da: Settimanc di stidio del Centro italiano di studio sull'alto mediovo. XXXV. Popoli delle Steppe: Unni, Avari. Spoleto, 23–

29 aprile 1987. – Spoleto, 1988. – P. 772-774; Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации. – М., 1993. – С. 361.

[40] Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян.– М., 1994. – С. 99: «Так считается, что Илион (Ilium), или Троя (Troiam), некогда находилась на киевской территории (territorio Kioviensi) в плодороднейших степях и живописнейших лесах. Здесь можно видеть памятники, от которых ныне сохранились развалины, подземелья, гроты, мраморные плиты и остатки мощных стен. Это давно покинутое, но весьма удобное место называется ныне Торговица (Torgovitza)».

Шабульдо Фелікс Михайлович – історик-мідієвіст, кандидат історичних наук. Фахівець з історії України доби класичного і пізнього середньовіччя – часу перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського.

Олексій Брайченко (Київ)

Синьоводська проблема: перспективи комплексних краєзнавчих досліджень*.

У статті розглянуто діяльність наукового центру дослідження історії Центральної України з вивчення синьоводської проблеми. Проаналізовано результати експедицій 1997-2003 рр., окреслено перспективи подальших досліджень.

The activities of the Scientific Centre of Central Ukrainian History Research concerning Synyovodska problem are given particular attention in the article. The results of the 1997-2003 research expeditions are being analyzed, perspectives of the subsequent investigations are being defined.

Синьоводська проблема тривалий час не розглядалася з достатньою вичерпністю. Лаконізм літописних свідчень наклав відбиток на праці дослідників – у переважній більшості випадків зустрічаємо лише констатацію факту про битву та перехід українських земель під владу Великого князівства Литовського. В узагальнюючих працях з історії України, навіть при досить розлогому викладі, цій події здебільшого присвячується кілька рядків без детального аналізу причин, які їй передували, та побіжно перераховуються її наслідки. Причини цього зрозумілі: історіографія титульної нації полишала незначний простір для трактування подій та явищ регіональної історії, особливо коли вони не узгоджувалися з офіційними тезами про Куликовську битву як знаменну віху у визволенні Русі від „татаро-монгольського іга", або тезою польської історіографії про завоювання Казимиром III ординського Поділля.

* Автор висловлює щиру подяку вченим з Інституту історії України НАН України Є.М.Скляренку, Ф.М.Шабульдо, Інституту археології НАН України Л.В.Литвиновій, Г.А.Козубовському, фахівцям Національного науково-дослідного реставраційного центру Н.О.Щеколдініній, Н.Ю.Бредіс за безкорисну допомогу, яку вони постійно надавали Центру. Слів вдячності заслуговують М.І.Шраменко, І.П.Александров, Ю.І.Компанієць, Є.М.Чабаненко, А.А.Зубченко, Д.І.Фартушняк, В.М.Джугостранський, С.М.Настенко, П.Г.Голінський, М.В.Малий, десятки відомих і невідомих доброзичливців, завдяки яким експедиції до Торговиці змогли здійснитися.

З часу введення до наукового обігу значної кількості джерел у середині-другій половині XIX ст. започатковується виокремлення сюжету про Синьоводську битву, хоч визначальні положення щодо дати і місця події часто наводилися різні. В.Антонович у „Нарисі історії Великого князівства Литовського до смерті великого князя Ольгерда", посилаючись на літописи: Густинський, Никонівський, хроніки Биховця й М. Стрийковського, датував перемогу над татарськими князями Кутлубугою, Хаджибеєм та Дмитреєм 1362 роком і зазначив, що сталося це на берегах р. Сині Води (Синюхи) на кордоні Київської і Херсонської губерній[1]. Його опонент М. Дашкевич у рецензії на „Нарис", опираючись на свідчення Яна Длугоша та Марціна Кромера, приписував розгром трьох татарських орд великому князеві литовському Вітовту й датував його останнім десятиліттям XIV ст.[2]. Не досить критичний аналіз джерел призводив до датування битви 1351 роком, як у хроніці Биховця чи 1331 роком, як у М. Стрийковського. Зокрема, Л. Похилевич вказував 1331 рік у своїх нарисах поселень Київської губернії, цитуючи відомий опис битви[3]. Відтак і в „Історії міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область" роком заснування Торговиці названо 1331 рік[4].

Щодо місця битви із власною гіпотезою виступив М.Грушевський, який у „Нарисі історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття" констатував, що під „Синьою Водою звичайно уважають теперішню Синюху, лівий притік Богу", але в „Історії України-Руси" зазначив, що у польських люстраціях XVI ст. згадується Сниводь „при шляху Татарськім" на межі Київщини, Волині і Поділля і що, на його думку, є більш правильнішим вважати, що битва була на Сниводі[5]. Однак, у висновку до сюжету М.Грушевський писав: „Кінець кінцем мусимо задовольнитися тим виводом, що в 1363 р. Ольгерд увійшов у конфлікт із татарами, ходив походом у полудневу Київщину й погромив там татар і що у зв'язку з сим, по всякій правдоподібності, стояла формальна окупація Київщини й Поділля"[6]. Тож виникає питання, чи вважав сам історик свою другу гіпотезу остаточною, чи, можливо, так і не вирішив, якій з них слід надати перевагу.

Навколо названих дат і місця події тривалий час точилася наукова полеміка, як в Україні, так і між зарубіжними вченими. Протягом останнього десятиліття, у вітчизняній історичній науці утвердилася думка щодо датування битви 1362 роком, за датою наведеною у Никонівському і Густинському зводах та Рогозькому літописці, а її місцем називають береги нинішньої р. Синюхи.

Водночас зауваження висловлене М. Грушевським щодо Сниводі як місця битви дало поштовх до появи цілої низки краєзнавчих нарисів, зокрема в „Історії міст і сіл Української РСР", а також в публікаціях, котрі з'явилися в періодичній пресі із здобуттям Україною незалежності[7]. У них відчувається прагнення піднести роль та значення битви, поставити її на рівень, якого вона, безсумнівно, заслуговує, але, на жаль, робиться це без врахування певної специфіки проблеми й необхідного у такому разі ґрунтовного аналізу джерел та історіографії. Нерідко висловлюються закиди на адресу вчених з приводу недостатньої уваги до мало розробленої проблеми, здогадного характеру судження та пропозиції щодо локалізації місця битви, подальших її досліджень та доцільності увічнення у пам'ятних знаках. Такі публікації привертають увагу громадськості до історичного минулого, сприяють вихованню поваги до героїчних сторінок у діяннях попередніх поколінь. Вони, проте, не можуть, звичайно, замінити конкретних досліджень і узагальнюючих праць із синьоводської проблематики.

Різнобічна й системна робота, спрямована на розширення кола джерел, пов'язаних із Синьоводською битвою, розпочалася з відкриттям Кіровоградського регіонального наукового центру дослідження історії Центральної України Інституту історії України НАН України, метою якого, як і інших подібних осередків, є поглиблене вивчення регіональних аспектів вітчизняної історії. Вчені, об'єднані прагненням досліджувати минуле Центральної України, поставили перед собою завдання детально проаналізувати й синьоводську проблему. Навесні та влітку 1997 року відбулися перші комплексні експедиції до с.Торговиці, які з того часу проводяться щорічно. У їх складі протягом останніх років працювали викладачі Кіровоградського педагогічного університету імені Володимира Винниченка, співробітники обласного краєзнавчого музею, місцеві вчителі-краєзнавці: історики (О.Брайченко, О. Демешко, М. Шраменко), археологи (Н. Бокій, І.Козир, М. Тупчієнко), фольклористи (Л. Куценко, О. Попов), етнографи (Ж. Костяна, В. Хоружий), студенти. Учасники експедицій знайомилися з експозиціями та фондами музеїв, вивчали фольклор с. Торговиці та навколишніх населених пунктів: смт.Новоархангельська, сіл Кам'янечого, Калниболіт, Підвисокого, Чеснополя, Ямполя, здійснювали археологічні розкопки. В Кіровограді і Торговиці з проблем українського середньовіччя відбулися дві наукові конференції, в яких взяли участь науковці Києва, Вільнюса, Умані, Черкас, краєзнавці Новоархангельська, Лисянки.

Отримані попередні результати досліджень можна об'єднати за кількома напрямками. Зробити це доцільно тому, що комплексно синьоводська проблема ще не розглядалася і окремі дослідження досі здійснювалися розрізнено.

Усна народна творчість. Визначні події доби середньовіччя нерідко знаходили відображення в усній народній творчості. З огляду на цю обставину ретельно аналізувався фольклор у двох площинах: ретельно було переглянуто опубліковані збірки дум та історичних пісень, а в ході фольклорних експедицій особливу вагу надавали свідченням, які мали хоча б дотичне відношення до битви.

В опублікованих збірниках присвячених битві пісень виявити не вдалося. Натомість у записах весільних обрядів занотовано кілька варіантів пісні, яку виконували дружки, коли молодий заходив до хати:

Не наступай, Литва,
Буде з нами битва,
Будемо воювати,
Сестру не давати[8].

Настороженість виявляється у застереженні не наступати і в прямій погрозі „буде битва", але подальший розвиток весільних подій передбачає врешті-решт шлюб, що є своєрідним перенесенням українсько-литовських взаємин на родинно-побутовий ґрунт. Варіанти зазначеної пісні були записані на Поліссі, Полтавщині, в Центральній Україні.

При опитуванні місцевих жителів з'ясовувалося, що відомо їм про Синьоводську битву, чи відомі їм топоніми, пісні, перекази, легенди, пов'язані з нею. При цьому враховувалося, що в Торговиці та Новоархангельську інформація про битву є досить поширеною, оскільки постійно підживлюється знахідками джучидських монет, характерної східної кераміки, тож практично неможливо з'ясувати – джерелами її слугує народна традиція чи добре відомі витяги з праць В.Антоновича й Л.Похилевича, або ж публікації краєзнавчих розвідок. Серед легенд та переказів найбільш яскравим виявився текст, записаний І.Безвершенком у с.Чеснополі Тальнівського р-ну на Черкащині:

„Давно це було. Більше сотні літ стогнав цей край під татаро-монгольським ігом. Брав татарин дань хлібом, медом, шкурами, а особливо гірка була данина кров'ю: забирали дітей, дів і хлопців. Остогидло козаку платити щорічно таку постилу дань, ще з зими почав готувати щит, шаблюку, лук і стріли. Купив у купця-зброяра ще й меча та піку… Тренував коня. Як прийшла весна, то тільки появиться десь татарський хан, то козак налетить зненацька, поб'є і прожене або в Дике поле, або аж за

Дніпро. І так ганяв його всю весну і літо. Прийшла осінь. Зовсім розгнівався татарський хан. Взяв з собою ще двох ханів і напали на козака. Тиснуть всі троє на козака. Важко козаку відбиватися і не має куди відступати: позаду річка Синюха, а на тому березі неприступна скала.

– Сусіде, поляче! Допоможи! – не чути, мовчить, не хоче гнівити ханів, та й радий, як уб'ють татарські хани козака, то поляку залишиться земля.

– Брате московитяне! Підсоб! – Мовчить москаль, боїться татарів.

Тоді згадав козак, що біля холодного моря живе литвин, який тільки те й робить, що відганяє від домівки німецьких рицарів.

– Литвине! Хоч тобі й важко, але трішки підсоби мені.

Загуділа земля, засвистіло в небі. На огненнім коні прилетів литвин-воїн і прямо впав на трьох ханів. Забив їх глибоко в землю і сам загруз разом з конем.

Стоїть! Стоїть зимою і літом, стоїть роками, стоїть віками не випускає з-під землі татарських ханів, щоб не брали вони данини, не сіяли тугу на нашій землі.

Стоїть, почорнів, а як насувається яка біда, то гримить, гуркоче, блискає, мовби каже: „Люди, будьте на сторожі!

Так було і перед першою світовою війною, так було і в період революції, так було і перед другою світовою війною"[9].

Легенда пояснювала походження трьох каменів, в обрисах яких вгадувалися: вросла по пояс у землю постать, а обіруч щит та меч.

В. Мицик записав переказ, який побутував у с.Чеснополі про те, що на Чесному полі під селом відбулася битва з татарами[10].

Підсумовуючи звістки переказів та легенд, мусимо констатувати, що в них зазначаються кілька місць битви, але жодне з них не підтверджується знахідками, притаманними значним битвам.

Кількарічні пошуки фольклорними експедиціями пісень, у яких містилися б згадки про Синьоводську битву чи принаймні про литовський період української історії, очікуваних результатів не дали. Винятком є запис, здійснений Ольгою Амбразяк 1992 року в с.Олександро-Мар'ївці Петрівського р-ну Кіровоградської обл. від Єрофія Криворучка, 1906 року народження:

Розгулялись сині води,
Ніде правди діти,
Іде литвин до водиці
Турка голубити.
Голубити, ласкати,

Домой проводжати (двічі)
Ще й в путь наставляти,
А нас обіймати,
Нову жизнь закликати[11].

Однак щодо цієї пісні слушним є припущення про те, що у пісні йдеться про переселення литвинів на Подніпров'я у XVШ ст. Цим же часом датується і топонім с.Сурсько-Литовське на Дніпропетровщині[12]. Що ж до виразу „сині води", то у даному випадку це найімовірніше художній образ річки, а ніж назва Синюхи.

Відсутність у народнопісенній творчості свідчень про битву литовсько-українських військ з татарськими ордами 1362 р. пояснюється тим, що на той час (друга половина XIV ст.) в середовищі народу як творця і носія фольклору ще не визріли необхідні засади консолідації для протистояння ординцям, відображення яких і повинно було б стати канвою твору. Не готовою була й еліта як світська, так і духовна очолити цю боротьбу, а, зрештою, й відобразити її в історичних та епічних творах. Відображення конкретних історичних подій в історичних піснях в Україні – явище XVI і наступних століть.

На відміну від поразки сербів та босняків у битві на Косовому полі 15 червня 1389 року, яка дала поштовх до творення пісенного циклу[13], перемога на Синіх Водах та ще й під проводом іноземного полководця не настільки вразила сучасників. Так і дослідники Куликовської битви констатують, що їм невідомі зразки фольклору, безпосередньо присвячені битві, а відомі лише поодинокі згадки Куликового поля та хана Мамая, і зазначають, що епос, притаманний тій добі, більше тяжів до узагальнених образів, у котрих висловлювалися віковічні прагнення й очікування народу[14].

Слід також мати на увазі, що на покордонні, яким часто протягом XIV–XVIII ст. були береги Синюхи, місцеве населення не могло бути стабільним. Перед небезпеками воно могло мігрувати на більш захищені території, а наступна хвиля заселення вбирала в себе вже інших переселенців, тож нитка народної пам'яті про події попередніх століть на цих теренах могла перериватися.

Топоніми. Детальний аналіз, здійснений В.Лучиком, засвідчив відсутність у регіоні р.Синюхи гідронімів, які відображали б литовські впливи[15], попри висловлене свого часу судження О.Стрижака, котрий певною мірою пов'язував назву р.Литвинки (притоки Гірського Тікича) з битвою[16]. Найближчі топоніми, тією чи іншою мірою пов'язані з Литвою, литовцями, віддалені від Торговиці на десятки, а то й сотні кілометрів –

с.Литвинівка Жашківського району, с.Литвинець Канівського району Черкаської, с.Вітовтів Брід Миколаївської та згадуваний топонім Дніпропетровської області, не дозволяють говорити про відображення згадок про битву в топонімах, які б увічнили перемогу литовсько-українського війська над татарськими ордами.

Причини цього явища пояснюються тим, що очолюваний Ольгердом похід для місцевого населення все ж був короткочасним, хоча і супроводжувався вигнання татарських орд, руйнуваннями та певним протистоянням їм українського населення. До того ж короткочасні події, – битви, зокрема, Синьоводська, як правило, прибирають місцеві назви полів, урочищ, а не сприяють їх зміні на інші, які б відобразили сутність подій, що там відбувалися.

Археологічні матеріали. Обираючи місця пробних шурфів під час перших розкопок археологи опиралися на свідчення жителів Торговиці про знахідки монет, кераміки, прагнучи започаткувати дослідження „руїн, підземель, гротів, мармурових плит і залишків могутніх стін", згадуваних Михалоном Литвином[17]. В результаті археологічних розкопок поселення та поховального комплексу XIV ст. накопичено антропологічний та нумізматичний матеріал, було обстежено залишки будівель XIV ст.[18] Підсумовуючи результати археологічних пошуків, слід зазначити, що досліджено тільки околицю поселення: під Китай-горою і на березі Синюхи. На першому місці знайдено залишки садиби XIV ст.: печі-тандири, керамічну трубу як частину мережі, уламки керамічного посуду, на другому протягом 2001-2003 років здійснювалися розкопки підмурівку ще одного приміщення. Розкопи закладені на Китай-горі, як можливому місці поселення, не виправдали сподівань.

Археологічні розкопки дали унікальну знахідку монет, завдяки яким вдалося уточнити датування як поселення, так і поховання. Антропологічний матеріал, вивчення якого розпочато Л.Литвиновою, дасть змогу відповісти на питання, хто ж проживав у поселенні, чи принаймні кого (місцевий люд, невільників) ховали на північно-східній околиці, адже поселення, в якому мешкали носії різних вірувань, можливо мало й інші місця поховань цього періоду.

Місце для городища, з якого розпочалася Торговиця, було обране явно невипадково: високий, крутий берег Синюхи розглядався як природна перешкода, що дозволяло більше зміцнювати поселення з північного заходу – від поля. Дещо вище Торговиці Гірський Тікич, Гнилий Тікич та Вись утворюють з Синюхи повноводу річку, по якій можна було досягнути Південного Бугу та Чорного моря, водночас зручні броди не робили її

перешкодою і для сухопутного шляху. Без сумніву, зручне місце неодноразово заселялося, але відчутною гальмуючою силою була постійна небезпека покордоння, яку створювали войовничі кочовики степу, які не дозволяли йому міцніти. Значного ж розквіту давня Торговиця (Сині Води) сягнула тоді, коли татари зробили його військово-адміністративним центром значної округи.

Досліджуючи історичну географію XIII-XIV ст. В.Л.Єгоров виділяв шість етапів містобудування в Золотій Орді. Це період відбудови й використання старих міст, які існували до приходу монголів у 40-х роках XIII ст.; початок містобудування в степах під час правління Бату в першій половині 50-х років XIII ст.; піднесення містобудування за хана Берке – з середини 50-х до середини 60-х років XIII ст.; період уповільненого росту міст – з 70-х років XIII ст. до початку другого десятиліття XIV ст.; розквіт містобудування за Узбека і Джанібека – з другого десятиліття до 60-х років XIV ст. [Тут і нижче підкреслено автором статті. – *О.Б.*] та затухання і занепад містобудування – з 60-х років XIV ст. до 1395 р.[19]. Десь у середині XIV ст. ординське місто на Синюсі набуло тих ознак, які дали Михалону Литвину підставу назвати його Троєю.

Нумізматичний матеріал дозволяє говорити про Торговицю як про золотоординський центр саме в рамках п'ятого етапу. Принаймні найчисленніший скарб 1894 р., знайдений в межах Торговиці, за хронологією карбування і кількістю монет розподіляється так і не залишає з приводу цього найменших сумнівів[20].

Токта (Гійас ад-дін Токту)	1290 – 1312	10
Узбек (Гійас ад-дін Мумаммад Озбег)	1312 – 1342	22
Джанібек (Джані-бег)	1342 – 1357	78
Бердібек (Мухаммад Берді-бег)	1357 – 1359	25
Кульна	1359 – 1360	1
Навруз (Ноуруз-бег Мухаммад)	1359 – 1360	6
Празькі гроші		6
(Вацлав II 1278 – 1305;		
Іоанн I 1310 – 1346;		
Карл I 1346 – 1378)		

Отже, можна констатувати, що надходження джучидських монет на середнє Побужжя припинилося у короткотривале правління хана Навруза (грудень 1359 – березень/травень 1360 р.)[21]. Цим же часом датуються й монети, знайдені в результаті археологічних розкопок та атрибутовані

Г. Козубовським. До речі, вигляд деяких з них дозволяє фахівцям припускати наявність місцевого карбування в Торговиці в середині XIV ст. На жаль, втрачено досить значний скарб монет, вимитих паводком 1980 р. Наступні можливі знахідки нумізматичного матеріалу дозволять порушити питання про обсяги місцевої торгівлі та роль міста в торговельних зв'язках.

У південно-східній частині Торговиці багато разів траплялися, особливо під час танення снігу, дощів, будівельних робіт провали ґрунту, в результаті яких відкривалися підземні ходи. Місцеве населення пов'язує їх здебільшого з гайдамацьким рухом. Враховуючи свідчення М. Литвина, підземелля слід датувати значно ранішим періодом. Ймовірно що у цих підземеллях ординці тримали невільників під час зупинки між переходами чи використовували їх як господарчі сховища. За свідченнями мешканців Торговиці, викопані в глиняному грунті підземелля були висотою від 1,5 до 3 м, та шириною від 1 до 2 м. Подібні підземні ходи, знані як катакомби, відомі й в інших населених пунктах краю, зокрема, у Голованівську[22]. Слід сподіватися, що подальші археологічні дослідження дозволять простежити топографію поселення та мережу підземель.

Картографічні матеріали про Торговицю польського, російського, турецького походження є нечисленними. Позначення ж на деяких з них самої битви взагалі є досить умовним. Т. Люта, описуючи мапу Сарматії польського картографа Бернарда Ваповського (видання 1526 року), зазначає, що на ній уперше було позначено історико-етнографічну зону України – Поділля (Podolia) й подано герб цієї землі – щит із зображенням сонця. „У межах Поділля, – пише далі дослідниця, – зображено битву великого князя Ольгерда з татарами на Синій Воді. Місцеперебуванням татар Б. Ваповський визначив територію Лівобережної України, підписавши її й намалювавши там татарських воїнів – вершників, які, стріляючи з луків, скачуть на захід, у напрямку до Дніпра. Табір Ольгерда розміщений на південь від Чорного лісу й має вигляд укріпленого гарматами наметового містечка з великим князівським шатром посередині"[23]. Я. Дашкевич не відкидав подібного твердження, хоч і зазначав, що довести його важко, оскільки Б.Ваповський в анотації згадував не Ольгерда, а Вітовта[24].

Незважаючи на певну умовність описів Правобережної та Центральної України й картографічного матеріалу, порівняльний аналіз їх у сукупності однозначно свідчить про те, що на картах середньовічних та нового часу терміном Sini wody позначалася нинішня річка Синюха, а не

якась інша річка. Як підтвердження, доречно процитувати лист середини XVI ст. кримського хана до короля Сигізмунда-Августа, у якому він зазначає: „которые врочища есть по Богу по реце и по Синей Воде…", і що тут свого часу „Саин-цара (Батия), Езюбека, Чаанъбек цара кочовища были" і татари „и до сих часов у тых кишенях есть похованы и тепер тые кешени стоят"[25].

Військовий аспект битви. Певної уваги потребує аналіз звісток про перебіг битви біля Синіх Вод. Доволі докладний її опис міститься лише у хроніці Мацея Стрийковського. Зауваження щодо цього опису, як його прихильників, так і у критиків, грунтуються на одних і тих джерелах і не дозволяють, на наш погляд, ані щось напевно стверджувати, а ні аргументовано відкинути. Залишається констатувати, що такий опис існує і зазначені в ньому дії військ Ольгерда й татарських князів відповідають рівню воєнного мистецтва тієї доби.

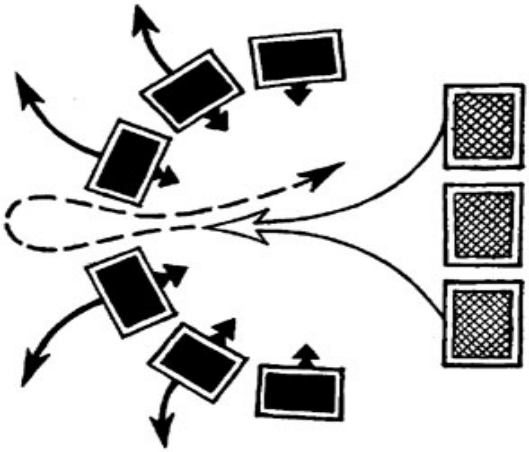

Перший етап битви.

Протистояння поділеної на три відділи орди і розташованих півколом, поділених на шість загонів військ Ольгерда.
Невдала спроба ординців знищити загони у центрі, військо розступалося і пропускало кінноту, обстрілюючи її з боків.

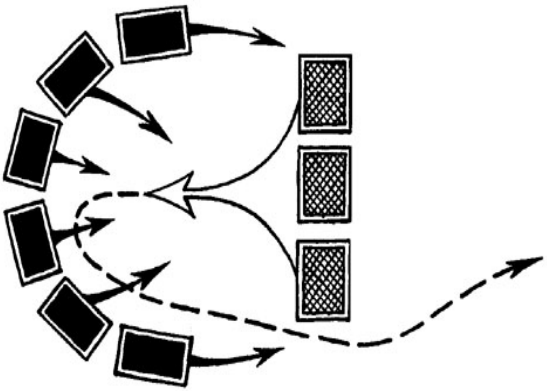

Другий етап битви.

Війська Ольгерда пере-ходять у наступ, прагнуть оточити ординців і зни-щити. Ординці не витриму-ють натиску і відступають.
Битва завершилася пере-слідуванням військами Ольгерда залишків орди.

Згадаймо літописну характеристику Ольгерда: „Усіх братів своїх Ольгерд перевершив владою і саном, оскільки меду, ні вина, ні пива, ні квасу кислого не пив, велику витримку мав і від того великого разуму набув і глибину думок. Од того і багато замислів мав. І такою підступністю багато країн і земель повоював і багато міст і князівств приєднав до себе і утвердив собі владу велику. Тим і примножувалося князювання його”[26]. Московський літописець, у котрого не було ніяких підстав прихильно ставитися до литовського князя, який неодноразово здійснював походи на Московську державу, змушений був все таки визнати його непересічні здібності політика і полководця, які повною мірою виявлялися в організації ним військових виправ та на полі битв.

Ця обставина, однак, аж ніяк не полегшує вияснення одного з головних питань синьоводської проблеми – локалізації місця самої битви. Для ординців похід великих литовсько-руських військових сил не міг залишитися непоміченим особливо коли вони проминули Звенигород й напрям подальшого руху не залишав сумніву у тому, що він проляже біля Синіх Вод, резиденції ханського намісника. Ординці були змушені обороняти її, а тому логічним з їхнього боку було б випередити супротивника і дати бій на підході до міста на добре знайомій і зручній для кінноти місцевості. Тактичні дії супротивних сторін, описані Мацеєм Стрийковським, свідчать, однак, що цього не сталося. Зосередження кінноти ординців для удару в центр військ Ольгерда й розташування його полків півколом з подальшою спробою охопити війська противника, оточити й розгромити, є добре знаним й неодноразово використовувалося у воєнному мистецтві й раніше. До такої тактики бою ворогуючі сторони могли вдатися за умови, коли татари, позбавлені можливостей флангових маневрів, водночас були впевнені у тому, що у них вистачить сил після наступу у центр військ Ольгерда оточити і знищити роз’єднані його частини. Полки Ольгерда теж не мали особливих можливостей для маневрування, але, напевно, були захищені з флангів природними перешкодами. Єдине, що вони робили – це розступалися, щоб, не зближуючись з атакуючою кіннотою, наносити їй фланговими обстрілами найбільше втрат, змусити ламати порядок під час атаки та перегрупування у тилу Ольгердового війська. Судячи з опису, у тилу полків Ольгерда було поле, на якому кіннота ординців могла розвернутися. Широкі поля були і перед військом Ольгерда, по них спішно відходили татари, прагнучи уникнути остаточного розгрому. Враховуючи всі ці обставини, можна припустити, що можливе місце битви могло бути як на північно-східній околиці Торговиці, так і дещо північніше її, а сама битва, скоріше за все, мала характер зустрічно-

го бою. Зараз же мусимо констатувати, що гіпотези щодо можливого місця битви, а особливо Торговицька, потребують додаткового вивчення. Одним із результативних напрямків дослідження є пошук та вивчення зразків зброї, обладунку, притаманних тогочасному литовському війську як унікальних для даного регіону.

Підсумовуючи результати кількарічних експедицій, слід зазначити, що поглиблено вивчаючи синьоводську проблему, науковці центру дослідження історії Центральної України зосередили головну увагу на багатоплановому дослідженні поселення та поховального комплексу Торговиці. За здавалося б звуженням теми проглядає значно ширший спектр проблем, пов'язаних з розширенням кола джерел про Синьоводську битву, які досі були недоступні.

Примітки:

[1] Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // Моя сповідь: Вибрані істор. та публ. твори. – К., 1995. – С. 737-738.

[2] Дашкевич Н Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885. – С. 74-89.

[3] Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 348-349.

[4] Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К., 1972.

[5] Грушевський М.С. Історія України – Руси. – Т.IV. – К. – Львів, 1907 (перевид.: К., 1993). – С. 82

[6] Там же.

[7] Годзик А. Де українське Куликове поле? // Літературна Україна. – 1991. – № 52. – С. 8; Його ж. Від іга до іга, або за вісімнадцять літ до Куликовської битви // Київ. – 1996. – №1 – 2. – С. 136-139; Ткачук П. Снивода річка історична//Освіта. – 1994. – 9 лютого; Дорош Н. Без президентського указу до національної свідомості – зась? // Освіта. – 1997. – 31 грудня.

[8] Весільні пісні у двох книгах. Кн. І. – С. 451 – 453, 809; Кн. ІІ. – С. 337, 622.

[9] Архів автора.

[10] Мицик В. Битва на Чесному полі // Колос (Тальне). – 1993. – 25 грудня.

[11] Архів автора.

[12] Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К., 1969. – С. 260.

[13] Гуць М.В.Визвольні ідеї в сербохорватському народному епосі // Визвольний рух слов'ян у народній пісенній творчості (XVII – XIX ст.).– К., 1971. – С. 61.

[14] Пушкарев Л.Н. К вопросу об отражении Куликовской битвы в русском фольклоре // Куликовская битва. Сб. ст. – М., 1980. – С. 268.

[15] Лучик В.В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя – Кіровоград, 1999. – 104 с.

[16] Стрижак О.С. Про що розповідають географічні назви (Сліди народів на карті УРСР). – К., 1967. – С. 99.

[17] Литвин М.О нравах татар, литовцев и московитян. – М., 1994. – С. 99.

[18] Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам'ятка біля с.Торговиці на Кіровоградщині // Археологічні дослідження – 2001.– К., 2002. – С. 90-93.

[19] Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды. – М., 1985. – С. 78.

[20] Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1960. – Т.1. – С. 90-97.

[21] Піддубний С. Голованівський район. Енциклопедія. Голованівськ, 1999. – С. 5.

[22] Сидоренко В.А. Хронология правлений золотоордынских ханов 1357-1380 гг. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. VII. Симферополь, 2000. – С.282; Порівн.: Григорьев А.П. Золотоордынские ханы 60-70-х годов XIV века: хронология правлений // Историография и источниковедение стран Азии и Африки. – Вып.3. – Л., 1983. – С.54.

[23] Люта Т. Україна на старожитніх мапах // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – №2. – С. 54. Див. також: Дашкевич Я. Україна на картах XIV – XVI ст.: Стан і проблема досліджень // Історико–географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К., 1988. – С. 94-100.

[24] Дашкевич Я. Східне Поділля на картах XVI ст. // Історико-географічні дослідження на Україні. Зб. наук. праць. К., 1992. – С. 13-21.

[25] Цит. за: Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва. Сб. ст. – М.,1980. – С. 150.

[26] Московский летописный свод конца XV века: Полн. собр. рус. летописей. – Т.25. – М., – Л., 1949. – С. 173. Неперечісність Ольгерда-полководця прагнув підкреслити М.М.Карамзін, навівши у примітці до сюжету про Синьоводську битву свідчення літописця: „Обычай бо бе Ольгерду, егда куда поидяше на войну, тогда никому же неведущу воином его, камо хощет ити ратью ни иным опришним или внешним, или иноземцом, или гостем да неуслышана будет дума его в ушью иноземцем, и таковою хитростью Олгерд многы земли поимал, не толма силою, елико умением воеваше". Див.: Карамзин Н.М. История государства Российского. – В 12 т. – Т. V. – М., 1993.– С. 228.

Брайченко Олексій Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів Національної академії державного управління при Президентові України, керівник Кіровоградського регіонального наукового центру дослідження історії Центральної України Інституту історії України НАН України. Досліджує проблеми історичного краєзнавства, історії та права України.

Нінель Бокій, Ірина Козир (Кіровоград)

Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація)

Торговиця – комплексна археологічна пам'ятка XIV ст., що складається з поселення з виразними рисами міської золотоординської культури та могильника. Вона репрезентує один з найскладніших періодів в історії Золотої Орди, коли в результаті загострення внутрішньополітичної ситуації остання зазнала поразки від литовського князя Ольгерда на Синіх Водах в 1362 р. Торговиці, яка розташована на р.Синюсі далеко на північ від інших золотоординських центрів у так званій буферній зоні між основними ординськими володіннями і південноруськими князівствами, безперечно, належить визначне місце в дослідженні пізнього етапу Золотої Орди на території Дніпровського Правобережжя.

Torgovitsya is a complex archaeological monument of the XIV-th century that consists of a settlement with expressive features of the urban Golden Horde culture and a burial ground. It represents one of the most complicate periods in the history of the Golden Horde, when at the result of aggravation of intrapolitical situation; the Golden Horde was defeated by the Lithuanian Prince Olgerd at Syny Vody in 1362.

Undoubtedly, Torgovitsya, situated on the river Sinyukha, far away to the north from the other Golden Horde centers, at the so-called buffer zone, between the main Horde domain and south-Russian principalities, possesses a significant place in the research of the late stage of the Golden Horde on the territory of the right-bank of the Dnieper.

Серед проблем історії України доби середньовіччя одним з найменш досліджених є період кінця XIII-XIV ст. Це – час політичної, економічної, військової залежності руських земель від Золотої Орди, яка сягнувши могутності і розквіту у середині XIV ст. вступає в етап глибокої внутрішньої кризи, ускладненої у західних володіннях серйозною зовнішньополітичною загрозою з боку Великого Князівства Литовського. Початок занепаду великої держави поклала Синьоводська битва 1362 року, що призвела до перерозподілу підвладної нащадкам Бату-хана території Наддніпрянщини та приєднання до Литовської держави її значної части-

ни[1]. Тривалий час ведуться дискусії щодо локалізації Синьої Води та характер подій, що мали тут місце.

Важливою передумовою до вирішення цих проблем є дослідження всього комплексу питань, пов'язаних з історією порубіжних територій – так званих буферних зон між Руссю і Ордою. Однією з таких зон безперечно був басейн річки Синюхи, лівої притоки Південного Бугу, середня течія якого, на думку дослідників, була північним кордоном золотоординських володінь[2].

З 1997 р. Кіровоградським державним педагогічним університетом імені Володимира Винниченка при підтримці Кіровоградського регіонального наукового центру дослідження історії Центральної України Інституту історії НАНУ ведуться охоронні розкопки ґрунтового могильника золотоординського періоду біля с. Торговиці Новоархангельського району Кіровоградської області[3].

Могильник розташований на околиці с. Торговиця (1,3 км від центру села у напрямку на північний схід), на схилі правого берега р.Синюхи, близько до води. За повідомленнями місцевих жителів, в численних ярках, що прорізують схил, часто траплялися знахідки людських кісток. Обстеження пам'ятки показало, що вона зазнає значного руйнування від ерозії ґрунту. За п'ять польових сезонів відкрито 141 поховання. Контури могильника остаточно не виявлені. Повздовжня протяжність могильника становить приблизно 100-120 м. В поперечному напрямку по схилу берега могили розташовані від природного виходу каменю (поблизу плато) впритул фактично до води (20 м). Дослідження засвідчило значну насиченість могильника. Подаємо опис поховань[*].

Поховання 1. (Дорослий). Знаходилося на відстані 32 м у напрямку на захід – південний захід від репера, над кручею утвореного талими водами яру і частково ним зруйнованого. Глибина залягання від сучасної поверхні – 0,26-0,46 м. In situ збереглася частина хребців, тазові кістки, променеві кістки рук, ноги. Контури ями не визначені. Небіжчик лежав випростано на спині головою на захід – південний захід. Руки були складені на грудях. Інвентар відсутній.

Поховання 2. (Дорослий). Знаходилося на відстані 30,1 м на схід від поховання 1 і за 9,2 м на південь від репера. Контури могильної ями нечіткі. Глибина поховання – 1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Череп похилений на правий бік. Права рука, зігнута в

---

[*] Антропологічні визначення здійснені науковим співробітником Інституту археології НАНУ Л.В. Литвиновою.

лікті, знаходилась біля плеча, ліва лежала на грудях. Грудні хребці були просякнуті слабким мідним окислом. Інвентар відсутній.

Поховання 3. (Чоловік зрілого віку). Знаходилось на відстані 0,4 м на північний захід від поховання 2 і за 9,8 м на південь від репера. Контури могильної ями не простежені, глибина – 0,9 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Ліва частина черепа пошкоджена і в лівій очній ямці виявлено залізний предмет (шило ?) (1). Ліва рука покладена на животі, права, зігнута в лікті, знаходилася під спиною. Ноги випростані. Під ступнями були знайдені бляшки у вигляді розеток (2) – 6 цілих екземплярів і декілька фрагментів.

1. Шило (?) – залізний предмет довжиною 2,5 см, чотиригранний, 0,5 см в перетині.

2. Залізні бляшки (6 шт.) у вигляді розеток діаметром 1,5-1,6 см, з невеличкими стриженьками з тильного боку довжиною 0,5-0,6 см.

Поховання 4. (Дитина, вік першого дитинства). Знаходилося на відстані 0,2 м на північний захід від поховання 3 і за 8,7 м на південь від репера. Поховання зруйноване. На глибині 1 м зберігся лише череп, декілька уламків трубчастих кісток і ребер. Біля тім'яної частини черепа знайдені дрібні залізні уламки (не визначені).

Поховання 5. (Жінка, 30-35 років). Знаходилося на відстані 1,2 м на південний захід від поховання 3 і за 11 м на південь – південний захід від репера. Поховання зруйноване. На глибині 0,6 м виявлено скупчення кісток, в тому числі трубчастих кісток рук і ніг, уламки ребер, череп дорослої людини, а також декілька уламків залізного предмета.

Поховання 6. (Дорослий). Знаходилося на відстані 1,1 м на північний схід від поховання 4 і за 7,5 м на південь від репера. Поховання зруйноване. На глибині 0,87 м знайдені залишки двох черепів (дорослого і дитини), трубчасті кістки рук і ніг. Інвентар відсутній.

Поховання 7. (Жінка, 50-55 років). Знаходилося на відстані 0,6 м на північний захід від поховання 2 і за 9,8 м на південь від репера. Глибина – 1 м. Контури ями не простежені. Кістяк випростано на спині головою на південний захід, руки знаходилися під спиною. Інвентар відсутній.

Поховання 8. (Дитина, 6-7 років). Знаходилося на відстані 1,1 м на південь – південний захід від поховання 7 і за 10,3 м на південь – південний захід від репера. Глибина – 0,5 м. Контури ями не простежені. Зберігся лише череп. Інвентар відсутній.

Поховання 9. (Жінка, 25-30 років). Знаходилося на відстані 1,7 м на північний захід від поховання 6 і за 8 м на південь – південний захід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 1 м. Кістяк лежав випрос-

тано на спині головою на південний захід. Руки складені на животі. Інвентар відсутній.

Поховання 10. (Дитина). Знаходилося на відстані 0,4 м на південний схід від поховання 9 і за 8,2 м на південь – південний захід від репера. Поховання зруйноване. На глибині 0,8 м виявлені залишки кісток ніг, поверх яких лежав череп дитини. Інвентар відсутній.

Поховання 11. (Дитина). Знаходилося на відстані 0,5 м на південний захід від поховання 10 і за 9,5 м на південь – південний захід від репера. Контури ями не простежені. На глибині 0,5 – 0,6 м in situ знайдено череп дитини, фрагменти трубчастих кісток ніг та ребер, з чого видно, що кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Біля черепа знайдено намисто кількох типів:

– 16 пастових намистин у вигляді маленьких кілечок білого кольору, діаметр 0,3 – 0,5 см.

– 2 колесоподібні пастові намистини чорного кольору, діаметр – 0,6–0,8 см.

– одна пастова намистина з мозаїчною різнокольоровою поверхнею, діаметр – 1,2 см (Рис. II, 13);

– одна пастова намистина чорного кольору, орнаментована білими квіточками у вигляді ромашок, діаметр – 1,1 см (Рис. II, 12).

Поховання 12. (Дорослий). Знаходилося на відстані 0,2 м на північний схід від поховання 2 і за 9 м на південь від репера. Поховання зруйноване. In situ на глибині 0,6 – 0,7 м залишилися уламки лівої ноги, з чого можна визначити, що кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Інвентар відсутній.

Поховання 13. (Дитина, 6-8 років). Знаходилося на відстані 0,9 м на південний схід від поховання 5 і за 11,7 м на південь від репера. Поховання зруйноване. На глибині 0,6 – 0,7 м знайдені череп дитини, фрагменти трубчастих кісток ніг та уламки ребер, з чого видно, що кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Інвентар відсутній.

Поховання 14. (Жінка, 50-55 років).Знаходилося на відстані 0,2 м на південний схід від поховання 7 і за 9,8 м на південь – південний схід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 1,2 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Права рука лежала на тазі, ліва – впоперек живота. Інвентар відсутній.

Поховання 15. (Дорослий). Знаходилося на відстані 1,1 м на північний захід від поховання 3 і за 9,7 м на південь – південний захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина – 1,5 м. Кістяк лежав

випростано на спині головою на північний схід. Ліва рука лежала на животі, права – на грудях. Інвентар відсутній.

Поховання 16. (Чоловік, 25-30 років). Знаходилося на відстані 0,4 м на схід від поховання 9 і за 6,9 м на південь від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Обидві руки зігнуті в ліктях: права лежала на грудях, ліва – на тазі. Інвентар відсутній.

Поховання 17. (Чоловік, 22-25 років). Знаходилося на відстані 0,7 м на південний схід від поховання 8 і за 11,1 м на південь від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 1,3 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Обидві руки зігнуті в ліктях: права – на тазі, ліва – на грудях. Інвентар відсутній.

Поховання 18. (Дорослий). Знаходилося на відстані 0,2 м на південний схід від поховання 17 і за 10,3 м на південь від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 1,4 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки знаходилися на тазових кістках. Інвентар відсутній.

Поховання 19. (Дорослий). Знаходилося на відстані 1,8 м на захід від поховання 8 і за 10,8 м на південь – південний захід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 1,5 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на захід. Права рука зігнута в лікті і піднята до підборіддя, ліва лежала на тазових кістках. Інвентар відсутній.

Поховання 20. (Жінка, 40-45 років). Знаходилося на відстані 0,2 м на південний схід від поховання 2 і за 8,6 м на південь – південний схід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Права рука лежала на тазових кістках, ліва – під спиною похованого. Біля лівого ліктя і під лівою частиною грудної клітини були знайдені дві купки мідних і срібних монет в кількості 12 екземплярів (2 срібні і 10 мідних)* (Рис. II, 6-11).

1. Срібна монета. Золота Орда. Джанібек (1342-1357), Гюлістан, дірхам 752 р.х. (1351-1352). Вага 1,38 г.

2. Срібна монета. Золота Орда. Узбек (1312-1342), Крим (?), дірхам. Вага 1,07 г.

На аверсі монети контрмарка (хан / ?).

3. Мідна монета. Золота Орда.(?). Наслідування пулу з легендою „Карбування Сарая – ал – Джедід” і квітковою розеткою. Монети цього

---

* Визначення монет тут і далі здійснені науковим співробітником Інституту археології НАНУ Козубовським Г.А.

типу карбувалися за Джанібека (1342-1357), Бердібека (1357-1359), Кульни (1359-1360), Навруза (1359-1360).

На місці дати „V" (7). Вага 1,91 г.

4. Те ж, що №3. Вага 2,03 г.
5. Те ж, що №3. 751 (?) р.х. Вага 2,06 г.
6. Те ж, що №3. (75 /?) р.х. Вага 1,33 г.
7. Те ж, що №3. Вага 2,15 г.
8. Те ж, що №3. Вага 1,9 г.
9. Те ж, що №3. Вага 1,81 г.
10. Те ж, що №3. Дата 751 р.х. (1350/1351). Вага 2,2 г.
11. Те ж, що №3 або справжній пул цього типу. Дата не ввійшла на поле монетного кружка. Вага 2,09 г.
12. Те ж, що №3. Вага 1,97 г.

Поховання 21. (Чоловік?, 50-55 років). Знаходилося на відстані 0,25 м на південний схід від поховання 16 і за 6,8 м на південь від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Обидві руки, зігнуті в ліктях, лежали на животі. Біля правого плеча знайдений уламок залізного предмета, можливо, ножа, довжиною 1, 8 см.

Поховання 22. (Жінка, 40-45 років). Знаходилося на відстані 30,5 м на захід – південний захід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 0,93 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки, зігнуті в ліктях, лежали на животі. Біля ступнів ніг знайдені залізні бляшки – 12 екземплярів: по 6 штук біля кожної ступні (1).

1. Залізні бляшки округлої форми, діаметром 0,7-1,1 см, з невеличкими стриженьками з тильного боку, довжиною 0,2-0,4 см.

Поховання 23. (Жінка, 35-40 років).Знаходилося на відстані 28,8 м на захід – південний захід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 0,93 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктях, ліва лежала на животі, права – на грудях. На шийних хребцях, під нижньою щелепою і частково під черепом зберігся фрагмент тканини (від коміра сорочки?).

Поховання 24. (Чоловік, 30-35 років). Знаходилося на відстані 26,6 м на захід – південний захід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 1,05 м. Кістяк лежав на спині випростано головою на південний захід. Руки, зігнуті в ліктях, лежали на грудях. Інвентар відсутній.

Поховання 25. (Дитина, 9-10 років). Знаходилося на відстані 28,8 м на захід – південний захід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 0,7 м. Поховання зруйноване. In situ збереглася нижня частина кістя-

ка (таз, кістки правої і частково лівої ноги) і фрагменти рук, які, очевидно, були покладені на живіт. Похований лежав випростано на спині головою на південний захід. Інвентар відсутній.

Поховання 26. (Дитина). Знаходилося на відстані 8,6 м на південний захід від репера. Поховання зруйноване. In situ на глибині 0,95 м знайдено уламки нижньої щелепи і рук, які були зігнуті в ліктях і покладені на животі, а також кістки ніг і частково тазу. Інвентар відсутній.

Поховання 27 (Дитина, 7-8 років).Знаходилося на відстані 10,5 м на південний захід від репера. Поховання частково зруйноване – тазові кістки та ступні ніг. Глибина – 1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки підняті до обличчя. Інвентар відсутній.

Поховання 28 (Дитина, 6-7 років). Знаходилося на відстані 25 м на захід – південний захід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 0,9 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки лежали впоперек живота. Інвентар відсутній.

Поховання 29. (Жінка, 45-50). Знаходилося на відстані 23,4 м на захід – південний захід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 0,9 м. Кістяк дорослого лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктях і покладені впоперек живота. Інвентар відсутній.

Поховання 30 (Дитина, 6-7 років). Знаходилося на відстані 10,7 м на південний захід від репера. Поховання зруйноване. In situ на глибині 1 м знайдені фрагменти черепа і стегнової кістки дитини, з чого можна визначити, що кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Інвентар відсутній.

Поховання 31. (Жінка, 30-31 років). Знаходилося на відстані 7 м на південний захід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Обидві руки підняті до обличчя. Інвентар відсутній.

Поховання 32. (Чоловік, 40-45 років). Знаходилося на відстані 11,8 м на північ – північний схід від репера, контури ями не простежені. Глибина – 0,95 м. Кістяк людини дуже високого зросту лежав випростано на спині головою на південний захід. Ліва рука була піднята до обличчя, права лежала на грудях. Інвентар відсутній.

Поховання 33. (Жінка, 25-30 років). Знаходилося на відстані 8,2 м на південь – південний схід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 0,77 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Ліва рука лежала на животі, права – на грудях. Інвентар відсутній.

Поховання 34. (Підліток, 13-15 років). Знаходилося на відстані 10,2 м на південь – південний схід від репера. Контури могильної ями не

простежені. Глибина – 0,97 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Ліва рука лежала на животі, права – на тазі. Біля плечової кістки знайдена вуглинка. Інвентар відсутній.

Поховання 35. (Жінка, 30-35 років). Знаходилося на відстані 7,6 м на південний захід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 1,07 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Обидві руки підняті до рівня плечей. Інвентар відсутній.

Поховання 36. (Юнак, до 20 років). Знаходилося на відстані 13,7 м на північ – північний схід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 1,2 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Ліва рука лежала на животі, права – на грудях. В головах і ногах небіжчика по обидва боки від нього знайдено 4 залізних цвяха, якими, можливо, було закріплене покривало над похованим (1).

1. Цвяхи залізні довжиною 6-9 см, чотиригранні, 0,6-0,7 см в перетині. (Рис. II, 18).

Поховання 37 (Дитина, 5-6 років). Знаходилося на відстані 12,4 м на північ – північний схід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 0,8 м. Кістяк лежав випростано на животі головою на південний захід. Ліва рука покладена вздовж тулуба, права зігнута в лікті і піднята до обличчя. Нижня частина кістяка зруйнована. Стегнові і тазові кістки знаходилися на рівні ліктів. Можливо, при влаштуванні поховання 38 нижня частина кістяка була порушена і перекладена на верхню частину тулуба. Інвентар відсутній.

Поховання 38. (Жінка 35-40 років). Знаходилося на відстані 11,7 м на північ – північний схід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 0,98 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Обидві руки були покладені на груди. Інвентар відсутній.

Поховання 39 (Дитина, 6-7 років). Знаходилося на відстані 9,8 м на південний захід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 1,02 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Поховання зруйноване гризунами. In situ збереглися череп, фрагменти кісток рук і ніг. Біля лівої ноги лежав залізний цвях (1). Зліва біля черепа знаходилася бронзова сережка (2).

Залізний цвях довжиною 8 см, чотиригранний, 0,5 см в перетині.

2. Бронзова сережка із тонкого круглого в перетині дроту (діаметр 0,1 см) овальної форми розмірами 2,2 х 1,8 см. (Рис. II, 3).

Поховання 40. (Дитина, 10-12 років). Знаходилося на відстані 6,6 м на південний захід від репера. Контури могильної ями не простежені.

Глибина – 1,01 м. Кістяк, значно пошкоджений гризунами, лежав випростано на спині головою на південний захід. Інвентар відсутній.

Поховання 41 (Дитина, не більше 6 років). Знаходилося на відстані 9,7 м на південний захід від репера. Контури ями не визначені. Глибина – 0,63 м. Кістяк, значно пошкоджений гризунами, знаходився у випростаному стані на спині головою на південний захід. Зліва від кістяка на відстані 7-12 см простежена вузька смуга зотлілого дерева довжиною близько 1 м. Інвентар відсутній.

Поховання 42. (Чоловік, 40-45 років). Знаходилося на відстані 9 м на південь – південний захід від репера. Поховання зруйноване. На глибині 1,02 м знайдено кістяк, що лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. In situ збереглися трубчасті кістки рук і ніг. Череп знаходився біля тазових кісток. Інвентар відсутній.

Поховання 43. (Парне). Знаходилося на відстані 9,6 м на південь – південний захід від репера. Поховання зруйноване. На глибині 0,82 м знаходився кістяк дорослої людини (жінка, 45-50 років) у випростаному стані на спині головою на південний захід. Ліва рука лежала на животі. Кістяк дитини 6-7 років) знаходився зліва від кістяка дорослого на відстані 4–14 см. Дуже зруйнований. In situ збереглися залишки черепа, зігнута в лікті права рука та фрагменти нижніх кінцівок. Біля ніг лежав третій череп і нижня щелепа. Інвентар відсутній.

Поховання 44. (Чоловік зрілого віку). Знаходилося на відстані 8,7 м на південь – південний схід від репера. Поховання зруйноване більш пізнім похованням № 42. На глибині 0,98 м in situ збереглися кістки рук і ніг, з чого можна визначити, що похований лежав випростано на спині головою на південний захід. Права рука лежала на животі. Інвентар відсутній.

Поховання 45. (Жінка, 25-30 років). Знаходилося на відстані 11,2 м на південний захід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 0,98 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Обидві руки лежали на животі. По боках біля правого коліна простежені незначні фрагменти дерева. Інвентар відсутній.

Поховання 46. (Жінка, 25-30 років). Знаходилося на відстані 4 м на південь – південний захід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 0,7 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Ліва рука лежала на животі, права – на тазі. Інвентар відсутній.

Поховання 47. (Жінка, 40-45 років). Знаходилося на відстані 12,6 м на північ – північний схід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 1,1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки трохи зігнуті в ліктях і покладені на таз. По обидва боки від кістяка,

частково над ним і за черепом зафіксовані рівномірні тонкі смуги зітлілого дерева. Поряд з ліктем і плечем правої руки і біля плеча лівої руки знайдено три залізних цвяха довжиною 6-9 см, чотиригранні, 0,5-0,6 см в перетині.

Поховання 48. (Жінка, 30-35 років). Знаходилося на відстані 14,6 м на північ – північний схід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 0,92 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Ліва рука лежала на нижній частині живота, права – на тазі. Інвентар відсутній.

Поховання 49. (Жінка зрілого віку).Знаходилося на відстані 31,5 м на захід – південний захід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 0,44 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки були покладені на груди. Біля обох плечей і біля правої ступні знайдено три залізних цвяхи. Біля гомілкових кісток і ступнів лівої ноги знайдено чотири залізні заклепки у вигляді розеток (1).

1. Залізні заклепки у вигляді розеток діаметром 0,7- 0,9 см.

Поховання 50. (Дитина до 2-х років). Знаходилося на відстані 29,3 м на захід – південний захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина – 0,57 м. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Поховання пошкоджене гризунами. In situ збереглися череп, права рука, зігнута в лікті і покладена на живіт, частина нижніх кінцівок. Інвентар відсутній.

Поховання 51. (Жінка зрілого віку). Знаходилося на відстані 27,8 м на захід – південний захід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 0,72 м. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктях, ліва лежала на грудях, права – піднята до плеча. Інвентар відсутній.

Поховання 52. (Чоловік, 35-40 років). Знаходилося на відстані 15,3 м на північ – північний захід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 0,4 м. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Руки лежали впоперек живота. Інвентар відсутній.

Поховання 53. (Жінка? 30-35 років). Знаходилося на відстані 15,3 м на північ – північний схід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 0,83 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки покладені на живіт. Інвентар відсутній.

Поховання 54. (Подвійне). Знаходилося на відстані 6,2 м на південь – південний захід від репера. Контури ями не простежені. Глибина – 1,02 м. В похованні виявлено два кістяка, що лежали послідовно один за

другим. Другий кістяк було покладено на місці гомілкових кісток першого.

Кістяк 1 (Жінка, 25-30 років) лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктях і підняті до обличчя. По обидва боки від черепа знаходилося по одному залізному цвяху (1). Гомілкові кістки ніг відсутні. Біля колін кістяка 1 знаходився череп кістяка 2.

1. Залізні цвяхи (2 шт.) довжиною 8-9 см, чотиригранні, 0,6 см в перетині.

Кістяк 2 (Жінка 25-30 років) лежав випростано на спині головою на південний захід. Права рука лежала на животі, ліва – на грудях. Гомілкові кістки кістяка 1 лежали поряд і на гомілкових кістках кістяка 2.

Поховання 55. (Чоловік зрілого віку). Знаходилося на відстані 23,5 м на північ-північний захід від репера. Контури ями не простежено. Глибина – 0,6-0,75 м. Поховання було наполовину зруйноване яром і стежкою. In situ збереглися кістки таза і ніг (за винятком ступнів). Похований лежав випростано на спині головою на південний захід. Зліва біля таза знаходився залізний ніж (1). Кінець леза відламаний (зберігся на місці). Між ножем і тазом знаходився уламок залізного кільця ? (2). Справа біля таза лежала глиняна намистина (3), нижче якої біля правої стегнової кістки знайдено точильний брусок (4).

1. Ніж залізний, черешковий, з трохи вигнутою спинкою із слідами дерева на черешку, довжина ножа – 18,5 см, довжина черешка – 4,1 см, ширина леза – 1,2 см.
2. Уламок залізного кільця (?) із сплощеним і загостреним кінцем, в перетині – прямокутний; розміри – 2 х 1,5 см.
3. Намистина пастова (?) кругла, прикрашена хвилястим орнаментом, поверхня білого кольору, слоїста, діаметр – 1,2 см, висота – 1 см.
4. Точильний брусок з невеликим отвором у верхній частині, в перетині прямокутний. Нижній кінець заокруглений і надщерблений, верхній – вужчий від нижнього з одного боку надщерблений, можливо, внаслідок свердління отвору. Довжина бруска – 8,6 см, найбільша ширина нижньої частини – 3 см, верхньої – 2,7 см.

Поховання 56. (Дитина 5-6 років). Знаходилося на відстані 16,5 м на північ-північний захід від репера. Поховання зруйноване яром і талими водами. Глибина – 0,53-0,65 м. In situ збереглися кістки таза і ніг. Похований лежав випростано на спині головою на південний захід. В області верхньої частини грудної клітини знайдено залишки намиста (10 шт.):

– намистина кістяна, пласка, шестигранної форми, рожевого кольору з маленьким отвором в центрі; розміри – 0,9 х 1 см;

– намистина з перепаленої кістки (?), пласка, правильної ромбічної форми чорного кольору, з поперечним наскрізним отвором в одній з частин; розміри – 0,8 х 1,1 см;

– вісім пастових намистин овально-видовженої форми (бісер) голубого кольору; розмір – 0,2 х 0,3 см.

Поховання 57. (Жінка ? зрілого віку). Знаходилося на відстані 8 м на захід-південний захід від репера. Глибина – 0,9-1,1 м. Поховання зруйноване. In situ залишилася лише права нога похованого, з чого можна визначити, що кістяк лежав випростано на спині головою на схід – північний схід. Інвентар відсутній.

Поховання 58. (Дитина 10-11 років). Знаходилося на відстані 28,5 м на захід-південний захід від центра. Глибина – 0,25 м. Контури могильної ями не визначаються. Кістяк зруйнований. In situ збереглися лише рештки таза і права нога, з чого можна визначити, що кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Інвентар відсутній.

Поховання 59. (Дитина 9-10 років). Знаходилось на відстані 28,7 м на південний захід від репера. Глибина – 0,3-0,5 м. Поховання зруйноване. In situ збереглися лише ноги, з чого можна визначити, що кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Інвентар відсутній.

Поховання 60. (Чоловік зрілого віку). Знаходилося на відстані 6,8 м на захід від репера. Глибина – 1,1 м. Контури могильної ями не простежуються. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктях, променеві кістки лежали на животі. Біля лівої стегнової кістки знайдена вуглинка. Інвентар відсутній.

Поховання 61. (Жінка 45-50 років). Знаходилося на відстані 6,5 м на захід – південний захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина – 1,5 м. Кістяк лежав у скорченому стані на правому боці головою на південний захід. Променеві кістки обох рук відсутні. Ноги зігнуті в колінах і притиснуті близько до таза.

В засипці ями на глибині 0,8 м знайдена мідна золотоординська монета.

Поховання 62. (Жінка 35-40 років). Знаходилося на відстані 10 м на захід – південний захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина – 1,1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Права рука зігнута в лікті, лежала впоперек живота, ліва рука, зігнута в лікті, була піднята до плеча. Інвентар відсутній.

Поховання 63. (Чоловік 30-35 років). Знаходилося на відстані 13 м на південний захід від репера. Глибина – 1,2 м. Контури могильної ями не простежені. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний за-

хід. Обидві руки складено на животі. Біля лівої плечової кістки і біля гомілкових кісток лівої ноги знаходилося по одному залізному цвяху(1).

1. Цвяхи залізні (2 екз.) з підпрямокутними голівками і чотиригранною ніжкою, фрагментовані. Довжина – 3,5 і 7 см, в перетині – 0,5 см.

Поховання 64. (Чоловік 35-40 років). Знаходилося на відстані 26,5 м на захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина – 0,8-1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктях під прямим кутом, лежали на животі. Інвентар відсутній.

Поховання 65. (Чоловік зрілого віку). Знаходилося на відстані 27 м на захід від центра, поряд з похованням № 64. Контури могильної ями не простежені. Глибина – 0,75-1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки зруйновані, особливо права, від якої in situ залишилася лише верхня частина плечової кістки і фаланги пальців, позиція яких свідчить, що права рука була зігнута в лікті і лежала через груди. Ліва рука, також зігнута в лікті, лежала на животі. Інвентар відсутній.

Поховання 66. (Чоловік ? 45-50 років). Знаходилося на відстані 17,8 м на північ від репера. Глибина – 1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Права рука опущена донизу, трохи зігнута в лікті і покладена через живіт. Ліва рука, зігнута в лікті, лежала на грудях. Інвентар відсутній.

Поховання 67. (Жінка зрілого віку). Знаходилось на відстані 5,8 м на північний захід від репера. Глибина могильної ями – 1 м, її контури не простежені. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Обидві руки зігнуті в ліктях і складені на животі. Інвентар відсутній.

На південь – південний захід від поховання 67 було виявлено скупчення кісток, очевидно, від зруйнованого поховання при спорудженні пізніших могил. На площі 1,2-0,6 м на глибині 1 м знаходилися залишки довгих кісток рук і ніг, ключиця, уламки ребер, складені купою. Під цим скупченням знаходилося поховання 68.

Поховання 68. (Чоловік зрілого віку). Розташоване на відстані 6,5 м на захід – північний захід від репера. Глибина – 1,2-1,3 м. Контури могильної ями не визначені. Яма напівзруйнована пізнішим похованням 66. Череп відсутній. In situ залишилася частина хребта, променеві кістки і кисть правої руки, таз і стегнові кістки ніг. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Права рука зігнута в лікті і покладена через живіт. Інвентар відсутній.

Поховання 69. (Чоловік ? не більше 25 років). Знаходилося на відстані 8,2 м на захід – південний захід від репера. Глибина 1,2 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Ліва рука відсут-

ня. Права рука опущена донизу, злегка зігнута в лікті, кисть знаходилася на лівій половині таза. Інвентар відсутній.

Поховання 70. (Чоловік 30-35 років). Знаходилося на відстані 7,7 м на захід – північний захід від репера. Глибина 1,1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки складені на грудях, кисті – навхрест. Інвентар відсутній.

Поховання 71. (Чоловік 30-35 років). Знаходилося на відстані 14 м на південний захід від репера. Кістяк наполовину зруйнований. In situ збереглася права половина тіла, окрім гомілкових кісток і ступні. Глибина поховання – 1,3 м. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Інвентар відсутній.

Поховання 72. (Жінка зрілого віку). Знаходилося на відстані 8,5 м на захід – південний захід від репера. Глибина – 0,2 м. Кістяк лежав випростано на спині, обидві руки були складені на грудях. Інвентар відсутній.

Поховання 73. (Жінка 35-40 років). Знаходилося на відстані 13,8 м на південний захід від репера. На глибині 1 м виявлено купу кісток, скинутих у безладді. Під ними на глибині 1,18 м знаходились залишки кістяка, що лежали в анатомічному порядку. In situ залишились ноги, які свідчать про те, що кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Знайдено залізний цвях (1).

1. Цвях залізний з підпрямокутною голівкою і чотиригранною ніжкою. Довжина – 7 см, в перетині – 0,5 см.

Поховання 74. (Жінка 40-45 років). Знаходилося на відстані 10,3 м на південний захід від репера. Глибина – 0,95 м. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктях і складені на грудях. Інвентар відсутній.

Поховання 75. (Жінка?). знаходилося на відстані 13,2 м на південний захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина – 0,95 м. Кістяк, частково зруйнований, лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Права рука, зігнута в лікті, була покладена через живіт, ліва лежала на тазі. Гомілкові кістки ніг були покладені на стегнові кістки. Інвентар відсутній.

Поховання 76. (Жінка 35-45 років). Знаходилося на відстані 12,3 м на південний захід від репера. Контури могильної ями не виявлені. Глибина поховання – 1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Права рука зігнута в лікті і піднята до плеча, ліва лежала на грудях кистю у напрямку до правого плеча. Біля ліктя лівої і дещо вище ліктя правої руки було знайдено по одному залізному цвяху (1,2). Справа

біля верхівки стегнової кістки знаходилася залізна скоба (4), а під правою половиною таза знайдено ще один залізний цвях (3). Зліва під верхньою частиною лівої тазової кістки знаходилася також залізна скоба (5), а нижче, біля верхівки стегнової кістки – залізний цвях (6). Також по одному залізному цвяху знайдено зліва біля таза (7) і біля нижньої частини гомілкових кісток (8).

– Цвяхи залізні (1, 2, 3, 6, 7, 8) – 6 екземплярів, з підпрямокутними голівками, чотиригранні в перетині, довжина – 2 – 8,4 см; 0,5 см в перетині.

– Залізні скоби (4,5) – 2 екземпляри, підтрикутні в перетині, фрагментовані, довжина – 4,2 – 4,5 см; ширина – 1,4 – 1,5 см.

Поховання 77. (Чоловік 30-35 років). Знаходилося на відстані 10,8 м на захід – південний захід від репера. Глибина – 0,9-1,1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Обидві руки зігнуті в ліктях і складені на животі. В ногах знайдено дрібний уламок кераміки і залізний цвях (1).

1. Цвях залізний з підпрямокутною голівкою, чотиригранний в перетині, фрагментований, довжина – 4,6 см; 0,5 см в перетині.

Поховання 78. (Жінка до 25 років). Знаходилося на відстані 14,5 м на південний захід від репера. Контури могильної ями не виявлені. Глибина – 1,1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Обидві руки зігнуті в ліктях і складені на грудях і животі. Зліва біля черепа, біля лівої стегнової кістки і справа біля правої ступні знайдено по одному залізному цвяху (1,2,3).

Цвяхи залізні (1,2,3) – 3 екземпляри, з підпрямокутними голівками, чотиригранні в перетині, фрагментовані, два – поганої збереженості; довжина – 5 – 6,4 см; 0,6 см в перетині.

Поховання 79. (Дорослий). Знаходилось на відстані 1,2 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина від поверхні схилу – 0,97 – 1,15 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Ліва рука, зігнута в лікті, лежала на тазових кістках, права покладена через живіт. Інвентар відсутній.

Поховання 80. Поховання парне. Знаходилось на відстані 2,7 м на північ від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина поховання – 0,76 – 0,87 м.

Кістяк №1 (дорослий) лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Ліва рука покладена через живіт. Зігнута права рука була покладена через груди так, що її кисть знаходилась біля плеча лівої руки.

Кістяк №2 (дорослий) лежав випростано на спині головою на південний захід. Кисть правої зігнутої в лікті руки знаходилась біля правого плеча, ліва рука покладена через живіт. Ноги обох кістяків випростані, гомілкові кістки відсутні, можливо, внаслідок утворення яру, так як поховання розташоване частково на схилі яру. Інвентар відсутній.

Поховання 81. (Дорослий). Знаходилось на відстані 2 м на північний схід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина поховання – 0,33 – 0,44 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Права, зігнута в лікті рука лежала на верхній частині живота. Променеві кістки лівої руки відсутні. Відсутні гомілкові кістки обох ніг, можливо, внаслідок руйнування яром. Інвентар відсутній.

Поховання 82. (Дорослий). Знаходилось на відстані 1 м на захід – північний захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина – 1,05 – 1,12 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Права рука лежала через живіт, променеві кістки лівої руки знаходилися на тазі. За головою кістяка знайдено два залізні цвяхи. По одному цвяху знаходилося біля плечових кісток і по обидва боки таза; два цвяхи знайдено біля пальців ніг.

Цвяхи залізні (6 екз.) з підквадратною в плані голівкою, чотиригранною в перетині ніжкою. Всі екземпляри фрагментовані, добре зберігся загострений кінець одного з цвяхів. Довжина – 2,2 – 6,2 см; 0,5 см в перетині.

Поховання 83. (Дитина). Знаходилося на відстані 2,8 м на захід від репера. Глибина від поверхні схилу – 1 м. Поховання майже повністю зруйноване. In situ залишилися лише уламок таза і кістки ніг, з чого видно, що кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Інвентар відсутній.

Поховання 84. (Дорослий). Знаходилося на відстані 2,2 м на південний захід від центра. Контури могильної ями не простежені. Глибина – 0,62 – 0,82 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Права рука зігнута в лікті, кисть знаходилася біля правого плеча. Ліва рука злегка зігнута в лікті, променеві кістки лежали на верхній частині таза. Інвентар відсутній.

Поховання 85. (Дорослий). Знаходилося на відстані 2,3 м на південь – південний захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина – 0,83 – 0,93 м. Кістяк поганої збереженості. Верхня частина, в тому числі, череп, зруйновані. Позиція лівої руки не з’ясована. Права рука була зігнута в лікті і лежала через груди. Вздовж правого боку над променевими кістками правої руки і через праву половину таза простежена вузька

смужка зотлілого дерева, біля лівого коліна – також (розташування поперечне). Між ступнями ніг знайдено залізний цвях.

Цвях залізний з підквадратною (округлою?) голівкою, чотиригранною, довгою з загостреним кінцем ніжкою. Цвях зігнутий під прямим кутом на відстані 2,8 см від голівки. Довжина – 7,6, перетин ніжки – 0,5 см.

Поховання 86. (Дитина). Знаходилося на відстані 2,2 м на північний захід від репера. Зруйноване похованням № 87. Знайдені декілька пластинок від дитячого черепа і стегнова кістка. Судячи з їх розташування на одній лінії і на одному рівні, кістяк дитини був орієнтований головою на південний захід. Інвентар відсутній.

Поховання 87. (Дорослий). Знаходилося на відстані 4 м на північний захід від центра. Глибина поховання – 0,85 – 1 м. Кістяк лежав у випростаному стані головою на південний захід. Обидві руки складені на животі – права на д лівою. В ногах знайдені уламки залізного предмета, можливо, ножа (1); біля гомілкових кісток лівої ноги – залізний цвях (2). Впоперек грудної клітини зафіксовані незначні сліди дерева.

1. Уламок леза залізного ножа з горбатою спинкою; знайдений у двох фрагментах, дуже кородований, довжина – 4,5 см, ширина – 1,5 см.

2. Залізний цвях з квадратною в плані голівкою, чотиригранною ніжкою. Довжина фрагмента – 5,5 см, перетин ніжки – 0,5 см.

Поховання 88. (Дорослий). Знаходилося на відстані 2,7 м на південний захід від репера. Глибина – 1,2 м. Поховання повністю зруйноване. Являло собою скупчення кісток. In situ збереглися трубчасті кістки однієї ноги. Це свідчить про те, що кістяк був орієнтований головою на південний захід. Інвентар відсутній.

Поховання 89. (Дорослий). Знаходилося на відстані 2,7 м на південний захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина – 1–1,15 м. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Ліва частина верхньої половини кістяка зруйнована повністю, права – частково. Права рука була опущена донизу. Інвентар відсутній.

Поховання 90. (Дорослий). Знаходилось на відстані 1,5 м на захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина – 0,53–0,75 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктях і складені на животі. Інвентар відсутній.

Поховання 91. (Дорослий). Знаходилося на відстані 3 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина – 1,15–1,25 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки, зігнуті в ліктях, лежали через живіт навскоси – права над лівою. Інвентар відсутній.

Поховання 92. (Дорослий). Знаходилося на відстані 3,5 м на північний схід від центра. Глибина поховання – 0,4 – 0,6 м. Верхня частина кістяка зруйнована. In situ залишилися уламки черепа і трубчасті кістки ніг. Похованого було покладено на спині головою на південний захід. Інвентар відсутній.

Поховання 93. (Підліток?). знаходилося на відстані 2,7 м на південь від репера. Глибина поховання – 0,75 – 0,8 м. Верхня частина кістяка зруйнована. Похований лежав випростано на спині головою на південний захід. Ліва рука відсутня, очевидно, зруйнована гризунами. Права рука була зігнута в лікті і лежала через живіт, про що свідчать фрагменти променевих кісток, що збереглися. Інвентар відсутній.

Поховання 94. (Підліток?). знаходилося на відстані 2 м на південь від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина – 0,75–0,8 м. Кістяк значно зруйнований: роздавлений череп, відсутня права рука, гомілкові кістки лівої ноги. Позицію лівої руки, очевидно, можна визначити як опущену донизу – збереглася одна з променевих кісток, спрямована на таз. Поблизу залишків лівої руки знайдено декілька невеличких вуглинок. Інвентар відсутній.

Поховання 95. (Дорослий). Знаходилося на відстані 2,2 м на південний схід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина поховання – 0,75 – 0,8 м. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Руки були зігнуті в ліктях і складені на животі. Інвентар відсутній.

Поховання 96. (Дорослий). Знаходилося на відстані 30 м на захід від репера. Глибина поховання – 0,20 – 0,25 м. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Права рука була зігнута в лікті і лежала через живіт, променеві кістки лівої руки знаходилися на тазі. Інвентар відсутній.

Поховання 97. (Дорослий). Знаходилося на відстані 28,7 м на захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Обидві руки були зігнуті в ліктях і знаходилися на грудях: права під лівою. Інвентар відсутній.

Поховання 98. (Дорослий). Знаходилося на відстані 9,2 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина поховання – 1,2 – 1,35 м. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Права рука, зігнута в лікті, лежала впоперек живота, ліва, також дещо зігнута в лікті, була опущена до тазу. Інвентар відсутній.

Поховання 99. (Підліток?). Знаходилося за 29,8 м на захід-північний захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина поховання – 0,27 – 0,34 м. Кістяк лежав на шарі жорстви, наполовину зруйнований: відсутні голова і нижня частина тіла. Верхня частина тіла залишилася in situ, з чого видно, що кістяк лежав на спині у випростаному стані головою на південний захід. Ліва рука була опущена донизу, а права, зігнута в лікті, лежала через живіт. Інвентар відсутній.

Поховання 100. (Дорослий). Знаходилося на північний захід від репера на відстані 8,1 м. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Права рука зсувом землі по схилу берега ріки була відсунута від кістяка на відстань 0,15-0,35 м. Положення її можна визначити приблизно: можливо, вона була опущена донизу. Ліва рука також була розсунута. Очевидно, вона була зігнута в лікті і променеві кістки лежали через живіт. Інвентар відсутній.

Поховання 101. (Дорослий). Знаходилося на відстані 7,2 м на північ – північний захід від репера. Контури могильної ями не простежені, глибина поховання – 0,8-0,95 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки були схрещені на грудях. Інвентар відсутній.

Поховання 102. (Дитина). Знаходилося за 17,3 м на південний захід від репера. Поховання зруйноване гризунами. Контури могильної ями не простежено. Глибина поховання – 0,85 – 0,9 м. Кістяк дитини (10-12 р.?) лежав випростано на спині головою на південний захід. Положення правої руки не з'ясоване. Ліва рука була зігнута в лікті, променеві кістки лежали на грудях. Інвентар відсутній.

Поховання 103. (Дитина). Знаходилося на відстані 17,3 м на південний захід від репера, паралельно до поховання 102. Контури могильної ями не простежені. Глибина поховання – 1,2 – 1,4 м. Кістяк зберігся погано. Похований лежав на спині з випростаними ногами головою на південний захід. Позиція правої руки не з'ясована. Ліва рука була зігнута в лікті під гострим кутом і лежала на грудях. На місці черепа знайдена бронзова сережка (1).

1. Сережка бронзова у вигляді кільця із застібкою, виготовлена із круглого в перетині дроту діаметром 0,2 см. Діаметр сережки – 1,6 см.

Поховання 104. (Дорослий). Знаходилося на відстані 8,3 м на захід – північний захід від репера. Контури могильної ями не виявлені. Глибина від поверхні – 0,65 – 0,77 м. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Руки були зігнуті в ліктях і складені на верхній частині грудної клітини. Інвентар відсутній.

Поховання 105. (Дорослий). Знаходилося на захід – північний захід від репера на відстані 31,5 м. Контури могильної ями не простежені. Глибина – 0,25 – 0,4 м. В південно-західній частині ями, де знаходилася голова, залягала жорства. Решта кістяка розташовувалася на глині. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. Руки, зігнуті в ліктях, лежали на животі. Інвентар відсутній.

Поховання 106. (Дорослий). Знаходилося на відстані 34,3 м на захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина – 0,44–0,54 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Кістяк частково зруйнований – відсутні голова і права рука. Ліва рука була опущена донизу, променеві кістки знаходились на тазі. Інвентар відсутній.

Поховання 107. (Дорослий). Знаходилося за 24,7 м на захід – південний захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина поховання 0,65 – 0,75 м. Кістяк лежав випростано на спині, обидві руки зігнуті в ліктях і складені на животі. Інвентар відсутній.

Поховання 108. (Дитина). Знаходилося на відстані 6,7 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Глибина – 0,75-0,8 м. Кістяк частково зруйнований пізнішим похованням № 110. Небіжчик лежав випростано на спині головою на південний захід. In situ збереглися: нижня щелепа, частина хребців, променеві кістки правої руки, права частина таза і стегнова кістка. Це дозволяє вважати, що кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. В засипці знайдений уламок залізного цвяха (1), а біля голови – уламок невизначеного предмета.

1. Уламок залізного цвяха. Голівка відсутня, ніжка чотиригранна в перетині (0,3х5 см), звужується до кінця; довжина цвяха – 5 см.

Поховання 109. (Дитина?). знаходилося за 16 м на південний захід від репера. Контури могильної ями не простежені. Кістяк частково зруйнований пізнішим похованням №114. In situ збереглися ноги, з чого видно, що кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Ліва рука була зігнута в лікті, променеві кістки лежали на животі. Інвентар відсутній.

Поховання 110. (Дорослий). Знаходилося на відстані 7,4 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені, глибина 0,78-0,94 м Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки, зігнуті в ліктях, були підняті до плечей. Знайдено залізний цвях (1).

1. Цвях залізний з підквадратною в плані шляпкою і чотиригранною в перетині ніжкою. Довжина цвяха – 7,3 см, перетин ніжки – 0,4–0,5 см.

Поховання 111. (Дорослий). Знаходилось на відстані 8,7 м на захід – північний захід від репера. Контури могильної ями не простежені, глибина – 0,9 – 1,05 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Права рука зігнута в лікті, кисть знаходилася біля лівого плеча; ліва рука, також зігнута в лікті, лежала через живіт. Між променевими кістками лівої руки знайдено п'ять монет, що лежали купкою („стовпчиком") (1), на верхній з них зберігся відбиток тканини прямого переплетіння. Поряд знаходилося кругле залізне кільце (2) і невелика залізна пряжка (3). Нижче променевих кісток лівої руки знайдено залишки шкіряного гаманця з п'ятьма монетами (4) і поряд – ще одне залізне кільце (5).

1. Монети:

а) монета мідна – наслідування пулу з двоголовим орлом часу Джанібека (1342 – 1357); розміри – 1,4х1,5 см, вага – 1,81 г.

б) монети мідні, 3 екз. – пули часу Джанібека (1342-1357) або кінця 50-70 – х рр. XIV ст. з легендою „Карбування Сарая ал-Джедід" і квітковою розеткою, розміри – 1,5х1,7-1,9 см, вага – 1,25 – 1,77 г.

в) монета мідна – наслідування пулу часу Джанібека (1342-1357 рр.) або кінця 50-70-х рр. XIV ст. з легендою "Карбування Сарая ал-Джедід" і квітковою розеткою; розміри – 1,6х1,6 см, вага – 1,53 г.

2. Кільце залізне із круглого в перетині дроту; діаметр кільця – 2,2 см, діаметр перетину – 0,3 – 0,4 см.

3. Пряжка залізна підквадратної форми з прямокутного в перетині дроту, з залізним, круглим в перетині язичком; розміри пряжки – 1,5х1,8 см, перетин язичка – 0,25 см.

4. Монети:

а) монета мідна – наслідування пулу часу Джанібека (1342 – 1357 рр.) або кінця 50 – 70-х рр. XIV ст. з легендою „Карбування Сарая ал-Джедід" і квітковою розеткою. Реверс дуже пошкоджений, розміри – 1,6 х 1,8 см, вага 1,83 г.

б) монета мідна правильної овальної форми, обидві поверхні дуже стерті; золотоординський період, XIV ст.; розміри – 1,5х1,9см, вага – 2,23 г.

в) монети мідні (3 екз.) – наслідування пулу часу Джанібека (1342-1357 рр.) або кінця 50-70-х рр. XIV ст. з легендою: „Карбування Сарая ал-Джедід" і квітковою розеткою; розміри – 1,5 – 1,6 х 1,6 см, вага – 1,71–177 г.

5. Кільце залізне із круглого в перетині дроту; діаметр кільця – 2,4 см, діаметр перетину – 0,3 – 0,4 см.

Поховання 112. (Дорослий). Знаходилося на відстані 9,4 м на захід-північний захід від поховання 111. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 1,0 – 1,1 м. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на південний захід. За головою знайдено залізний цвях (1).

1. Цвях залізний з округлою в плані шляпкою і чотиригранною в перетині ніжкою; довжина цвяха – 7,5 см, перетин ніжки – 0,3 – 0,4 см.

Поховання 113. (Дорослий). Знаходилося на відстані 10,2 м на захід – північний захід від центру. Контури могильної ями не визначені. Глибина поховання – 1,12 – 1,25 м. Обидві руки кістяка, злегка зігнуті в ліктях, знаходились на тазі. Ноги були з'єднані в колінах і ступнях. Біля гомілкових кісток знайдено в засипці вуглинки. Інвентар відсутній.

Поховання 114. (Дорослий). Знаходилось на відстані 14,4 м на південний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 0,97 – 1,1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки були зігнуті в ліктях і складені на грудях. Інвентар відсутній.

Поховання 115. (Дорослий). Знаходилось на відстані 14 м на південний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 1,0 – 1,1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки були зігнуті в ліктях і складені на животі. Інвентар відсутній.

Поховання 116. (Підліток?). Знаходилось за 13,7 м на південний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 1,0–1,18 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Середня частина кістяка зруйнована гризунами. Позиція рук не з'ясована. Інвентар відсутній.

Поховання 117. (Дорослий). Знаходилось на відстані 20,3 м на південний захід від репера в обриві яру і було частково змите дощами і талими водами. Кістяк до половини зруйнований. In situ збереглася верхня частина тіла. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 0,4 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Позиція правої руки не з'ясована. Ліва рука була зігнуті в лікті, кисть знаходилась біля обличчя. Інвентар відсутній.

Поховання 118. (Дорослий). Знаходилось на відстані 18 м на північ – північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 0,9 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Обидві руки були опущені донизу і складені на животі. Гомілкові кістки правої ноги підігнуті до лівої ноги. Інвентар відсутній.

Поховання 119. (Дорослий). Знаходилось на відстані 11,3 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 0,95 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Ру-

ки були зігнуті в ліктях і складені на грудях. Зліва біля голови знайдена бронзова сережка (1).

1. Сережка бронзова, виготовлена з круглого в перетині дроту діаметром 0,15 – 0,25 см. Кінці сережки незамкнуті, один з них звужений, поверхня сережки вкрита кільцевими насічками; розміри сережки: 1,7х1,8 см. (Рис. II, 2).

Поховання 120. (Дорослий). Знаходилось на відстані 10,8 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 0,85 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки складені на животі. Інвентар відсутній.

Поховання 121. (Дорослий). Знаходилось на відстані 12 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 1,1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Права рука зігнута в лікті, була піднята до плеча, ліва лежала впоперек живота. Зліва біля тазу і біля лівого стегна ззовні було знайдено по одному залізному цвяху (1,2).

1. Цвях залізний (біля таза) з підпрямокутною голівкою і чотиригранною ніжкою, кінець звужений; розміри голівки: 1-1,3х1,5; перетин ніжки – 0,4х0,4 см, довжина цвяха – 4,8 см.

2. Цвях залізний (біля лівого стегна) – форма голівки не визначена (поруйновані краї), ніжка чотиригранна, кінець зламаний; довжина голівки – 1,3 см, перетин ніжки – 0,4х0,5 см, довжина цвяха – 4,7 см.

Поховання 122. (Дорослий). Знаходилось на відстані 14,2 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 1,28 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки були складені на грудях. Нижче ліктя правої руки в області живота знайдено залізний цвях (1).

1. Цвях залізний з невеличкою невизначеної форми (поруйнована) голівкою,

Поховання 123. (Дорослий). Знаходилось на відстані 13,8 м на захід – північний захід від репера. Кістяк поганої збереженості. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 0,9 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. In situ збереглася плечова кістка лівої руки (опущена прямо донизу). Інших кісток обох рук немає. Ноги були випростані. Біля лівого плеча знайдено залізний цвях (1).

1. Цвях залізний в двох уламках, шляпка овально-підпрямокутна, поруйнована корозією; ніжка чотиригранна, кінець зламаний; розміри шляпки: 1,1х1,5 см, перетин ніжки – 0,5 – 0,6 см, загальна довжина обох уламків – 6 см.

Поховання 124. (Дорослий). Знаходилось на відстані 13,2 м на захід – північний захід від репера. Поховання частково зруйноване пізнішим похованням (можливо №135). Контури могильної ями не визначені. В засипці ями зустрічалися вуглинки. Глибина – 0,82 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Права рука опущена донизу, позиція променевих кісток не з'ясована. Нижня частина тіла порушена, кістки перемішані. Зліва від черепа знайдено залізний цвях (1). Ще два цвяхи (2) знаходилися біля правої плечової кістки.

1. Цвях (можливо шпилька?) залізний масивний з круглою в плані голівкою і товстою круглою(?) в перетині ніжкою з загостреним кінцем. Цвях зігнутий під прямим кутом на відстані 2 см від шляпки. Розміри шляпки – 1,7х1,9 см, діаметр ніжки – 0,7см, довжина верхньої частини – 2,7см, нижньої – 4,9 см.

2. а) Цвях залізний з широкою овально-підпрямокутною голівкою, ніжка чотиригранна, попсована корозією, увесь цвях вигнутий по довжині; розміри шляпки – 1,3х1,5 см, перетин ніжки – 0,5х0,5см, довжина цвяха – 5,1см.

б) Цвях залізний з підпрямокутною голівкою і чотиригранною ніжкою, дуже попсований корозією; розміри голівки – 1,2х1,3 см, довжина цвяха – 2,6 см.

Поховання 125. (Дорослий). Знаходилось на відстані 10,5 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 1,38 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки були складені на животі, права – трохи вище на грудях. Біля голови (1) і в ногах (2) знайдено три залізних цвяха, а в ногах – тринадцять залізних заклепок від взуття (3).

1. Цвях залізний з плоскою невизначеної форми голівкою і чотиригранною в перетині ніжкою, звуженою до кінця і загостреною. Діаметр ніжки – 0,5х0,5см, довжина цвяха – 7 см.

2. Цвях залізний з плоскою невизначеної форми голівкою і чотиригранною в перетині ніжкою із звуженим кінцем, перетин ніжки – 0,5х0,5 см, довжина цвяха – 5,9 см.

3. Цвях залізний з округлою голівкою і чотиригранною, звуженою до кінця і загостреною ніжкою. Цвях гарно зберігся. Розміри голівки – 1,3х1,3 см, перетин ніжки – 0,4х0,4 см, довжина цвяха – 7,8 см. (Рис. II, 18).

4. Заклепки залізні з округлою сферичною шляпкою і маленькою ніжкою на зворотній стороні, дуже попсовані корозією; приблизні розміри: діаметр шляпки 1,2х1,5 см, довжина ніжки – 0,5х0,8 см. (Рис. II, 15).

Поховання 126. (Дорослий). Знаходилось на відстані 6,8 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина від поверхні – 1,4 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки були складені на грудях. Інвентар відсутній.

Поховання 127. (Дорослий). Знаходилось на відстані 11,2 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 1,25 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки були складені навхрест на грудях. Кістяк частково поруйнований пізнішим похованням (можливо, №125). Стегнові кістки ніг збереглися in situ, а гомілкові були складені між стегновими. Інвентар відсутній.

Поховання 128. (Дорослий). Знаходилось на відстані 10,5 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 1,49 м. В засипці біля голови і біля лівого коліна були знайдені вуглинки. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки були складені навхрест на грудях. В засипці в області живота було знайдено кістяну ворворку (1).

1. Ворворка (?) кістяна, плоска квадратної форми з заокругленими кутами з маленьким отвором в центрі; розміри виробу: 1,1х1,1 см, товщина – 0,4 см, діаметр отвору – 0,25 см.

Поховання 129. (Підліток?). Знаходилось на відстані 11,8 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 1,34 м. Кістяк зруйнований. In situ збереглися голова, променева кістка правої руки, праве стегно, з чого видно, що кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Інвентар відсутній.

Поховання 130. (Дорослий). Знаходилось на відстані 13,7 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 0,8 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Права рука була зігнута в лікті і піднята до плеча, променеві кістки лівої руки лежали через живіт. Під лобною кісткою черепа була знайдена срібна сережка (1). Біля лівого коліна з зовнішнього боку знаходився залізний цвях (2).

1. Сережка срібна в півтора оберти, виготовлена із круглого в перетині дроту діаметром 0,15 см, діаметр сережки – 2 см. (Рис. II, 4).

2. Цвях залізний з великою розклепаною на один бік шляпкою підпрямокутної (?) форми і чотиригранною в перетині короткою ніжкою. Шляпка пошкоджена, її приблизні розміри – 1,4х1,9 см, перетин ніжки – 0,4х0,5 см, довжина цвяха – 4,6 см.

Поховання 131. (Дорослий). Знаходилось на відстані 13,2 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина від

поверхні – 1,37 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки були злегка зігнуті в ліктях і складені на животі. Зліва біля таза знайдено залізний цвях(1).

1. Цвях залізний з невеликою підокруглою шляпкою і чотиригранною в перетині ніжкою із зламаним кінцем. Розміри шляпки – 1х1,2 см, перетин ніжки – 0,3х0,5 см, довжина цвяха – 3,6 см.

Поховання 132. (Підліток ?). Знаходилось на відстані 15,8 м на захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 0,75 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки були злегка зігнуті в ліктях і складені на животі. В області шиї і під нижньою щелепою були знайдені: маленька бронзова сережка (1), намисто (2), яке складалося з бронзової підвіски у вигляді кілечка (а), невеличкої бронзової підвіски з петелькою (б), раковини – cauri (в), двох залізних кілечок (г), пастових і скляних намистин (д), всього – близько 50 екземплярів; тут же знаходився невеликий камінчик (є). В засипці ями біля голови і справа від кістяка вздовж нього виявлено значну кількість крихких бронзових „пронизок" (3), біля ліктя правої руки знайдено уламок залізної шпильки(?)(4) і залізну пряжку (5), біля правої ступні – залізний цвях (6).

1. Сережка бронзова у вигляді кільця, виготовлена з тонкого бронзового дроту. Один кінець звужений і загострений, на інший кінець насаджені дві маленькі намистини скляного(?) бісеру, сам кінець, утворивши петлю був закручений за дріт сережки чотирма обертами, зафіксувавши таким чином бісер; діаметр сережки – 0,9 см, перетин дроту – 0,1 см. (Рис. II, 1).

2.

а) Підвіска бронзова у вигляді кілечка, виготовлена з круглого в перетині дроту діаметром – 0.2 см; діаметр кільця – 1,2 см.

б) Підвіска бронзова у вигляді кульки з наскрізним отвором, через який пропущений тонкий бронзовий дріт, що утворює на одному кінці невеличку петельку для підвішування, інший кінець ледве виступає з протилежного боку отвору; розміри кульки – 0,6х0,7 см. висота петельки – 0,5 см, ширина петельки – 0.15 см. загальна довжина виробу – 1.2 см.

в) Раковинка cauri з просвердленим отвором; розміри – 0,9х1,5х0,4см.

г) Підвіски у вигляді залізних кілечок (2 екз.) з тонкого круглого в перетині дроту (дуже окислилися і „скипілися" з сусідніми намистинами); діаметр кілець – 0.9х1 см.

д) Намисто, до складу якого входить, окрім описаних вище бронзового і двох залізних кілечок, а також підвіски-кульки, різного кольору пастові і скляні намистини.

Пастові намистини (46-48 екз.) сіруватого чи жовтуватого кольору у вигляді кілечка діаметром 0,4 – 0,5 см; скляні намистини (5 – 6 екз.) білого і зеленуватого кольору діаметром 0,6 - 0.7 см у вигляді кілечок і одна п'ятигранна намистина сірувато-жовтого кольору продовгуватої форми; довжина – 0,6 см. ширина – 0,5 см. Збереженість всіх типів намиста погана.

є) Камінчик (бірюза?) – зеленого кольору підквадратної форми із шліфованою сферичною поверхнею з одного боку, протилежна сторона плоска, нешліфована; можливо, був вставкою перстня (не виявлений); розміри – 0,55х0,55х0,35 см.

3. Пронизки бронзові виготовлені з тонкого спірально скрученого дроту (нитка?), різної довжини; діаметр пронизок – 1,5 - 2 мм, довжина – 0,5 - 0,8 см.

4. Уламок залізної шпильки (голка?), діаметр – 0,2 см, довжина – 4.4 см.

5. Уламок залізної пряжки(?) підпрямокутної форми з круглого в перетині дроту діаметром 0,2 см, розміри виробу – 1х1,2 см.

Поховання 133. (Дорослий). Знаходилось на відстані 14,7 м на захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина від поверхні – 0,5 - 0,65м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід-захід. Права рука була зігнута в лікті і піднята до плеча. Променеві кістки лівої руки лежали через живіт. Справа від кістяка від підборіддя до колін простежений спалений дрючок довжиною 0,9 м, товщиною 3 – 5 см. Залишки подібного спаленого дрючка збереглися і з лівого боку кістяка на рівні стегна на відстані 0,2 м від нього; довжина фрагмента – 0,15 м. Гомілкові кістки були складені навхрест і на них було розкладене багаття, найбільш інтенсивні залишки якого (вугілля) простежені саме на ступнях. Кінці гомілкових кісток і ступні перегоріли. Земля в цьому місці згоріла до червоного кольору. Зліва за головою було знайдено залізний цвях (1).

1. Цвях залізний з підовальною(?) шляпкою і чотиригранною, звуженою до кінця ніжкою. Розміри шляпки – 1,х1,6 см, перетин ніжки – 0,5х0,5см, довжина цвяха – 6,2 см.

Поховання 134. (Дорослий). Знаходилось на відстані 12 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина від поверхні – 0,9 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки були зігнуті у ліктях і складені на животі. Інвентар відсутній.

Поховання 135. (Дорослий). Знаходилось на відстані 13,3 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 1,1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки були зігнуті в ліктях і складені на грудях – животі (ліва під правою). Інвентар відсутній.

Поховання 136. (Дорослий). Знаходилось на відстані 12 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина від поверхні – 0,95 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Права рука була зігнута в лікті і піднята до підборіддя. Променеві кістки лівої руки лежали через живіт. Інвентар відсутній.

Поховання 137. (Дитяче). Знаходилось на відстані 14,5 м на захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 0,3 м. Поховання майже зруйноване зсувом землі по схилу. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Позиція правої руки не з'ясована. Ліва рука була зігнута в лікті, променеві кістки спрямовані на груди. Інвентар відсутній.

Поховання 138. (Дорослий). Знаходилось на відстані 15,2 м на захід – північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 1, 2м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки були опущені донизу і складені навхрест на тазі. Між черепом і лівим плечем знайдено вуглинки. Біля плечової кістки лівої руки знаходився залізний цвях (1), а біля ступнів ніг – п'ять залізних заклепок від взуття (2).

1. Цвях залізний з невеликою підовальною(?) шляпкою і чотиригранною в перетині ніжкою, звуженою до кінця і загостреною. Розміри шляпки – 0,9х1,2 см, перетин ніжки – 0,4х0,5см, довжина цвяха – 7,1 см.

2. Заклепки залізні з маленькою округлою сферичною шляпкою і короткою ніжкою; діаметр шляпки 0,6-0,7х1,5 см, довжина ніжки – 0,3-0,4 см.

Поховання 139. (Дорослий). Знаходилось на відстані 11,5 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 1,4 м. Поховання зруйноване місцевими жителями. In situ залишилися гомілкові кістки ніг, з чого видно, кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Інвентар відсутній.

Поховання 140. (Дорослий). Знаходилось на відстані 11,2 м на північний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина від поверхні – 1,1 м. Кістяк частково зруйнований, можливо, з метою пограбування(?) : голова знаходилася на місці, але була перевернута в протилежний бік – потиличним отвором назовні. Променеві кістки лівої руки

були скинуті на таз, тут же знаходилась ліва щелепа. Але в цілому кістяк добре зберігся. Видно, що похований лежав випростано на спині головою на південний захід. Очевидно, променеві кістки правої руки знаходились на тазі. Позиція лівої руки не з'ясована, збереглася лише плечова кістка, спрямована донизу. В засипці ями траплялися невеликі шматочки гнилого дерева. Інвентар відсутній.

Поховання 141. (Дорослий). Знаходилось на відстані 18,2 м на південний захід від репера. Контури могильної ями не визначені. Глибина – 1,1 м. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Руки були опущені донизу і складені навхрест на тазі. Біля голови знаходився уламок залізного ножа (1), біля нижньої частини таза справа, біля головки правої стегнової кістки з внутрішнього боку таза лежало залізне кільце (2), подібне ж кільце знаходилося нижче правого коліна також з внутрішнього боку (3). Зліва біля таза, а також нижче на рівні лівого коліна зліва із зовнішнього боку знаходилися три залізних цвяхи (4), біля гомілкових кісток лівої ноги також ззовні лежала залізна пряжка (5), а між ступнями ніг знайдені залізні заклепки від взуття - близько 25 екз. (6).

1. Уламок залізного ножа трикутний в перетині з плавно звуженим, вузьким лезом і гострим кінцем, трохи загнутим догори; злам старий. Уламок гарно зберігся. Розміри: довжина – 6,6 см, ширина – 0,2-0,9 см, товщина леза – 0,1 - 0,3 см.

2. Кільце залізне (біля таза) з плоскої чотиригранної (?) в перетині пластини, пошкоджене; діаметр кільця – 3,4 см, перетин – 0,3х0,5 см.

3. Кільце залізне (біля правого коліна) з плоскої чотиригранної (?) в перетині пластини, доброї збереженості; діаметр кільця – 3.4х3,6 см, перетин – 0,4х0,5 см.

4.

а) Цвях залізний (біля таза) з невеликою округлою, заклепаною на один бік шляпкою і чотиригранною в перетині ніжкою, звуженою до кінця і загостреною ; на відстані 1.9 см від шляпки цвях також трохи перегнутий і надламаний. Розміри шляпки: 1,1х1,2 см, перетин ніжки – 0,4х0,4 см, довжина цвяха – 7,8 см.

б) Цвях залізний (біля лівого коліна) з великою круглою плоскою шляпкою і чотиригранною в перетині ніжкою із звуженим і загостреним кінцем; діаметр шляпки – 1,4х1,6 см, перетин ніжки – 0,5х0,6 см, довжина цвяха – 7,6 см.

в) Цвях залізний (біля лівого коліна) з невеликою плоскою підовальної форми голівкою і чотиригранною, звуженою до кінця і загостре-

ною ніжкою. Розміри: шляпка – 1х1,2 см, перетин ніжки – 0,4х0,4 см, довжина цвяха – 7 см.

5. Пряжка залізна. Виготовлена з чотиригранної, прямокутної в перетині пластини з язичком, звуженим і загостреним на кінці; предмет фрагментований – втрачена одна сторона виробу і кінець язичка. Розміри: 1.5х1,5, перетин – 0,3х0,4, довжина язичка – 1,5 см.

6. Заклепки залізні (25 екз.) з круглою сферичною шляпкою і маленькою гострою ніжкою із зворотного боку, одинарні, але є з'єднані по два чи три екземпляри ("подвійні" і "потрійні") в залежності від того, як вони були розташовані на взутті; діаметр шляпки 0,6 см, довжина ніжки – 0,4х0,5 см. (Рис. II, 5).

Крім цих поховань на відстані 19 м на південний захід від репера на глибині 1,3 м від поверхні на площі 3,3 м були виявлені розкидані камені. Частина з них (4 шт.) залягала слабо вираженим півколом, оберненим дугою на південь. Поверхня каменів була частково оброблена і загладжена. Деякі камені були припасовані один до одного спеціально витесаними заглибленнями і мали округлу, злегка сферичну поверхню. Розміри каменів: 0,35-0,50 х 0,25-0,35 х 0,2-0,25 м.

З внутрішнього боку півкола на глибині 1,3 - 1,4 м в засипці було знайдено два хрести: залізний (1) і бронзовий(2). На цьому ж місці на глибині 1,6 - 1,8 м від поверхні були знайдені уламки глиняного орнаментованого виробу (3) і два залізні цвяхи(4).

1. Хрест залізний втульчастий, верхній кінець розклепаний і розширений, край заовалений; два інші кінці також розклепані і роздвоєні на два відростки з заокругленими кінцями з виїмкою між ними. Середня частина потовщена, звужується донизу і плавно переходить у втулку, яка має з тильного боку вертикальний шов з не з'єднаними краями; основа втулки трохи розширена, всередині неї збереглися залишки дерева від рукоятки чи стояка(?). Розміри: довжина хреста – 13,8 см, ширина – 9,8 см, довжина втулки ? 3,4 см, діаметр втулки – 1,5х1,7 см, товщина кінців – 0,3 - 0,4 см, товщина середньої частини – 1,2 см. (Рис. II, 16).

2. Хрест бронзовий, натільний, плоский, кінці розширюються до країв; верхній кінець мав петельку для підвішування (зламана), нижній кінець відрубаний, край не зашліфований; два коротші (поперечні) кінці мають зашліфовані краї. Посередині на лицьовій стороні в центрі хреста є чітко прокреслена літера "К"; зліва і справа від неї на кінцях хреста, очевидно, прокреслені літери "О" і "Y", конфігурація яких нечітка внаслідок специфіки матеріалу – метал. Розміри: довжина хреста – 4,1 см, ширина – 2,7 см, товщина – 0,4 см. (Рис. II, 14).

3. Уламок глиняного виробу (сфероконус) округлої форми; верхня частина являє собою виступ конічної форми, через який проходить вузький отвір всередину, а в основі його заглибленими лініями прокреслені два орнаментальні кола. Нижня частина плавно звужується донизу (відсутня). Внутрішня порожнина округлої форми, невеличких розмірів. Виріб в цілому дуже масивний з товстими стінками. Розміри: висота фрагмента – 7,5 см, діаметр – 9,2 см, діаметр верхньої частини виступу – 4,2 см, висота виступу – 2 см, товщина стінок сфероконуса – 2,1 – 3 см, товщина стінок виступу – 1,2 - 1,6 см. (Рис. II, 17).

4.

а) Цвях залізний з невеличкою дещо сферичною круглою шляпкою, з чотиригранною ніжкою. На відстані 2 см від шляпки цвях зігнутий під майже прямим кутом; кінець цвяха звужений і загострений. Розміри: діаметр шляпки – 1 см, перетин ніжки – 0,5 см, загальна довжина цвяха – 7,7 см.

б) Цвях залізний з невеличкою, заклепаною на один бік голівкою підпрямокутної форми, з чотиригранною ніжкою, звуженою до кінця і загостреною. Розміри: діаметр шляпки – 0,9 - 1 см, перетин ніжки – 0,4 - 0,5 см, довжина цвяха – 5,5 см.

Отже, внаслідок п'яти сезонів розкопок здобуто цікавий антропологічний та археологічний матеріал. Беззаперечною є велика насиченість некрополя. Поховання розташовувалися одне від одного на відстані 0,2 – 1,5 м , іноді перекривали чи руйнували більш ранні могили. Анатомічний стан порушених кістяків свідчить про незначний проміжок часу між попередніми і наступними похованнями. Простежена певна система в плануванні могильника: більшість кістяків була розміщені чітко рядами послідовно один за одним по осі південний захід – північний схід.

Контури і розміри могильних ям простежуються лише приблизно. Це можна пояснити як дією талих вод на схилі берега ріки, так і великою щільністю могил, що нерідко руйнували одна одну.

Переважна більшість похованих – дорослі, але можна вважати досить значною кількість дитячих поховань – близько 22%. Будь-яка система в їх розміщені на могильнику не простежується.

Поховальні споруди являють собою прості грунтові ями без перекриття і без підстилки з великою варіативністю глибин – від 0,26 м до 1,5 м. В чотирьох випадках (поховання 41,45,47,85) зафіксовані незначні сліди зотлілого дерева. В похованні 47 залишки зотлілих тонких дощок вздовж ями по обидва боки кістяка та над ним, а також знайдені в головах і в ногах 3 залізні цвяхи дозволяють хоча б припустити наявність чогось

подібного до поховальної споруди (каркас? футляр? кришка?). Слід зазначити, що залізні цвяхи виявлені в ряді поховань в кількості від 1 до 6 без жодних залишків зотлілого дерева. В похованні 36 вони були розташовані симетрично в головах і в ногах, що дозволяє припустити наявність напнутого над небіжчиком і закріпленого цвяхами покривала.

Надзвичайно стійким є поховальний обряд. Це трупопокладення випростано на спині у напрямку південний захід – північний схід з багатоманітністю позицій рук: на грудях, на животі, на тазових кістках, вздовж тіла, під спиною, часто різні позиції правої і лівої руки. Переважна більшість похованих орієнтовані головою на південний захід.

Поховальний інвентар винятково бідний: уламки залізних ножів (поховання 21,87,141), шила (?) (поховання 3), залізні заклепки від взуття (поховання 3, 22, 49, 125, 138, 141), залізні скоби (поховання 76), різноманітне намисто (поховання 11, 55, 56, 132), 4 бронзові і одна срібна сережки (поховання 39, 103, 119, 130, 132), точильний брусок (поховання 55), залишки тканини (поховання 23).

Особливої уваги заслуговує факт знахідки на могильнику предметів культового призначення, один з яких являє собою натільний бронзовий хрестик звичайних розмірів і конфігурації. Найближчі аналогії йому (як виробу християнської символіки) відомі в пам'ятці, близькій за часом до торговицької – в могильнику Мамай - Сурка.[4] Інший – залізний втульчастий хрест, очевидно, слід розглядати як атрибут богослужіння, можливо верхівку корогви. Аналогії знахідці невідомі. Слід нагадати, що виявлені обидві речі на могильнику, але не в похованнях.

Серед поховального інвентаря могильника відсутня кераміка. В цілому на площі могильника, в т.ч. в засипці поховань досить часто зустрічаються уламки глиняних посудин, знесених з плато талими водами і дощами. Більше того, понад берегом яру, що з південного боку обмежує могильник, було виявлено значне невідомого походження скупчення уламків гончарного посуду. Але цілі форми в похованнях відсутні. Тим більший інтерес являє знахідка (також поза похованням) фрагментованої посудини специфічної форми і призначення – так званого сфероконуса. В Подніпров'ї подібні вироби невідомі. Але вони достатньо представлені в пам'ятках Волзької Болгарії, меншою мірою – салтово-маяцької культури[5].

Найважливішими знахідками, безумовно, є 23 джучидські монети (2 срібні і 21 мідна з поховань 20, 61, 111). Срібні монети належать до періоду правління ханів Узбека (1312-1342 рр.) та Джанібека (1342-

1357 рр.)[6]. На думку Г.А. Козубовського*, мідні монети дуже цікаві, наслідують найпоширеніший тип мідного джучидського пула з квітковою розеткою і легендою "Карбування Сарая - ал - Джедід". Такі наслідування могли карбуватися в багатьох золотоординських центрах, в тому числі і в Торговиці. Поява цих монет може пояснюватися припиненням притоку монет регулярного карбування в другій половині 50-60-х рр. XIV ст. Саме на цей час припадає внутрішня криза в Золотій Орді. Криваві міжусобиці призвели до втрати державою значних територій, занепаду чи загибелі більшості міст[7]. Таким чином, знахідки монет дають можливість визначити час могильника – середина XIVст.

Попередній аналіз результатів розкопок, залучення аналогій дозволяють ширше подивитися на місце торговицької пам'ятки в системі середньовічних старожитностей Правобережної України.

Досліджуваний могильник є частиною складного археологічного комплексу, що підтверджується кількома важливими обставинами. В засипці могил постійно зустрічаються фрагменти кераміки і обмазки та невелике каміння, що були знесені на могильник талими водами з плато, де, можливо, знаходяться залишки поселення. Крім того, за розповідями місцевих жителів, під час повені 1980 року було розмито значну ділянку правого берега Синюхи з протилежного від місцезнаходження могильника боку сучасного моста через Синюху. На поверхню виступили залишки кам'яної вимостки і цегляної кладки, де було знайдено, за словами місцевих жителів, велику кількість „татарських" монет.

У вказаному місці, на відстані 400 м від сучасного мосту через р.Синюху та 720 м на північний схід від центра с.Торговиця було закладено шурф (розкоп II). Заповнення шурфу складалося із суцільного чорнозему, змішаного у південно-західному секторі з залишками каміння, перепаленого грунту, дерева та сажі, що складали виразний шар згарища. Тут знайдено дрібні фрагменти середньовічної червоноглиняної та полив'яної кераміки, цегли, керамічних труб, кістки тварин тощо. Глибина культурного шару становить 1,6 м.

Поряд, на одній із садиб місцевих жителів, в господарській ямі було виявлено значний відтинок водогону, що складався з окремих секцій керамічних труб довжиною від 0,5 м до 1 м.

Розкоп III розташований на відстані 250 м від могильника (1,1 км від центру с.Торговиці у напрямку на північний схід) на садибі по вул.

---

* Автори висловлюють щиру подяку досліднику за визначення нумізматичного матеріалу.

Котовського,10, де господар під час земляних робіт виявив залишки глиняної споруди. Культурний шар, глибиною 1,98 м від сучасної поверхні, становив потужний шар чорнозему, переважно нанесеного з крутого схилу берега. В ньому на різній глибині знайдені дрібні уламки глиняного посуду: кружального червоноглиняного та сіроглиняного (Рис. ІІІ, 4); із зеленою поливою, орнаментований лініями, завитками, колами (Рис.ІІІ, 9); сіроглиняного із штампованим рослинним орнаментом (Рис. ІІІ, 4) а також кістки тварин, каміння, уламки плоскої цегли. Зрідка траплялися одиничні знахідки: залізні цвяхи з квадратною у плані голівкою, залізний костиль (?) (Рис. ІІІ, 15), мідна бляшка квадратної форми із зрізаними кутами, мідна монета, аналогічна знайденим на могильнику, але дуже поганої збереженості, діаметром 1,7 см. З одного боку на ній зображена квіткова розетка, з другого – майже стертий напис. На глибині 1,9 м у північному секторі розкопу біля самого зрізу яру зафіксовано виразний шар згорілого дерева товщиною 8 – 10 см. Тут же виявлено залізну заклепку від взуття, аналогічну знайденим на могильнику. Поряд, на глибині 1,98 м, фактично на поверхні материка знайдено залізний наконечник стріли – черешковий, плоский, ромбічної форми з уступчастими верхніми гранями, кінчик вістря відламаний. Довжина, що збереглася – 7,6 см, ширина – 2,2 см (Рис. ІІІ, 13).

На глибині 1,98 - 2,05 м в центрі розкопу зафіксовані верхні зрізи глиняних споруд – тандирів №1, №2 та залишки тандиру №3.

Тандир №1. Верхня частина зруйнована. Тандир круглий в плані, циліндричної форми з незначним розширенням стінок у нижній частині. Діаметр верхньої частини – 0,77, нижньої частини – 0,88 м.. Тандир був споруджений у материковій ямі; стінки, товщиною 5 – 6 см, сформовані з трьох смуг глиняної обмазки. Під стінками із невеличких каменів викладено основу тандира. Подова частина розміщена на глибині 2,65 м від сучасної поверхні, вона не має додаткової обмазки, а являє собою щільний шар материкової глини, добре пропеченої на глибину 10 – 12 см. В північному секторі тандира у його придонній частині є отвір розмірами 0,35х0,25 м. Тут споруджено піддувало у вигляді виступаючого ряду каміння і поставлених на ребро двох великих фрагментів цеглин (Рис. ІІІ, 18).

Заповнення тандира складалося з чорнозему, в якому траплялися дрібні фрагменти червоноглиняної кераміки; на глибині 2,4 м виявлено щільний шар попелу потужністю 20 - 25 см. В ньому знайдено глиняну ллячку із слідами окалини. Діаметр горловини – 6 см, висота – 8 см. Тандир поганої збереженості, стінки слоїсті, просякнуті вологою.

Тандир №2. Гарної збереженості, стінки міцні, добре видно трирядну будову споруди із смуг глиняної обмазки. Верхня частина стінок була виявлена на глибині 1,98 м від сучасної поверхні. Тандир круглий в плані циліндричної форми з незначним розширенням стінок у нижній частині. Діаметр верхньої частини – 0,6 м, нижньої частини – 0,68 м. Тандир був споруджений у материковій ямі; стінки, товщиною 4 - 5 см, сформовані з трьох смуг глиняної обмазки. Тандир №2 споруджений на місці більш раннього тандира №3, який був зруйнований. Тому діаметр тандира № 2 менший і в наслідок цього проміжок між ним та залишками стінки тандира № 3 і стінками материкової ями заповнений фрагментами печини, уламками цегли. Подова частина розміщена на глибині 2,71 м від сучасної поверхні, вона не має додаткової обмазки, а являє собою щільний шар материкової глини, добре пропеченої на глибину 10-12 см. В північному секторі тандира у його придонній частині є отвір розмірами 12 х 18 см. Тут споруджено піддувало у вигляді глиняної труби довжиною 36 см, діаметром 12 см, вставленої в отвір і закріпленої фрагментами цегли. (Рис. III, 19). Заповнення тандира складалося з чорнозему; на глибині 2,62 м виявлено щільний шар попелу потужністю 10-12 см.

Тандир №3. Зберігся лише фрагмет південної стінки товщиною 6 см, виявлений на глибині 2,5 м з південного боку тандира № 2.

Таким чином будова тандирів дозволяє визначити їх як побутові печі, хоча залишки самого житла тут не зафіксовані. Вони характерні для багатьох золотоординських міст. Зокрема такі споруди були виявлені під час розкопок поселень золотоординського часу біля сс. Костешти та Старий Орхей в Молдові[8]; у золотоординському Поволжжі[9].

Тандир є традиційним для середньоазійського регіону побутовим пристроєм, де він був відомий протягом тривалого часу, починаючи ще з доби бронзи[10]. Призначення тандирів є чисто побутовим, вони слугували для приготування їжі, опалювання житлових приміщень, випікання хліба. На території сучасної України та Молдови тандири з'явились саме в так званих „золотоординських містах", тобто були явищем принесеним ззовні, не характерним для місцевої культури.

Розкоп IV. Знаходився на відстані близько 750 м на північний схід від центру с.Торговиця з правого боку від мосту через р.Синюху, а також на відстані 48 м на південь – південний схід від розкопу II. Розкоп розташований безпосередньо на березі річки – 41 м по прямій від плеса Синюхи. Добре помітний на поверхні культурний шар складався з ґрунту, перемішаного з битою цеглою, що свідчило про залишки якоїсь цегляної споруди на цьому місці. В заповненні траплялися фрагменти червоногли-

няної (Рис. ІІІ, 1) та сіроглиняної (Рис. ІІІ, 5, 7) кружальної кераміки; рідше – фрагменти посудин вкритих поливою (зеленою, бірюзовою, брунатною, жовтою) (Рис. ІІІ, 8, 11, 12, 16, 17) і червоноглиняних посудин з ангобованою поверхнею (Рис. ІІІ, 2, 3, 6, 10, 20); невеличкий уламочок скляної тарілочки; кістки тварин; залізні цвяхи; фрагменти залізних виробів та велика кількість фрагментів глиняних труб від водогону (Рис. ІІІ, 14). На глибині 0,37 – 1,2 м розкрито кілька окремих об'єктів, що розташовувалися в межах споруди. Хоча вона остаточно ще не досліджена, але проведені розкопки дозволяють частково реконструювати елементи її будови.

Споруда була цегляна, без фундаменту. В кількох місцях природним фундаментом слугували потужні виходи скелі. Для вирівнювання поверхні під забудову було здійснено забутовку окремих ділянок шаром битої цегли та іншого будівельного сміття. Стіни товщиною 0,8 м були викладені із цегли квадратної форми, розмірами 0,22 х 0,22, товщиною 5 см, яка скріплювалась вапняковим розчином (збереглася незначна ділянка південно-західної стіни висотою 0,36 - 0,48 м). Частково при будівництві використовувались незначні кам'яні блоки, витесані з ракушняка. На вказаній ділянці стіни було відкрито і дверний отвір шириною 0,7 м. Тут та з внутрішнього боку стіни зберігся шар вапнякової штукатурки рожевого кольору, в якій добре помітні частинки товченої цегли. Підлога будівлі розміщувалася на глибині 0,65 - 0,8 м і являла собою щільний шар глиняної обмазки, основою для якого слугували плоско викладені невеличкі уламки вапняку. В одному місці, неподалік від дверей, під підлогою для захисту її від вологи було насипано ще додатковий прошарок попелу, товщиною 4-5 см. Підлога також була зверху вкрита тією ж рожевою штукатуркою.

Простежено дуже цікаву деталь споруди, призначену для захисту її від вологи. Із зовнішнього боку стіни, в місці, де не було виходу скелі, отже відсутній природний фундамент, було споруджено спеціальний жолоб шириною 0,48 - 0,50 м для відведення дощових вод, що стікали з даху. Він являв собою два ряди каміння, між якими було покладено дерев'яний жолоб, скріплений на кінці вапняковим розчином. Він був зафіксований лише за дрібними вуглинками від спаленого дерева та відбитками на зворотному боці вапнякового кріплення. Деталі даху простежити не вдалося.

На дослідженій площі споруди розкопано також дуже цікаві опалювальні пристрої. Вони розміщувались під підлогою і являли собою три паралельні ряди вузьких цегляних каналів шириною 0,16 - 0,24 м, перекритих випаленою або сирцевою цеглою. В їх заповненні зустрічалися дрібні вуглинки. Долівка лежала безпосередньо на верхньому перекритті

цих каналів. Розкрита довжина цих споруд – 3 - 4,8 м. Також знайдено викладену з квадратної цегли і вкриту рожевою штукатуркою лежанку, висотою 0,3 м, шириною 0,72 - 0,76 м, довжина, що збереглася – 3,8 м. На поверхні долівки знайдено велику кількість фрагментів керамічних труб, в тому числі цікавий фрагмент секції водогону, що являв собою вмуровану і закріплену вапняковим розчином у своєрідному цегляному футлярі глиняну трубу, довжиною 0,38 м, діаметром – 0,14 м. Поряд знайдено ще одну цікаву секцію. Це була труба-заглушка, один край якої був глухим (довжина – 0,28 м, діаметр – 0,11м). Таким чином, ми маємо два види глиняних труб: з діаметром 0,14 - 0,15 м та 0,10 - 0,12 м. Останні крім того мали значно тонші стінки. Можливо, труби більшого діаметра з масивнішими стінками використовувались безпосередньо для водогону за межами приміщення, а труби меншого діаметра могли бути прокладені в самому приміщенні.

Досліджувана споруда є дуже цікавим об'єктом. Судячи з особливостей місцезнаходження (безпосередня близькість до річки), внутрішніх деталей, досить потужної опалювальної системи, а також величезної кількості фрагментів керамічних труб можна зробити висновок, що ця будівля була банею.

Бані є також типовими східними спорудами. Подібні об'єкти були виявлені на території міста Болгар на Волзі [11] [Хованская, 1954. – С. 392-423]. До останнього часу в західних районах Золотої Орди баня була виявлена лише на території татарського міста в районі Великих кучугур за 30 км на південь від Запоріжжя[12].

Торговицька споруда також мала систему обігрівальних каналів, розміщених під долівкою. Такі опалювальні пристрої – кани, як і тандири, також походять з районів Середньої Азії та глибинних районів Сходу[13]. Кани класичного центральноазійського типу влаштовувались по периметру житла, утворюючи П-подібну систему опалення. Іноді вони мали Г-подібну або просту прямокутну форму[14]. В досліджуваній споруді в Торговиці не виявлено самого опалювального пристрою. За відомими паралелями ним міг слугувати тандир, як це було в Старому Орхеї[15]. А в бані на Кучугурському городищі складна система кан опалювалась досить великою цегляною піччю, збудованою на кам'яному фундаменті[16]. І сама споруда – баня, і специфічні опалювальні системи – кани були традиційними для золотоординської міської культури.

Таким же привнесеним елементом в системі функціонування населеного пункту на території Торговиці були лінії водогону, зафіксовані на різних, досить віддалених ділянках села. Вони складались із секцій кера-

мічних труб, які вставлялися одна в одну і скріплювалися вапняковим розчином. На Правобережжі Дніпра та на території Молдови залишки таких глиняних труб виявлені лише на пам'ятках золотоординського типу: на Кучугурському городищі[17], в Старому Орхеї[18], в Костештах[19].

Таким чином, археологічні розкопки засвідчили існування комплексної пам'ятки золотоординського часу на березі р.Синюхи (поселення з характерними рисами міської золотоординської культури та могильник). Якщо додати численні знахідки джучидських монет з могильника, відомих з друкованих джерел, з музейних та приватних колекцій, а також з усних повідомлень місцевих жителів, складається враження про Торговицю як один з економічно і політично важливих центрів XIV ст. на Правобережжі Дніпра в золотоординський період.

Як вже зазначалося, цей історичний період, фінал панування Золотої Орди на території України є одним з найменш досліджених. Традиційно в історичній літературі склалася думка про запустіння Середнього та Нижнього Придніпров'я в результаті монголо-татарської навали. Але життя на городищах і селищах не припинялося. Тут продовжувало жити місцеве населення, зберігалися риси давньоруської культури[20]. З 1989 р. проводяться розкопки середньовічного ґрунтового могильника Мамай-Сурка, розташованого біля с.Велика Знам'янка Запорізької області. Пам'ятка унікальна, налічує вже понад тисячу поховань. Належить осілому населенню Нижнього Подніпров'я[21].

Природно, що на території України, підвладній Золотій Орді, мали розташовуватись і ординські поселення, адміністративні центри. В межиріччі Дністра і Дніпра з різних джерел відомо сім золотоординських міст (городище Маяки в гирлі Дністра біля селища Маяки; городище Велика Мечетня на правому березі Південного Бугу біля с. Велика Мечетня; безіменне городище на Південному Бузі, в районі злиття річок Кодими і Синюхи; городище Солоне на лівобережжі Південного Бугу біля с.Солоного; городище Аргамакли-Сарай на правому березі р.Громоклеї, правої притоки Інгулу; городище Ак-Мечеть на правому березі Південного Бугу біля с.Ак-Мечеть; городище Баликлей біля місця впадіння р.Чичаклей в Південний Буг)[22]. Жодне з них не досліджувалось археологічно. На лівому березі Дніпра зафіксовано три золотоординських міста (вже згадане Кучугурське городище на лівому березі Дніпра, за 30 км на південь від м. Запоріжжя; городище Тавань на лівому березі Дніпра за 40 км на північ від Херсона; городище Конське на правому березі р.Конки)[23]. Лише одне з них – Кучугурське городище біля м.Запоріжжя було досліджене в 1953 р.[24].

Торговицький комплекс, що включає в себе і місто і могильник, є цікавим і перспективним об'єктом дослідження. По-перше, Торговиця є найбільш північним населеним пунктом, що має риси золотоординської міської культури. По-друге, датування монет підтверджує факт існування міста в один з найбільш драматичних і переломних моментів нашої історії. По-третє, наявність могильника, вивчення антропологічного матеріалу дозволить поставити питання про співвідношення місцевого і прийшлого компонентів серед населення даного регіону, наблизитись до розуміння етнічних процесів на території Правобережної України в золотоординський період.

Примітки:

[1] Шабульдо Ф.М. Возвращаясь к Синеводской проблеме: о некоторых результатах и последствиях антиордынской кампании Великого княжества Литовского в 1362 г. // Славяне и их соседи. Сб. трудов 17 конференции памяти В.Д.Королюка. – М., 1998. – С. 145-146.

[2] Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – М., 1985. – С. 36.

[3] Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам'ятка біля с.Торговиця на Кіровоградщині // Археологічні дослідження в Україні. 2000 – 2001 рр. – К., 2002.

[4] Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка.–Запорожье, 2001. – С.93, 99.

[5] Хованская О.С. Гончарное дело города Болгара // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1954. – №42. – Т.1. – С.341-368. – Рис. 16, 1.

[6] Лебедев В.П. Символика и язык монет Крыма золотоордынского периода // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишинев, 1990. – С. 142; Янина С.А. Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской экспедиции в Болгарах в 1946 – 1952 гг. // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1954. – №42. – С. 440.

[7] Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – С. 50.

[8] Полевой Л.Л. Поселение XIV в. у с.Костешты // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – Т.II(35). – С. 122; Абызова Е.Н. Комплекс сооружений усадьбы XIV в. в Старом Орхее // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. – Кишинев, 1985. – С. 154; Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельманн А.А. Древности Старого Орхея (Золотоордынский период). – Кишинев, 1981. – С. 41-45.

[9] Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959-1965 гг.). // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1970. – №164. – С. 173, 185.

[10] Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // материалы и исследования по археологии СССР. – 1959. – №73. – С. 15-16.

[11] Хованская О.С. Бани города Болгара // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1954. – №42. – Т.1. – С. 392-423.
[12] Довженок В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1961. – Т.Х. – 184-187.
[13] Кычанов Е.И. Чжурчжени в XI в. // Сибирский археологический сборник. – 1966. – Вып. 2. – С. 273.
[14] Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959-1965 гг.). – С. 179.
[15] Абызова Е.Н. Комплекс сооружений усадьбы XIV в. в Старом Орхее. – С. 155.
[16] Довженок В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя. – С. 184.
[17] Там же. – С. 187.
[18] Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельманн А.А. Древности Старого Орхея (Золотоордынский период). – С. 10.
[19] Полевой Л.Л. Поселение XIV в. у с.Костешты. – С. 122.
[20] Довженок В.О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – С. 77; Козловський А.О., Ільїнський В.Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра // Археологія. – 1991. –№4. – С. 42-51.
[21] Ельников М.В. О предметах с христианской символикой в погребениях могильника Мамай-Сурка // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – №2. – С. 49.
[22] Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – С. 82-84.
[23] Там же. – С. 84-87.
[24] Довженок В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя. – С. 175-193.

Бокій Нінель Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Досліджує старожитності скіфів, угрів, золотоординські пам'ятки XIV ст. на території Центральної України.

Козир Ірина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Вивчала історію сарматських племен на території України, протягом останніх років здійснює археологічні розкопки золотоординської пам'ятки біля с.Торговиця.

Рис. І. План с. Торговиця

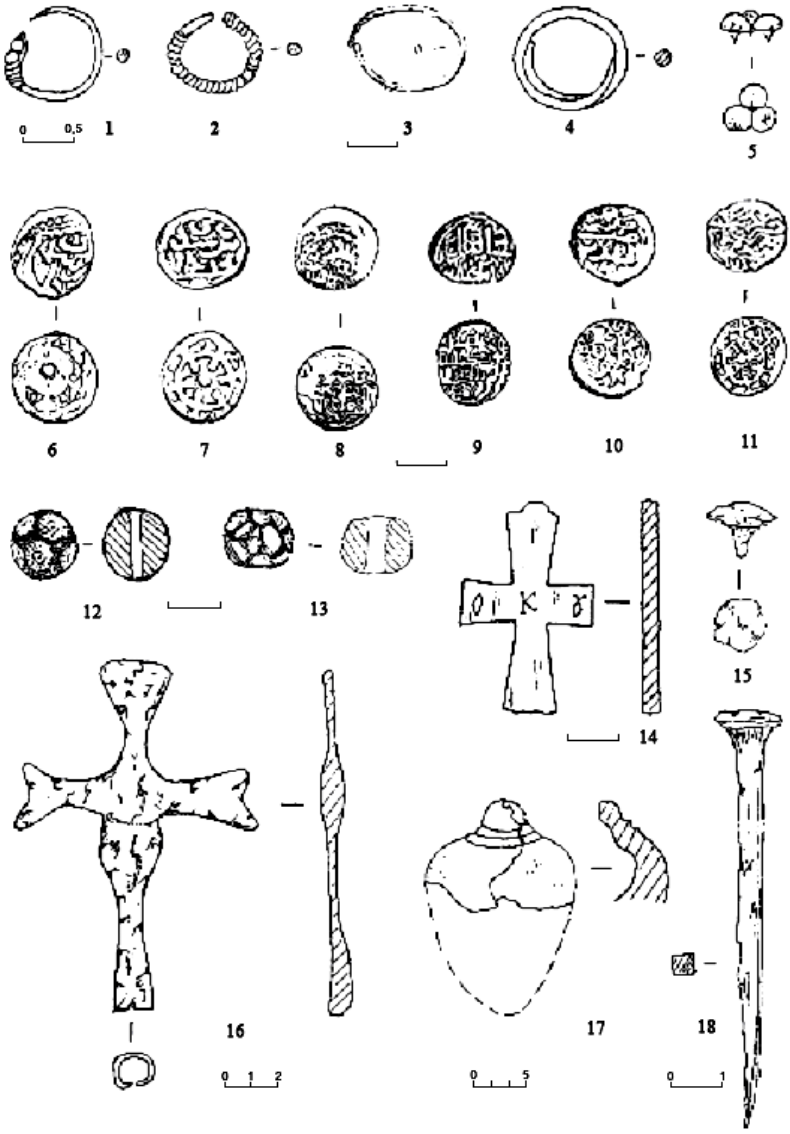

Рис. II. Речові знахідки з могильника

1 – пох. 132; 2 – пох. 119; 3 – пох. 39; 4 – пох. 130; 5 – пох. 141; 6-11 – пох. 20; 12, 13 – пох. 11; 15, 18 – пох. 125; 14, 16, 17 – між похованнями. (1-3, 6, 7, 10, 11, 14 – бронза; 4, 8, 9 – срібло; 12, 13, 17 – глина; 5, 15, 16, 18 – залізо).

Рис. ІІІ. Речові знахідки з розкопів ІІІ та ІV

1 – червоноглиняна кераміка; 4, 5, 7 – сіроглиняна кераміка; 2, 3, 6, 10, 20 – червоноглиняна кераміка з ангобованою поверхнею; 8, 9, 11, 12, 16, 17 – полив'яна кераміка; 13 – залізний наконечник стріли; 14 – фрагмент глиняної труби; 18, 19 – розрізи тандирів 1, 2, 3.

Людмила Литвинова (Київ)

Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця).

У статті проаналізовано антропологічний матеріал з грунтового могильника Торговиця (XIV ст.), що знаходиться у Центральній частині України. Аналіз краніологічної серії свідчить про наявність кількох антропологічних типів у складі населення. Простежується морфологічна близкість з осілим населенням Південного Подніпров'я. Формування антропологічного складу середньовічного населення Центральної України відбувалось за рахунок слов'янського, аланського та болгарського компонентів.

To a guestion on anthropological structure of the population of the Central Ukraine in epoch of the Middle Ages (on material of earth burial ground Torgovitsa). The analysis series from earth burial ground Torgovitsa is carried out. The burial ground is located in the Central part of Ukraine, dated XIV century. The analyses a material testifies to non-uniform structure of the population and presence of the several morphological types closely connected to the population saltovo-majchkaj of culture of pool of Severski Donets, Podon'e and Northern Caucasus, slavs of Average Podneprov'e. The population of the Central Ukraine of XIV century has the same morphological features, as the population Bottom Podneprov'e same time.

Етнічний склад населення України за доби середньовіччя був доволі складним – тут мешкали слов'яни, алани, болгари, печеніги та половці[1]. Антропологічне дослідження його провадилось на матеріалах слов'янських пам'яток[2] та серіях, що репрезентують осіле населення Півдня України[3], кочове населення південних районів України дослідила С.І.Круц[4].

При цьому питання етногенезу українського народу залишається найактуальнішим і вирішення цієї проблеми неможливе без залучення антропологічних матеріалів, зібраних на теренах України. За останнє десятиліття досліджено значні пам'ятки середньовіччя: поселення та грунтовий могильник Торговиця у Центральній частині України[5] та найбільший у Східній Європі грунтовий могильник Мамай-Сурка на Півдні України[6]. Дослідження цих пам'яток дає змогу простежити хара-

ктер взаємостосунків кочових та осілих племен; це стосується передусім питань, пов'язаних з присутністю на означеній території різних етнічних груп та народів (слов'ян, половців, алан та болгар). З огляду на вищесказане, поява першої палеоантропологічної колекції, що репрезентує осіле населення південної частини Центральної України доби середньовіччя, дозволяє глибше дослідити питання про походження та антропологічний склад середньовічного населення України, а також виділити в ньому морфологічні компоненти, на основі яких в подальшому відбулося формування антропологічного типу українців.

Грунтовий могильник на околиці Торговиці Кіровоградської області досліджується з 1997 року археологічною експедицією Кіровоградського регіонального наукового центру дослідження історії Центральної України Інституту історії НАН України і Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка під керівництвом Н.М. Бокій та І.А. Козир[7]. Тут знайдено понад 100 поховань, дослідники датують могильник XIV століттям[8].

Антропологічна серія з середньовічного грунтового могильника Торговиця налічує 92 скелети: до чоловічої статі належать 26 кістяків (28.3%), до жіночої – 36 (39.1%), дітей – 27 (29.3%), 2 (2.2%) скелети відносяться до юнацького віку та в 1 (1.1%) випадку у зв'язку з поганою збереженістю кістяка стать не визначена. Отже, жінки та діти в могильнику становлять більшість – 68.4%. Отриманий результат узгоджується з порівняльним матеріалом про статево-віковий склад з грунтових могильників Південного Подніпров'я. Зокрема, в могильниках Благовіщенка[9] та Мамай-Сурка[10] також переважають жінки та діти (85% та 69.9% відповідно). Серед дорослого населення жінки переважають, за кількістю знайдених кістяків, в могильниках Торговиця (чоловіки – 28.3%, жінки – 39.1%) та Благовіщенка (чоловіки – 15%, жінки – 52%). Подібна демографічна ситуація простежена у слов'янському могильнику Бранешти X-XI століття (Молдова), де на підставі кісткового матеріалу з усіх поховань; так з 53 дорослих тільки 16 (30.2%) кістяків належали чоловікам[11]. В могильнику Лимбар XII-XIV ст. (Молдова), де домінує болгарський компонент, теж спостерігається перевага жіночих поховань - 44%[12]. Причини такої демографічної ситуації не зовсім з'ясовані. Зважаючи на те, що чоловіки брали участь у військових сутичках, можливо, частина їх була похована у місцях бойових дій, але підтвердження цієї тези на антропологічному матеріалі ми поки що не маємо.

З цього приводу дуже цікавим є могильник Мамай-Сурка, який знаходиться у Нижньому Подніпров'ї. Антропологічна колекція налічує

понад 1000 скелетів, співвідношення чоловічих та жіночих кістяків у могильнику майже однакове. До того ж, велика репрезентативна серія з цього могильника, дозволяє припустити, що ці покажчики віддзеркалюють реальну демографічну ситуацію серед осілого населення Півдня України за доби середньовіччя. Слід зазначити, що в могильнику Мамай-Сурка не виявлено жодного скелету зі слідами насильницької смерті. Щодо рівня дитячої смертності середньовічного населення Східної Європи в літературі наведені такі дані: Лимбар XII-XIV ст. – 16%[13], Бранешти X-XI ст. – 23%[14], Птуй (Словенія) – X-XI ст. – 23%[15], Торговиця XIV ст. – 29%, Благовіщенка XII-XIV ст. – 33%[16], Керпуста (Угорщина) XI ст. – 34 %[17], Григорівка – 34.1%[18], Мікульчиця (Моравія) IX-X ст. – 39%[19], Мамай-Сурка XIII-поч. XV ст. – 40%[20], Халімба-Череш (Угорщина) X-XI ст. – 46%[21]. Слід зауважити, що могильники Благовіщенка та Торговиця досліджені лише частково. Репрезентативні антропологічні серії доводять, що рівень смертності серед дітей за часів середньовіччя був досить значним. Деякі дослідники вважають, що тоді він сягав 50%, можливо, ця цифра відбиває реальну палеодемографічну ситуацію[22]. Так, попередні демографічні підрахунки зроблені за матеріалами з могильника Мамай-Сурка свідчать, що 19% дітей не доживали до 1 року, 48 % дітей вмирали у віковому інтервалі від 1 до 6 років, рівень дитячої смертності загалом сягає 40%[23].

Стан збереженості антропологічного матеріалу з грунтового могильника Торговиця дуже поганий: більшість черепів мають посмертну деформацію і з цієї причини не підлягають краніологічному дослідженню, довгі кісткі, у більшості випадків, зруйновані, що не дозволяє дослідити їх за остеологічною програмою. Відтак, невелика краніологічна серія з могильника Торговиця складається з 2 чоловічих та 5 жіночих черепів середньої збереженості. Слід зауважити, що це поки що єдина антропологічна колекція, яка репрезентує населення Центральної України XIV століття.

Чоловіча серія колекції характеризується мезокранною формою (за черепним покажчиком 1 череп – доліхокранний і 1 – мезокранний). Обличчя характеризується середньою шириною та висотою, за верхньолицевим покажчиком мезенне (середнє), орбіти широкі та середньовисокі, за покажчиком мезоконхні (середні), ніс середньоширокий та високий, за покажчиком лепторинний (вузький), ніс виступає значно (симотичний покажчик – 55.5), розвиток перенісся значний (дакріальний покажчик – 68.1). Обличя добре профільоване у горизонтальній площині на верхньому (назомалярному) та середньому (зигомаксилярному) рівні. Ком-

плекс краніологічних ознак, що фіксується на чоловічих черепах, цілком європеоїдний. Проте слід зауважити, що при візуальному огляді чоловічих черепів, які неможливо виміряти, зустрічались черепи з ослабленим горизонтальним профілюванням обличчя, що свідчить про неоднорідність чоловічої серії та наявність в ній різних морфологічних типів. Простежується деяка морфологічна схожість серії Торговиця та осілого населення Степу, що його репрезентують краніологічні серії з могильників Кам'янка, Каїри, Благовіщенка та Мамай-Сурка. Населення Степу за доби середньовіччя характеризується неоднорідним складом, чоловічі серії значно відрізняються від жіночих, у останніх монголоїдна домішка відчутна сильніше. Чоловіки характеризуються мезокранією, середньовисоким, середньошироким, добре профільованим обличчям, хоча в чоловічих серіях також відзначена присутність незначної монголоїдної домішки[24].

Жіноча краніологічна серія нараховує 5 черепів середньої збереженості. За черепним покажчиком характеризується брахікранною формою, обличчя широке та низьке, за лицевим покажчиком – широке. Орбіти середньоширокі та низькі, за покажчиком мезоконхні, ніс характеризується середньою шириною та висотою, за покажчиком мезоринний, перенісся розвинено середнє, носові кістки виступають сильно. Кути горизонтального профілювання обличчя свідчать про сплощеність обличчя на верхньому рівні (на 5 черепах назомалярний кут перевищує 140 градусів і коливається у межах від 141 до 147 градусів), на середньому рівні обличчя профільоване, в цілому, добре. Комплекс краніологічних ознак, що спостерігається на жіночих черепах, притаманний південним європеоїдам. Зважаючи на деякі особливості краніологічної серії, що характеризується брахікранією, широким та низьким обличчям, деякою сплощеністю обличчя (на верхньому горизонтальному рівні), слід зазначити наявність в жіночій серії незначної монголоїдної домішки. Такими ж рисами характеризуються жіночі серії Каїри[25], Кам'янка[26] та Мамай-Сурка[27], які репрезентують осіле населення Південного Подніпров'я XII-XIV століття. Палеоантропологами відзначено, що в жіночих серіях монголоїдна домішка значно сильніша, ніж у чоловічих. Можливо цей факт пов'язаний з тим, що жінки становили місцеву основу населення, а чоловіки мігрували з інших територій. Характер монголоїдної домішки в краніологічній серії з могильника Торговиця свідчить про вплив так званого „зливкинського" антропологічного типу, що був притаманний населенню салтово-маяцької культури[28], його пов'язують з етнонімом протоболгари або болгари.

Аналіз чоловічої та жіночої серій з грунтового могильника Торговиця свідчить про неоднорідний антропологічний склад та наявність кількох морфологічних типів серед населення, що залишило цей могильник. Чоловіча серія, з одного боку, має риси, притаманні середньовічному населенню Південного Подніпров'я: Кам'янка XII-XIVст., Каїри XIII-XIV ст., Благовіщенка XII-XIV ст. та Мамай-Сурка кін.XIII-поч. XV ст. а також населенню Середнього Подоння, яке репрезентує серія з Новохарківського могильника датованого XIV століттям. На думку Т.І. Алексєєвої та М.В.Козловської населення, що залишило Новохарківський могильник було нащадками алан[29]. З іншого боку, простежується деяка схожість зі слов'янськими серіями Середнього Подніпров'я: збірними серіями полян київських та чернігівських[30] та серіями з окремих слов'янських могильників Григорівка (X-XIII ст.)[31], Монастирьок (IX-XIII ст.)[32], Яблунівка (XI-XIII ст.)[33]. Відзначена також деяка схожість з аланським населенням басейну Сіверського Дінця: Дмитрівське (VIII-IX ст.)[34], Маяцьке (VIII-IX ст.)[35], Салтів (VIII-IX ст.)[36] та Північного Кавказу: Гамівське (V-VII ст.)[37], Адіюх (VII-XIII ст.)[38], Казазово-II (VII-XIII ст.)[39].

Жіноча серія має такий же комплекс морфологічних ознак, що й жіноча частина населення Південного Подніпров'я (могильники Кам'янка, Благовіщенка та Мамай-Сурка)і характеризується широким та низьким обличчям, дещо сплощеним на горизонтальному рівні. Жінки з могильника Торговиця проявляють схожість з серіями, що мають в своїй основі болгарський компонент – Зливки (VIII-IX ст.)[40], Кайбели (X-XII ст.)[41] та кочовий компонент – збірна серія кочівників України (XII ст.)[42].

Єдиний в Україні козацький цвинтар кінця XVI - першої половини XVII ст. досліджений у м.Чигирині археологами та антропологами[43]. У краніологічній серії (чоловіки та жінки) простежено 2 компонента: слов'янський та болгарський, відзначений вплив населення Нижнього Подніпров'я, особливо, серії Кам'янка та Мамай-Сурка. Жіноча серія з могильника Торговиця має деяку морфологічну близкість з чигиринською серією; чоловіча серія з Торговиці має інший комплекс морфологічних ознак і подібності не проявляє.

Палеоантропологічну колекцію українців датовану XVII - 1 пол. XIX ст. досліджували за краніологічною програмою В.І.Бушкович[44] та В.П. Алєксєєв[45]. Українська серія, у середньому вираженні характеризується брахікранією, обличчя має помірну ширину і висоту, орбіти середньоширокі та низькі, ніс має середню ширину та висоту. Кути горизонтального профілю обличчя знаходяться у межах європеоїдних

величин; за комплексом краніологічних ознак українці відносяться до південних європеоїдів. В.П. Алєксєєв не заперечує деяку участь населення Півдня України доби середньовіччя (могильники Кам'янка та Каїри) у формуванні антропологічного типу українців[46]. За результатами факторного та кластерного аналізу краніологічні серії з могильників Нижнього Подніпров'я– Благовіщенка, Мамай-Сурка, Кам'янка та Каїри – мають значну морфологічну подібність з українцями східних та південних районів за багатьма таксономічно важливими ознаками. Це свідчить про значний вплив населення доби середньовіччя Півдня України на формування антропологічного типу українців[47].

Матеріали ґрунтового могильника Торговиця не суперечить тому загальному висновку, що антропологічний тип населення Центральної України за доби середньовіччя формувався під впливом нащадків алан, болгар та слов'ян і морфологічно подібний до синхронного за часом середньовічного населення Південного Подніпров'я. Відзначена значна морфологічна схожість середньовічного населення Центральної України XIV ст. з краніологічними серіями XVII-першої половини XIXст., які репрезентують населення України східних, центральних та південних районів. Таким чином, нові палеоантропологічні матеріали з ґрунтового могильника Торговиця, що характеризують середньовічне населення Центральної України, суттєво доповнюють відомості про народи України у передкозацьку добу.

Примітки:

[1] Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С. 62-75; Плетнева С.А. Печенеги, торки, половцы // Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С. 202-239; Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. – К., 1992. – С. 181; Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI-начало XIII в.в.). – К., 1997. – С. 218.

[2] Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. – М., 1973. – С. 329; Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. – К., 1967. – С. 223; Покас П.М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел // Археологія. – № 58. – 1987. – С. 94-99; Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений // Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с.Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988. – С. 135-137; Моця О.П., Покас П.М. Яблунівські кургани: хронологія та етнічна приналежність населення // Археологія. – №2. – 1998. – С. 62-72; Рудич Тетяна. До питання про антропологічний склад населення України X-XIII ст. (за матеріалами розкопок міста Возвягель) // Народознавчі зошити. – № 6. – 1999. – С. 794-803; Ко-

зак О.Д. Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археологія. – № 1. – 2000. – С. 67-80.

[3] Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника // СА. – № 1. – 1957. – С. 55-59; Зіневич Г.П. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів з Каїрського могильника XI-XIII ст. // Матеріали з антропології України. – Вип. 1. – К., 1960. – С. 98-101; Литвинова Л.В. Население Нижнего Поднепровья в XIII-XIV вв. (по материалам могильника Мамай-Сурка) // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т.1. – Донецк, 2000. – С.369-379; Круц С.І., Литвинова Л.В. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Благовіщенка) // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 115-117.

[4] Збірні серії кочівників території України (Запорізька та Херсонська область) дослідила С.І.Круц; матеріали поки що не опубліковані. Висловлюю щиру подяку С.І.Круц за можливість використати ці серії у порівняльному аналізі.

[5] Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам'ятка біля с.Торговиця на Кіровоградщині // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. – К., 2002. – С. 90-93.

[6] Ельников Михаил. Памятники периода Золотой Орды Нижнего Поднепровья: история изучения, итоги и перспективы // Татарская археология. – №1 - 2 (8-9). – Казань, 2001. – С. 142-188.

[7] Козир І.А., Бокій Н.М. Звіт про польові археологічні дослідження археологічної експедиції Кіровоградського державного педагогічного університету ім.Володимира Винниченка в 1997-1998 рр. // НА ІА НАН України. – Інв. № 1998/105.

[8] Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам'ятка біля с.Торговиця на Кіровоградщині // Археологічні відкриття в Україні 2000 - 2001 рр. – С. 90-93.

[9] Круц С.І., Литвинова Л.В. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я за матеріалами могильника Благовіщенка. - (у друці).

[10] [1]Литвинова Л.В. Антропологический материал из могильника Мамай-Сурка (исследования 1989-1992 гг.) // Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989-1992 гг.) – Т. 1. – Запорожье, 2001. – С. 197-268.

[11] Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. – М., 1975. С. 91-114.

[12] Великанова М.С. Указ. соч. – С. 115-138.

[13] Великанова М.С. Указ. соч. – С. 115-138.

[14] Великанова М.С. Указ. соч. – С. 91-114.

[15] Ivanicek F. Staroslavenska necropola u Ptuju. – Ljubljana, 1951.

[16] Круц С.І., Литвинова Л.В. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я доби середньовіччя за матеріалами могильника Благовіщенка. – (у друці).

[17] Nemeskeri J., Ascadi Gy. Torteneti demografiai vizsgalatok a Kerpusztai szazadi temeto anyagabol // Archaeologiai Ertesito. – № 2. – 1952.
[18] Козюба В.К. Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел) // Археологія. – № 1. – 2001. – С. 29-42.
[19] Stroukal M. Mikulcice // Anthropologicky material z pohrebiste. –Brno, 1962.
[20] Литвинова Л.В. Антропологический материал из могильника Мамай-Сурка (исследования 1989-1992 гг.) // Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989-1992 гг.). – С. 198.
[21] Ascadi Gy., Nemeskeri J. Paleodemographische Probleme // Homo. – Bd.8. – Hf. 3. – 1957.
[22] Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. – М., 1991. – С. 48-49; Кислый А.Е., Каприцын И.И. Палеодемография. Теория и методика, проблемы и решения. – Запорожье, 1994. – С. 77.
[23] Литвинова Л.В. Указ. соч. - С. 198.
[24] Литвинова Л.В. Населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя за антропологічними даними // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 126-128.
[25] Зіневич Г.П. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів з Каїрського могильника XI-XIII ст. – С. 98-101.
[26] Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника. – С. 55-59.
[27] Литвинова Л.В. Население Нижнего Поднепровья в XIII-XIV вв. (по материалам могильника Мамай-Сурка) // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2000. – Т.1. – С. 369-379.
[28] Наджимов К.Н. О черепах Зливкинского могильника // КСИЭ АН СССР. – Вып. XXIV. – 1955. – С. 66-74.
[29] Алексеева Т.И., Козловская М.В. Антропологический облик населения // Новохарьковский могильник эпохи Золотой Орды. - Воронеж, 2002. – С. 111-119.
[30] Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. – С. 329.
[31] Козак О.Д. Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівна). – С. 67-80.
[32] Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений. – С. 135-137.
[33] Моця О.П., Покас П.М. Яблуновські кургани: хронологія та етнічна приналежність населення // Археологія. – № 2. – 1998. – С. 62-72 .
[34] Кондукторова Т.С., Сегеда С.П. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей салтово-маяцкой культуры из села Дмитровское // ВА. – № 84. – 1990. – С. 94-105.
[35] Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из Маяцкого могильника // Маяцкое городище. Труды советско-болгарской экспедиции. – М., 1984. – С. 200-237.

[36] Алєксєєв В.П. Антропологія Салтівського могильника // Матеріали з антропології Укараїни. – Вип. 2. – 1962. – С. 48-88.
[37] Алексеев В.П., Гохман И.И. Антропология азиатской части СССР. – М., 1984. – С. 72-106.
[38] Герасимова М.М. Краниологические материалы к этногенезу северокавказских народов // Вестник антропологии. – Вып. 2. – М., 1996. – С. 156-167.
[39] Герасимова М.М. Указ. соч. – С. 156-167.
[40] Наджимов К.Н. О черепах Зливкинского могильника // КСИЭ АН СССР. – Вып. XXIV. – 1955. – С. 66-74.
[41] Герасимова М.М. Скелеты древних болгар из раскопок у с.Кайбелы // АС. – Том І. – ТИЭ. – Новая серия. – Т. XXXIII. – 1956. – С. 146-166.
[42] Краніологічні серії кочівників Півдня України досліджені С.І.Круц.
[43] Рудич Т.А. К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI-XVII вв. // Степи Европы в эпоху средневековья. - Том 1. – Донецк, 2000. – С. 381-392.
[44] Buschkowitsch W.J. Crania ucrainica // Український медичний архів. – Харків, 1927. – Ч. І – № 2-3; Ч. ІІ, Одеса, 1928.
[45] Алєксєєв В.П. Матеріали до хронологічної характеристики українського народу // Матеріали з антропології України. – К., 1971. – Випуск 5. – С. 30-54.
[46] Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы (Краниологическое исследование). – М., 1969. – С. 193,194.
[47] Литвинова Л.В. Населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя за антропологічними даними.– С. 128.

Список скорочень

АС – Антропологический сборник
ВА – Вопросы антропологии
КСИЭ АН СССР – Краткие сообщения Института этнографии Академии Наук СССР
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
СА – Советская антропология
ТИЭ – Труды Института этнографии

Литвинова Людмила Володимирівна - молодший науковий співробітник відділу фізико-природничих методів дослідження в археології Інституту археології НАН України. Спеціалізується в галузі антропології давнього населення Східної Європи.

Георгій Козубовський (Київ)

Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України.

У статті розглядаються історичні наслідки Синьоводської битви 1362 р. для грошового обігу на території України. Обґрунтовується думка, що саме ця подія створила умови й можливості для розвитку власного грошового господарства у Південній Русі. Першим з руських князівств, де було здійснено карбування власної монети в другій половині XIV століття, стало Київське князівство.

The historical consequenses of the Synyovodska battle of 1362 for the money turnover in Ukraine have been examined. A conseption has been substantiated, according to which the mentioned event created the opportunity and the necessary conditions for the development in the Southern Rus the monetary economy of its own. The first of the principalities of the ancient Rus to mint its own coins in the second half of the XIV century was the Kiev principality.

В середині-другій половині XIV ст. на українських землях відбуваються кардинальні зміни як політичного, так і економічного характеру. Фактично закінчується так званий „безмонетний період", обумовлений низкою факторів.

Основна маса золотоординських монет, що потрапляла у руські князівства в першій половині XIV ст., напевно, переплавлялась у злитки і відправлялась назад в Орду у вигляді щорічної данини. Можна припускати, що у XIV ст. злиток став регламентованою формою виплати ординського „виходу". В цьому не останнє місце мусили посісти й традиції давньоруського часу, коли злиток срібла – гривна був основною грошовою одиницею у Східній Європі. На жаль, нині не можливо окреслити верхню межу виготовлення та обігу шестикутних гривень „київського типу", які набули значного поширення у давньоруський час. Проте дослідники наголошують, що одні з перших золотоординських монет, виготовлених у Криму в 60-80 роках XIII ст., карбувалися згідно ваги саме київської гривни – 163,726 г. А сама спроможність карбувати монети у монгольської держави могла з'явитись лише за умови накопичення великої кількості срібла, що надходило з „ординським виходом" у злитках[1].

До 60-х рр. XIV ст. на території Київської, Чернігівської і Переяславської земель немає чітко датованих монетних знахідок, хоча у скарбах Середньої Наддніпрянщини 60-90-х рр. XIV ст. присутні дирхеми 30-50-х років XIV ст., переважно, сарай-ал-джедідського та гюлістанського карбування Джанібека (1342-1357). В той же час південніше, у степовій частині України, відомі знахідки як срібних, так і мідних джучидських монет 30 – 50-х років XIV ст.

Політична криза, що вразила Золоту Орду в кінці 50-х років XIV ст., мала одним із своїх наслідків значне скорочення монетного виробництва. Відцентрові тенденції призводять до руйнування традиційних торгівельних шляхів і каналів як надходження срібної маси, так і її відтоку. Відтак можемо припустити, що значна частина дирхемів Джанібека в українських знахідках пізнішого часу – результат „неповернення" в кінці 50-60-х роках XIV ст. раніше накопиченої монетної маси.

Напевно, що на початку 40-50-х років XIV ст. на динаміці монетного обігу суттєво позначилась також і епідемія чуми. Дослідники наголошують, що від неї найбільше страждали торгівельні міста степів, торгівельні шляхи, вона спричинила значні зміни в демографічній ситуації, укладі життя. Зокрема, з втечею від чуми переселенців з Поволжя пов'язують чисельні знахідки монет хана Джанібека на Дністровсько-Прутських землях[2]. Наслідки пошесті, безумовно, мали негативно позначитись й на регулярності збору данини та розмірі „ординського виходу".

В результаті спланованої антиординської воєнної кампанії Великого князівства Литовського і Руського на півдні Дніпровсько-Південнобузького межиріччя 1362 р.[3] були створені політичні передумови для кардинальних зрушень економічного характеру. Князівство здобуло право контролю над ланками найважливіших торгових артерій Східної Європи. Вірогідно, крім наддніпрянських князівств та Поділля, від сплати данини чи її пом'якшення (принаймні на якийсь час) звільнилися і західноукраїнські землі, що перебували під владою польського короля, але населення яких сплачувало данину ординцям[4].

Особливе значення в левантійській торгівлі мав шлях між Львовом і Кримом. Яскравим свідченням активного функціонування цього шляху в 60-70-х роках XIV ст. є два скарби, які дуже відрізняються від інших скарбів Центральної України того часу: Торговицький, знайдений у 1894 р., і Пастирський (1883 р.)[5]. У Торговицькому скарбі, знайденому на березі р. Синюхи, було 173 монети: джучидські дирхеми від часів Тохти (1290-1312) до Навруза (1359-1360), та 6 празьких грошів Вацлава II (1305-1310), Яна I Люксембургського (1310-1346) і Карла I (1346-1378). На те-

риторії Наддніпрянщини празькі гроші практично не брали участі в грошовому обігу аж до початку XV ст., але на Галичину і Волинь масово надходять вже з початку XIV ст.

Було б привабливим пов'язати цей скарб з Ольгердовим походом на Поділля і військовими діями біля Синіх Вод 1362 р. Особливо спонукає до цього факт відсутності в ньому монет Мамаєвого хана Абдуллаха (1361-1370), які набувають реального розповсюдження на українських землях лише в середині-другій половині 60-х років XIV ст.

Дуже цінним є скарб з Пастирського, в якому разом з 38 празькими грошами Карла I та Вацлава IV (1378-1419) було 86 галицько-руських (львівських) напівгрошів Людовика Угорського (1372-1378). Це самий східний відомий пункт знахідки галицьких монет, обіг яких у XIV ст. обмежується, здебільшого, Галичиною і Західним Поділлям. Знахідки таких монет у Наддніпрянщині свідчать про певне нарощування грошової маси вздовж міжнародного торгівельного шляху, що у XIV ст. пролягав через Поділля.

У науковій літературі висловлено припущення про військово-політичну угоду наприкінці 1361 р. між Ольгердом і Мамаєм[6], яка допомогла Ольгерду відвоювати значну частину Південної Русі та закріпити її за Великим князівством Литовським, а Мамаю утвердити свою владу у Сараї. Але, як уже зазначалося, реального розповсюдження на землях Південної Русі-України дирхеми Мамаєвого хана Абдуллаха набувають лише в другій половині-кінці 60-х років XIV ст. Цей факт можна пояснити тим, що і після Синьоводської кампанії 1362 р. на українських землях залишався значний запас монетарного срібла з попередніх років. До того ж наступні пожвавлення економічного життя та розвиток міст сприяли надходженню нових монетарних мас.

Літописи поєднують перемогу Ольгерда 1362 р. із утвердженням його влади над Поділлям і Середньою Наддніпрянщиною[7]. На жаль, у джерелах немає звісток про те, кому і в якому розмірі і чи взагалі виплачував данину попередник Володимира – Федір в кінці 50-х років XIV ст. Імовірніше за все, що після смерті Бердібека у 1359 р. регулярна данина не відправлялася в Орду. Відома літописна згадка під 1331 р. про баскака[8], який разом з князем Федором Київським під Черніговом взяв відкуп з новгородського архієпископа, дає право стверджувати, що Київ в першій половині XIV ст. був опорним адміністративним пунктом збирання данини і відправки в Орду. При чому, під контролем київського баскака знаходилась значна територія, принаймні до Чернігова. Звільнені від ординських поборів князі Ольгердовичі, посаджені батьком в Південній

Русі, успадковують систему збору податків, створену за ординського володарювання. Деякі дослідники (Ф.Леонтович, Ф.Шабульдо) на підставі цих звісток схильні розглядати 1362 р. як час припинення сплати регулярної ординської данини з українських земель.

З утвердженням влади Ольгердовичів у князівствах Південної Русі сталася певна політична стабілізація у регіоні, що загалом сприяла нагромадженню запасів срібла і створенню умов для карбування монет деякими з їх правителів.

Зокрема, дослідники вже упродовж століття пов'язують з ім'ям Володимира Ольгердовича (1362-1394) відновлення карбування власної монети у Києві. Всього відомо біля 1200 київських монет Володимира Ольгердовича, які поділяються на 7 типів і походять з 16 пунктів знахідок[9]. Особливий інтерес викликають монети з наслідуваннями ординським дирхемам, віднесені до перших спроб київського карбування. Нині виділено 19 найдавніших київських монет I типу, крихітних за розміром у 8–13 мм, що є наслідуванням золотоординських дирхемів Джанібека, карбованих в Гюлістані у 752-753 р.х. (1351–1353). Вони відомі за Борщівським скарбом на Київщині, окремою знахідкою з Києва та монетою невизначеного походження з Національного музею історії України.

Наслідування різним групам золотоординських монет мало місце також у карбуванні князівств Північно-Східної Русі. В залежності від вагових характеристик двосторонні наслідування гюлістанського карбування Джанібека відносять до суздальсько-нижньогородського або рязанського карбувань до Тохтамишового часу (до 1380 р.)[10].

На підставі наявних джерел важко визначити, коли саме – чи одразу після Синьоводської битви 1362 р., чи, можливо, дещо згодом було налагоджено київське виробництво монет. Характерне для їх перших емісій наслідування дирхемам Джанібека може вказувати на досить раннє датування таких монет, ще до початку 70-х років XIV ст. – часу активного надходження і обігу монет мамаєвих ханів Абдуллаха і Мухаммед Буляка в Середній Наддніпрянщині. Певна річ, що необхідність карбування київських монет зумовлювалася потребами князівства в розмінній монеті й можливостями київського князя в накопиченні срібла. Незаперечним є й те, що випуск монет з наслідуваннями типу одного з найрозповсюдженіших дирхемів був продиктований економічними потребами. Адже внутрішні податки і побори, здійснювані князівською адміністрацією, збиралися з населення, звиклого до джучидського дирхема. Що ця обставина була врахована, вказує наявність ординських та київських монет в одних скарбах 60 – 90-х рр. XIV ст.

Таким чином, в результаті Синьоводської кампанії 1362 року в Південній Русі були створені необхідні умови для розвитку власного грошового господарства. Також було здобуто дуже важливу ланку шляху надходження монетарного металу не тільки зі Сходу, але й із Заходу. На це вказують Торговицький і Пастирський скарби. Київське князівство одним з перших у Східній Європі XIV ст. стало спроможним на випуск власної монети за умов відсутності місцевого видобутку дорогоцінних металів.

Примітки:

[1] Федоров-Давыдов Г.А. Основные закономерности развития денежно-весовых норм в Золотой Орде // Археографический ежегодник за 1957 год. – М. – 1958. – С. 8; Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья : домонгольский период. – М. – 1956. – С. 185.

[2] Русев Н.Д. Возникновение городов Поднестровья XIV ст. в свете нумизматических материалов // Нумизматические исследования по истории юго-восточной Европы. – Кишенёв, 1990. – С. 118-139.

[3] Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. К., 1998. – С. 63.

[4] Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т.4. – С. 43.

[5] Kotlar M. Znaleziska monet z XIV-XVII w. na obszarze Ukrainskiej SSR. – Wroclaw–Warszawa–Krakyw–Gdansk. – 1975. – Nr. 14, 103.

[6] Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998. – С. 35. Сучасну інтерпретацію див.: Шабульдо Ф.М. Наративні джерела та перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води та Білобережжя 1362 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – С. 57-74.

[7] Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т.4. – С. 78-79.

[8] Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.4. – С. 17.

[9] Kozubowsky G. Monety księstwa kijowskiego w XIV w // Wiadomości numismatyczne, R. XXXVIII, 1994, z. 3-4. – S. 127-134.

[10] Федоров-Давыдов Г.А. Находки джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика, 1963. – Вып. IV. – С. 179-181; Федоров-Давыдов Г.А. Монеты Нижегородского княжества. – М., 1989. – С. 153, 247.

Козубовський Георгій Анатолійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Досліджує гроші та грошовий обіг України доби середньовіччя.

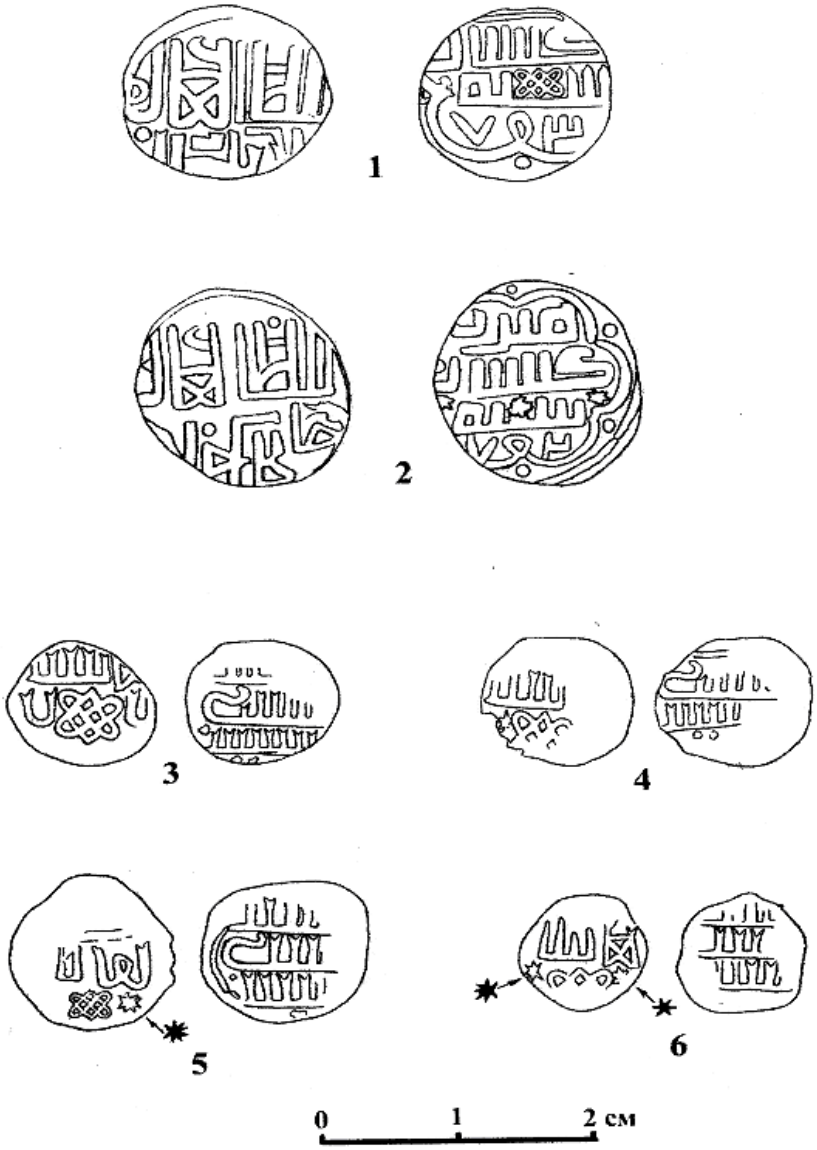

Рис. 1. 1,2 – гюлістанські дірхеми Джанібека від 652 р.х. (1351/1352) та 753 р.х. (1352/1353); 3-6 – наслідування гюлістанським дірхемам Джанібека – київські монети І типу з Борщівського скарбу на Київщині.

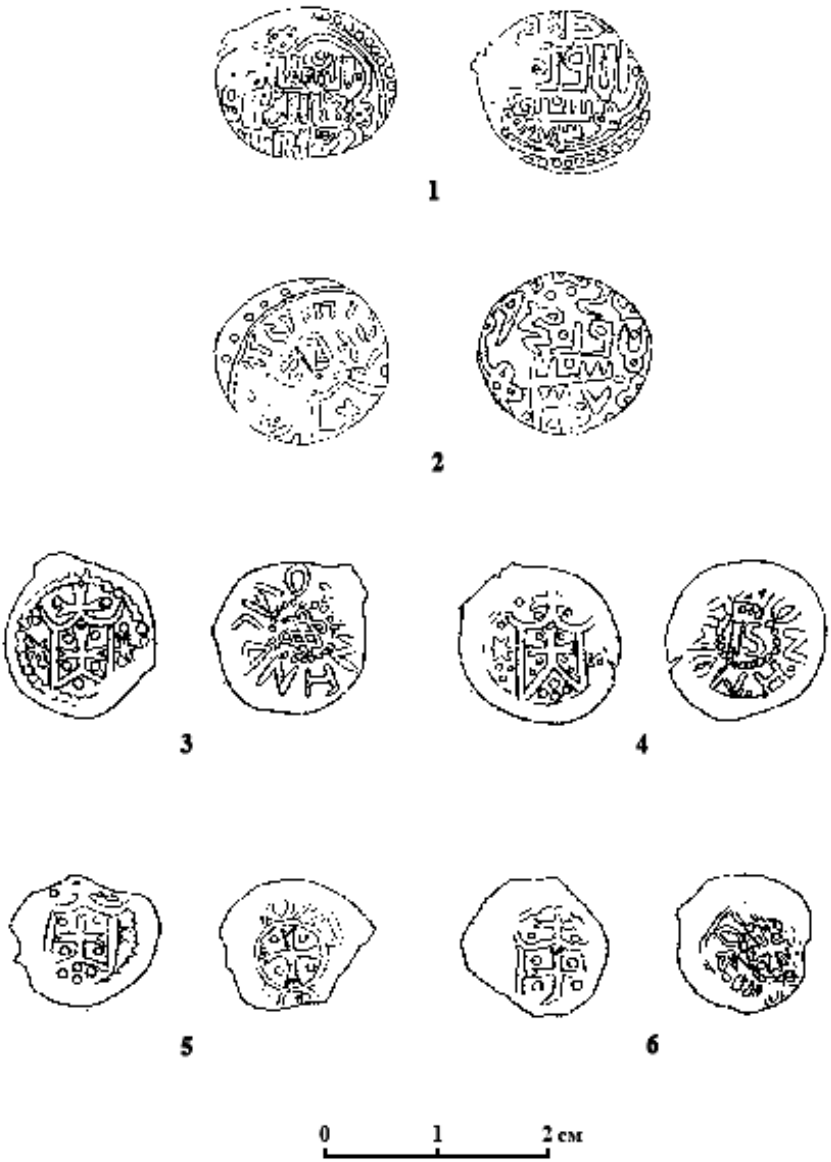

Рис. 2. 1 – ординський дірхем Мухаммеда Буляка від 773 р.х. (1371/1372); 2-6 – монети Володимира Ольгердовича (1362-1394)

Фелікс Шабульдо (Київ)

Чи існував ярлик Мамая на українські землі? (до постановки проблеми)

У статті здійснено спробу привернути увагу дослідників до проблеми врегулювання статусу українських земель в складі Великого князівства Литовського засобами надання ханських ярликів литовським князям. Зокрема розглядається гіпотетична можливість існування так званого "ярлика Мамая" на українській землі.

An attempt has been carried out in the article to draw the attention of researchers to the regulation of the status of Ukrainian acres as part of the Great Duchy of Lithuania by way of issuing khan's labels to the princes of Lithuania. Namely, the hypothetical probability of existance of the so-called Mamay-label at the Ukrainian territory is being considered.

Сформульована у заголовку проблема як предмет наукового дослідження розглядається уперше, а тому вона, зрозуміло, не може бути досліджена зразу докладно, різнобічно і остаточно. Завданням статті є лише привернути увагу учених фахівців й усіх зацікавлених середньовічним минулим України до цієї проблеми. Аби зробити це, вважаю, вистачить довести явну недостатність з сучасної наукової точки зору обгрунтованості традиційної і загальновизнаної у фаховій літературі думки про те, що правове оформлення приєднання раніше підвладних Золотій Орді українських земель* до Великого князівства Литовського сталося у результаті надання ханом Тохтамишем в.кн.литовському Вітовту спеціального ярлика у 1397 чи 1398 р. (ярлик не зберігся, отже є гіпотетичний; у наукових працях він датується по різному в межах указаних років). Обгрунтування

* У статті щодо означених у ханських ярликах територій вжито назву "українські", що, звичайно, є умовною, оскільки вона не відбиває поліетнічний склад населення цих територій та їх різну державно-політичну приналежність на момент видачі першого донаційного ярлика. Певну підставу для її уживання становить, одначе, той факт, що переважна більшість названих у ярликах земель складає основу території сучасної України. Так само умовною є дефініція "ярлик Мамая", котрий якщо й існував насправді, то мав би бути виданий від імені Мамайового підставного хана Абдулли (Абдуллаха), найімовірніше, восени 1362 р. в опанованому Мамаєм Сараї ал-Джедід.

гіпотези про безпосередню причетність до такої акції ярлика Мамая (також гіпотетичного) є надто складною і трудомісткою задачею.

Вона потребує спеціального дослідження, а тому розглядатиметься окремо.

Характер та обсяг статті обумовлюють тезовий порядок викладу відповідного матеріалу.

1. Спроба сформулювання проблеми

Як уже зазначалося, аж до сьогодні в історіографії безроздільно домінує теза про те, що найдавнішим у низці надавчих ярликів на землі України був ярлик Тохтамиша, виданий ним 1398 (1397) р. своєму патрону і союзнику, правителю Великого князівства Литовського Вітовту у винагороду за даний тоді екс-ханові притулок у володіннях Литви й обіцяну допомогу для повернення втраченого у міжусобицях ханського престолу, і що саме цей ярлик Тохтамиша покладено в основу всіх наступних подібних документів. Її поява і розробка у науковій літературі зазвичай пов'язується з іменами Михайла Грушевського[1], Антоні Прохаски[2] і Федора Петруня[3]. Джерельною підставою для існування тези послужили доволі численні згадки про Тохтамишів ярлик, обставини його надання та про інших ханів (здебільшого кримських), які також видавали подібні документи. Містяться вони у дипломатичному листуванні між правителями Великого князівства Литовського і Кримського ханства, а також у кількох ярликах кримських ханів другої половини XV – першої половини XVI ст. Деякі з найважливіших з цих даних будуть розглянуті нижче.

Підставою же для перегляду традиційної точки зору на початок практики надання ханських ярликів на українській землі і постановки проблеми про вірогідність існування колись Мамайового такого ж ярлика служать такі документальні джерела, відображені у них факти, висновки моїх попередників та власні міркування:

I. Давно помічена специфіка литовсько-ординських, а потім й литовсько-кримських політичних відносин, для яких характерними були як тривалі воєнні конфронтації, так і – що особливо важливо – доволі часті воєнно-політичні союзи. Останні укладалися між ханами і претендентами на ханську владу, з одного боку, і правителями Великого князівства Литовського або монархами унітарної польсько-литовської держави – з іншого, щоразу тільки-но в Ординській державі, а згодом і у Кримському ханстві, порушувалася єдність правлячої еліти і між окремими угрупуваннями місцевої знаті спалахувала міжусобна боротьба. Союзницькі відносини, як правило, оформлялися ярликом, яким ханська влада

санкціонувала перехід під владу правителя Великого князівства Литовського доволі значної території, що раніше була ординською або залежала від Золотої Орди. Крім того, інколи кримські хани видавали донаційні ярлики на українські землі спонукані певною необхідністю чи вигодою союзу з правителями Литви і Польщі в обстановці складної й мінливої зовнішньополітичної кон'юнктури, а також під впливом певної традиції у практиці дипломатичних зносин з Великим князівством Литовським.

II. Висновок про вірогідність укладення 1361 р. воєнно-політичного союзу між еміром Мамаєм, фактичним засновником і правителем у 60-70-х роках XIV ст. причорноморсько-кримської Орди, політично протиставленої „Волзькому царству" легітимних джучидів, і Ольгердом, правителем Великого князівства Литовського (1345-1377)[4], під верховною владою якого на той час уже перебували Волинь, північно-західні окраїни Подільської землі й північна (поліська) частина Київщини разом з Києвом, а також деякі території Чернігово-Сіверщини. Територіальна близькість володінь обох правителів й спільна політична мета – скасування влади легітимних Джучидів, – надають версії про існування союзницьких відносин між Мамаєм і Ольгердом ще на початку 1360-х років більшої вірогідності.

III. Загальновідомий висновок ще перших дослідників надавчих ярликів на українські землі про те, що ці ярлики є, по-перше, неодмінним продуктом союзницьких литовсько-ординських відносин, а, по-друге, – що колись їх було значно більше, ніж дійшло до нашого часу. Вражаючим винятком з першої поміченої закономірності є союз між Ольгердом і Мамаєм 1361 р., від якого не залишилося жодної виразної згадки у писемних джерелах, так само як і прямих свідчень про існування колись ярлика Мамая. Цілком можливо, причина такого стану криється у негативному ставленні легітимних правителів Орди і Криму до одіозної для них фігури Мамая, у практикованих ними замовчуванні й забутті його імені та політичної діяльності. Зрозуміло, що таке припущення, хоча й пояснює певною мірою зазначений вище факт несумісності, але аж ніяк його не знімає.

IV. Факт доконаного поділу між обома союзниками – Ольгердом і Мамаєм – тієї частини державної території Золотої Орди, що знаходилася у лісостеповій і степовій зонах між Доном і Дністром[5]. Його підтверджують такі документи: по-перше, ярлик (лист) золотоординського хана Тохтамиша від 20 травня 1393 р. до польського короля, верховного князя литовського і дідича Русі Владислава II Ягайла, що засвідчує наявність на той час, – отже, ще до укладення союзу між Вітовтом і Тохтамишем і видачі ярлика останнім – у складі Великого князівства Литовського „волос-

тей", з яких раніше до Білої Орди* надходила регулярна данина і відновлення сплати якої вимагав у цьому листі Тохтамиш[6]; по-друге, жалувана грамота Владислава II Ягайла від 13 червня 1395 р., видана краківському воєводі Спитку з Мельштина на володіння західною частиною Подільської землі[7]; по-третє, складений в остаточній редакції 1396 р. у канцелярії митрополита Київського і всієї Русі Кипріяна „Список руських міст далеких і близьких", в якому названо низку не тільки правобережних, подільських, населених пунктів, а й віднесено до „литовських" міста Дніпровського лівобережжя, розташовані здебільшого у лісостеповій зоні від Дніпра до верхів'я Оки і Дону[8]. Усі три документи добре відомі дослідникам, неодноразово використовувалися у науковій літературі, але жодного разу – для підтвердження існування гіпотетичного ярлика Мамая. Між тим взяті сукупно вони не тільки засвідчують принаймні на початок 1390-х років у складі унітарної польсько-литовської держави підвладних Орді ще у середині XIV ст. міст і територій Поділля, південної Київщини, Чернігово-Сіверщини та колишнього Переяславського князівства – факт, який, вважаю, слід розглядати як реальну підставу для видачі Мамайового ярлика, – а й ставлять під сумнів традиційний погляд на ярлик Тохтамиша як на перший з усіх наступних донаційних ярликів на українські землі, складаючи водночас достатній довід, щоб датувати дещо ранішим часом і саму подію приєднання південноукраїнських земель до Литви, і юридичне оформлення його відповідним документом.

V. Історіографічний казус – наявність суперечності між загальновизнаним фактом приєднання південноукраїнських земель (принаймні на Правобережжі) до Великого князівства Литовського внаслідок походу Ольгердового війська на Поділля і його перемоги у Синьоводській битві 1362 р. і традиційною думкою про визнання цього факту ханською владою за допомогою ярлика Тохтамиша через 35 років після події, що у цілому не відповідає відомій з писемних джерел середньовічній практиці залагодження великих воєнних конфліктів. Цей казус і досі залишається непоясненим фахівцями, а між тим він вочевидь ставить під сумнів існуючий погляд на саме приєднання і його правове оформлення та указує на необхідність докладнішої розробки конкретних питань політичних відно-

* Біла Орда (Ак-Орда) – це західна частина Улусу Джучі, що охоплювала собою степи Надкаспію і Надчорномор'я, тобто давній Половецький степ (Дешт-і-Кипчак). Ак-Ордою володіли прямі потомки Бату-хана, з яких до 1360 р. походили правителі Золотої Орди.

син Великого князівства Литовського і Золотої Орди на початку 60-х років XIV ст.

VI. Той негативного значення факт, що сучасні знання про розглядуваний вид надавчих ханських ярликів цілком грунтуються на висновках перших спроб їх вивчення, зроблених ще на початку XX ст. і не поновлюваних упродовж останніх 70-ти років. За цей час утворився досить значний розрив між нашими знаннями про ці ярлики та новітніми результатами досліджень у галузі політичної історії країн Центрально-Східної Європи XIV-XVI ст., історичної географії й джерелознавства, у світлі яких деякі основні висновки перших дослідників ханських ярликів виглядають явно помилковими і застарілими.

Усе вище сказане зумовлює необхідність критичного перегляду перших результатів вивчення ханських ярликів на українські землі й перевірки їх даними першоджерел. Звернення ж до останніх показує, що писемні пам'ятки зафіксували існування у свій час принаймні трьох різних за часом і місцем походження, а також за своїми політичними цілями, версій про початкову історію видачі донаційних актів на українські землі: золотоординської, литовської та кримської. Усі вони заслуговують на докладний розгляд, але почати його доцільно, мабуть, з найпоширенішої у джерелах та історіографії версії – кримської.

2. Кримська офіційна версія

Саме ця версія покладена в основу сучасних наукових уявлень про початок практики надання ханських ярликів розглядуваного виду. Сталося це головним чином тому, що перші їх дослідники не мали у своєму розпорядженні усієї сукупності таких ярликів і не володіли інформацією про історію їх надання у повному обсязі. З тих документів Литовської Метрики, що були опубліковані упродовж XIX – перших десятиріч XX ст. й були їм відомі, вони зробили негласний, але сам собою зрозумілий висновок, нібито кримська версія є єдиною і гідною довіри. Фронтальне видання усього комплексу матеріалів Литовської Метрики, що почалося на зламі XIX і XX ст. і все ще триває, а також звернення останнім часом дослідників до вивчення ханських ярликів як важливого і специфічного виду історичних джерел[9], зробили можливим корекцію традиційного в історіографії погляду на початкову історію надання тих з ярликів, що санкціонували приєднання українських земель до Великого князівства Литовського.

Основний зміст кримської офіційної версії викладено, як уже зазначалося, у донаційних ярликах на землі України правителів Криму кінця

XV – першої половини XVI ст., а також у численних згадках про ці ярлики та обставини їх видачі у дипломатичних матеріалах, що збереглися у копіях посольських книг Литовської Метрики. Особливо багато таких документів вийшло з канцелярії хана Менглі Гірея (1466-1467, 1469-1474, 1478-1515), на що були свої причини. Період його правління – це час, коли Кримське ханство вийшло переможцем у тривалій та запеклій боротьбі з іншими ханствами Східної Європи, державними уламками Золотої Орди, і перетворилося на одну з провідних політичних сил регіону. Саме тоді правляча еліта Криму проголосила своє ханство єдиним спадкоємцем золотоординської держави і пред'явило претензії на її територіальну, політичну і культурно-ідеологічну спадщину. Тоді ж великодержавницькі амбіції доволі явно проявилися у зовнішній політиці Кримського ханства, титулатурі його правителя і в дипломатичній документації.

Кілька ярликів Менглі Гірея разом з ярликом Хаджі Гірея, його батька і засновника правлячої у Криму династії Гіреїв, дають змогу простежити як саме складалася офіційна кримська версія і в яких формах вона існувала. Зокрема, у ярлику Хаджі Гірея 1461 р., найдавнішому з тих, чий зміст зберігся до нашого часу, згадується, крім самого Хаджі Гірея, ще його старший брат, котрий перед ним також „на коні потному до великого князя Вітовта до Литви в гостину приїжджав і велику пошану мав"[10]. Нині відомо, що у даному разі йдеться про Улуг Махмеда, сина Джелал ед-Діна, онука Тохтамиша, котрий також був клієнтом Вітовта, потім правителем найбільшої Орди у Дешт-і-Кипчаку в 1420-х роках і ще згодом – засновником Казанського ханства[11]. У найстаршому з ярликів самого Менглі Гірея (1472 р.) його попередниками у наданні донаційного акту названо батька Хаджі Гірея та старшого брата Нур Девлета, а також уперше – „царя Тохтамиша". У документі підкреслюється, що Менглі Гірей видав його для короля польського і в.кн.литовського Казимира IV саме за їхнім прикладом і згідно з давньою традицією[12]. Проте вже у другому ярлику Менглі Гірея (1507 р.) ряд союзників-клієнтів Вітовта і надавачів донаційних актів скорочено до двох царствених осіб – Улуг Махмеда і Хаджі Гірея: „Штож великий ц/а/рь, дядя н/а/шь, и великий ц/а/рь Ачжи Кгиреи, о/те/ць н/а/шь, коли их потные кони были, до великого кн/я/зя Витовта, до Литовъские земли в гостиное поехали и за то пожаловали Киевом в головах, многие места дали"[13]. Далі в ярликах Менглі Гірея щодо його попередників у справі надання подібних документів вживалися такі формули:

Ярлик від 3 лютого 1514 р.: „Што ж здавных часов великии цари, дяди наши и великий царь, отец наш [підкреслено нами. – *Ф.Ш.*], коли их кони потны были до Литовского паньства, до князя великого Витовта, а

потом до великого короля Казимєра, до князя великого литовского, коли в них гостемь бывали великую ласку и честь вьєдали, городы и места и волости со всими ть/ма/ми, и пошлинами, и з выходы со всими сполна с тыми кияны писаными великии цари, дяди наши, и великий царь, отець наш, пожаловали, ярлыки свои дали были”[14].

Ярлик від 28 липня 1514 р.: „Што ж явно чиним, тым то нашим листом, иж здавна предков наших царей и отца нашего Ачжикгирея, царя [підкреслено нами. – *Ф.Ш.*], кони коли потны были, тогды к великому князю Витовту, к королю и вєликому князю Казимєру, в Литовскую землю гостєм приходили и честь великую и доброту видевши, подле стародавного обычая земли Рускии з городы и мѣсты, и волости со тмами, и з зємлями, и з водами, и з доходы записали, ничего не вменъшивая от тых ярълыков, которые жь с початъку от первых царей выписаны к Великому князьжству”[15].

Останній лист („докончальный лист”) Менглі Гірея до польського короля і в.кн.литовського Сигізмунда Старого від 29 жовтня 1514 р.: “Иж предъков наших приязнь и братство и мир видячи, как же вєликий цар Ток/та/мыш и великий цар Ажькгирей, отець мой, почон от тых царя [підкреслено нами. – *Ф.Ш.*] у приязни и в братъстве будучи и гостем бывали там, з великим королем Якгалом лядским, а потом з великим князем литовским Витолътом и з великим королем Казимєром лядским и литовским, они з нашими предки у приязни и в братъстве были и мир у правде держали, один одного приятелю приятелем, а неприятелю неприятелем были”[16].

Найповніше і найдокладніше кримська офіційна версія викладена у листі Менглі Гірея до Панів Ради Великого князівства Литовського 1506 р. у таких словах: “Наши отцы цари, предок наш царь Токтамыш с великим князем Витовтом присяжные братья и приятели были. Великий царь Токтамыш дал великому князю Витовъту Киев и Смольнеск и инъшые городы. И предок наш царь Токтамыш на все то дал ярлыки свои и после того до нашого отца, до Ач Кирия, царя, ваши великии послы приехав, о тых выписаных городех ярлык взяли. И потом брат наш старшии Мур Давлать, царь, царем стал, и он по тому ж. Приехавши пан Ян Кучукович а пан Ивашенцо ярлык взяли и твердая присяга была. А до мене приехал от брата нашого Казимира, короля, воевода троцкии пан Богдан Анъдрушкович, а с ним Ивашенцо, отца нашого ярлык з собою принесли о Киев и о Смолнеск, и о иных городех ярлык взяли. И в том ярлыку нашом от короля, брата нашого, жадали о резанские городы, о Одоев, и в

нашом ярлыку вписали. Ино наши тые ярлыки перед собою велете прочести, тых слов правъды узнаете”[17]. На підставі процитованого уривка свого часу ще Михайло Грушевський визначив, що „грамоти в.кн.литовським на руські землі видали: 1) Тохтамиш, 2) Хаджі-герай – з нагоди якогось ближче не названого посольства, 3) Нур-девлет по проголошенню його ханом, коли до нього приїздили Ян Кучукович і Іваншенцо, 4) сам Менглі-герай… скоро по смерті його батька… Окрім того маємо ще 5) пізнішу грамоту Менглі-герая того ж роду, видану ним в 1507 році”[18]. Перелік цей необхідно доповнити ще принаймні двома ярликами, що були видані після Тохтамиша і не зберіглися, проте свідчення про їх існування є в ярлику Хаджі Гірея: 6) „грамотою” виданою для Вітовта, що могла бути ярликом самого Хаджі Гірея, 7) ярликом Хаджі Гірея для в.кн.литовського Сигізмунда Кейстутовича[19]. Проте й ними перелік, схоже, не закінчується. Враховуючи окремі згадки про ярлики у писемних джерелах та кількість уже виявлених й опублікованих, можна вважати що, їх має бути близько двадцяти.

Для розкриття теми одначе більше значення має не кількість ярликів, а той факт, що М.Грушевський, а за ним й інші дослідники сприйняли свідчення кримської офіційної версії як вірогідне джерело інформації і саме її поклали в основу своїх наукових уявлень про початок практики надання ханських донаційних актів на українські землі. Взагалі, внесок Михайла Грушевського у вивчення ярликів неоднозначний. Це стосується як отриманих ним конкретних результатів, так і – ще більшою мірою – наслідків, які вони справили на подальший розвиток ярликознавства та дослідження проблеми політичних взаємовідносин Великого князівства Литовського, Московської держави і Золотої Орди, а з останньої чверті XV ст. – і Кримського ханства. Вчений, зокрема, вірно оцінив значення ханських ярликів у політичній історії України-Русі XIV-XVI ст., розглядаючи їх як акт, що оформив зміну у „правно-державному становищі” українських земель, насамперед Київщини, але вважав, що почалася ця зміна за часів хана Тохтамиша і остаточно сталася після розпаду Улусу Джучі у першій половині XV ст. За його словами, такими ярликами „вже нещасливий хан Тохтамиш, а в кождім разі звісний фундатор кримської держави Хаджи-герай, вдячні за поміч і опіку, „велику ласку і честь” Витовта в тяжкі часи – „коли їх коні потні були”, зреклися на користь в.кн.литовського історичних прав татарської Орди на руські землі, що були колись їм підвласні”[20]. Цей висновок видатного українського історика й досі є безальтернативним у науковій історичній літературі.

Тим часом, наведені уривки з ярликів Хаджі Гірея і Менглі Гірея неспростовно засвідчують, що навіть сама кримська офіційна версія не залишилася незмінною, а час від часу зазнавала певних модифікацій. Як показують найдавніші із збережених ярликів – Хаджі Гірея (1461) і Менглі Гірея (1472) – саме в останньому була порушена традиція покликання надавців таких документів на свого найближчого попередника. Про те, що така традиція існувала, крім ярлика Хаджі Гірея свідчить ще й уже згадуваний лист хана Тохтамиша до Владислава II Ягайла, відповідні фрагменти якого будуть розглянуті нижче. Мета ж модифікації полягала в тому, щоб подовжити історичну ретроспективу практики укладання союзів між Кримом і Литвою та видачі її правителям ярликів на українські землі. Досягнуто цієї мети було завдяки тому, що початок такої практики став виводитися від справді історичного факту – вимушеної еміграції золотоординського екс-хана Тохтамиша до Литви та його союзу з в.кн.литовським Вітовтом у другій половині 1390-х років. Невдовзі, однак, у ярликах модифікована формула знову була скоригована: посилання на Тохтамиша як першого надавця донаційного документа замінене було розпливчастою згадкою про „великих царів", „дядей наших" – кревних родичів предків кримських ханів. Таку заміну бачимо вже у ярлику 1507 р. і першому з надавчих ярликів Менглі Гірея з 1514 р., тоді як у наступному введено новий елемент – поклик на традиційність надання „царями" таких документів. В останньому ж своєму "докончальному листі" Менглі Гірей знову вернувся до формули з покликом на часи Тохтамиша.

Обидві модифікації набули значення офіційних і широко вживалися у дипломатичних документах Кримського ханства. Так, наприклад, царевичі Мегмед Гірей і Ахмад Гірей у листах до короля польського і в.кн.литовського ще 1509-1511 років уживали конкретну формулу кримської версії[21]. Ставши „перекопським царем", Мехмед Гірей у одному з своїх надавчих ярликів 1520 р. писав: „Великий царь Токътамыш, великий цар Одчыкирей почон то великого короля Владислава и до Якгела, и почон от великого князя Витовта и по Казимера, великого короля, предки н/а/ши и дяди н/а/ши великии цари с ним у братстве и приязни были и мир держали правдою как короне Полской, так Великому кн/я/зьству Литовскому, кождому прыятелю их приятели были, кождому неприятелю неприятелем"[22]. Хан Сахіб Гірей у ярлику 1535 р. ужив таку формулу: „Штож наши предки цари и отец мой Магъмиткгирей, царь, коли кони потныи были до великого князя Витовта и до короля и великого князя Казимира, до паньства Великого князьства Литовъского в гостину приезждчали и великии чти видали, такеж подлуг первого обычая руских земли

з городами з местами, з волостями, тьмами и со въсими доходы записали”[23]. Ряд прикладів можна продовжити, але і так ясно, що в основі всіх наступних подібних формул було покладено версію, вироблену в часи правління Менглі Гірея в її обох модифікаціях, правда, з деякими кон’юнктурними змінами.

Ще одна особливість кримської офіційної версії – за винятком Тохтамиша і Улуг-Махмеда, всі названі у ханських ярликах їх надавці були легітимними правителями Кримського ханства з династії Гіреїв. Але ж ними, як відомо, список таких осіб не вичерпується. У переліку пропущено низку прямих – на відміну від представників династії Гіреїв – потомків золотоординського хана Тохтамиша, які упродовж першої половини XV ст., спираючись на воєнно-дипломатичну підтримку великих князів литовських, будували політичну кар’єру за прикладом й взірцем свого батька і діда.

Факт пропуску Тохтамишовичів у ярликах кримських ханів серед надавців таких документів навряд чи можна пояснити випадковістю, помилкою писаря чи незнанням історії литовсько-ординських політичних союзів. Ймовірніше, що у цьому випадку ми маємо справу з державницькою міфологемою, свідомо вживаною дипломатичною службою Кримського ханства. Вірність такого припущення підтверджує зокрема існування неофіційної кримської версії. Про неї стало відомо з розмови членів великого посольства Менглі Гірея 1506 р. про початки литовсько-ординського „братства і приязні”, що мала місце зразу після учти у короля Сигізмунда Старого і була почута й записана кимось з королівських служебників. Спогади послів різняться від загальновживаної дипломатичної формули, а тому їх можна сприймати за неофіційну версію, що поділялася багатьма достойниками навіть з найближчого почту Менглі Гірея: „А какъ опосле на впокои тыи послы и великих были у короля его милости в среду по обеде, - занотував служебник, - и они много от царя его милости припоминали стародавных господарей и великих князей от Витовта и далеи, такеж о Тактамыша, Чжелегдиня, Перберди, Магмети, Силехмат, Ачи Кгиреи и вси деи тыи цари были з великими князи литовъскими у верном братстве, у присязе на всякого неприятеля заодин”[24].

У названих послами іменах, хоч вони і перекручені, легко розпізнати деяких з Тохтамишовичів – Джелал ед-Діна, Перберди (Джеббарберди), Улуг-Махмета і Сеїд Ахмеда. Отже, на початку XVI ст. у Криму про Тохтамишовичів знали і пам’ятали, але з певних причин в офіційних документах не згадували.

Таким чином, відповідні згадки про союзницькі відносини ханів з династії Гіреїв, Тохтамиша, а також гіреївських „предків" та „дядей" з правителями Великого князівства Литовського, що у чималій кількості містяться у книгах Литовської Метрики, слід розглядати не як повноцінне свідчення документального джерела, а радше як дипломатичну формулу, що містила у собі певний ідеологічний зміст і котрою послугувалися для досягнення певної політичної мети. Відтак стає зрозумілим, що офіційний погляд правлячої еліти Кримського ханства на історію литовсько-ординських союзницьких відносин та зв'язану з ними практику надання ханських ярликів на землі України через свою інформативну неповноцінність, суб'єктивність і тенденційність не може бути використаний в якості єдиного, основного чи незаперечного доказу. Сформульований висновок спонукає навіть не просто критично, а несприйнятно поставитися до деяких перших результатів вивчення ханських надавчих ярликів. Це стосується передусім тези про те, що першою союзницькою угодою, оформленою відповідним чином, була угода між Вітовтом і Тохтамишем 1397 чи 1398 р., і що саме ярлик Тохтамиша став архетипом усіх наступних ярликів кримських ханів на українські землі.

3. Сліди золотоординської версії

Ознаки якщо не існування, то принаймні складання золотоординської версії про походження союзницьких відносин між правителями Ординської держави і Великого князівства Литовського та практику надання ярликів на українські землі є лише в одному документальному джерелі – ярлику (листі) хана Тохтамиша до Владислава II Ягайла від 20 травня 1393 р. У ньому золотоординський хан запропонував королю польському, верховному князю литовському і дідичу Русі (це на той час повний титул Ягайла) воєнно-політичний союз на взірець того, який мали їхні попередники („Как отець наш как отци ваши были за одно, послы сылали межи собою, а мы такоже хочем с вами быти"); водночас він вимагав сплати регулярної данини з територій, раніше підвладних Ак-Орді („Абы вѣдали вы: што а межи твоєѣ землѣ, суть княжния, волости давали выход Бѣлой Ордѣ то нам наше дайте, а што будет вашеѣ державы под нами, а мы за то не стоим: ищите своєго, а мы вам дамо")[25].

У першому з наведених уривків, схоже, йдеться про союзницькі відносини, що існували між правителями Литви і Орди у Ольгердові часи. На це указують хронологічні орієнтири, зафіксовані у звичній для золотоординських і кримських документів дипломатичній формулі – „как отець наш как отци ваши были за одно". У її другій частині Тохтамиш зверта-

ється явно до двох, щонайменше, осіб. Ними могли бути: безперечно, сам Владислав II Ягайло і, вірогідно, непоіменований у листі Вітовт, за умовами Островської угоди 1392 р. фактичний довічний правитель Великого князівства Литовського, хоч і без великокнязівського титулу. Його батько, Кейстут Гедимінович, допоміг Ольгерду Гедиміновичу, батькові Ягайла, прийти до великокнязівської влади у 1345 р., тривалий час був найближчим Ольгердовим помічником і однодумцем, а наприкінці 1380 р. і у першій половині 1381 р. – тобто майже одночасно з приходом до верховної влади у Золотій Орді самого Тохтамиша – великим князем литовським. Отже, у цій частині ужитої формули йдеться головним чином про часи правління Ольгерда. Поклик же Тохтамиша в її іншій частині на свого батька як попередника на ханському престолі та одного із суб'єктів литовсько-ординського союзу є вкрай недоречним. Батько його, Туйходжа оглан, належав до кок-ординської гілки Джучидів, був у останні роки свого життя правителем далекого Мангишлаку і ніколи навіть на думці не мав зазіхати на золотоординський престол[26]. Отже, перед нами – ще одна дипломатична формула, за якою, можливо, приховано натяк на конкретну особу, одного з дійсних попередників Тохтамиша – найімовірніше, Мамая.

Саме такий здогад висловив у іншій праці автор цих рядків, враховуючи певні спостереження польського історика С.М.Кучиньського, який, хоч і не називав імені Мамая, одначе датував союз між Ольгердом і Ордою 1364 р. і здогадно порушив питання: чи не користувався Мамай підтримкою Литви ще у 1361 р.?[27] Навіть якщо мій здогад невірний, сутність справи від цього не змінюється. Лист Тохтамиша незаперечно доводить – традиція забуття імені й політичної діяльності темника Мамая в офіційних відносинах між правителями Великого князівства Литовського і Золотої Орди, а потім й Кримського ханства, була започаткована саме за правління хана Тохтамиша.

Слід підкреслити, що посилатися на союзницьку угоду і донаційний ярлик Мамая було не в інтересах легітимної ханської влади. Головна мета листа Тохтамиша – домогтися відновлення сплати регулярної данини із земель раніше підвладних Орді. Вимога данини, звернена до правителів унітарної польсько-литовської держави, викладена в обох версіях Тохтамишового листа, причому в написаній уйгурською мовою – у більш жорсткій формі: „З підданих Нам волостей зібравши виходи, вручи ідучим послам для доставлення в казну"[28]. Таким чином, лист Тохтамиша 1393 р. – це не що інше як офіційна реакція уряду Золотої Орди на приєднання частини золотоординських земель до Великого князівства Литовського за

часів Ольгерда і Мамая, точніше – констатація невизнання Ординською державою цієї акції й пред'явлення вимоги відновити status quo. Інакше кажучи, золотоординська сторона вимагала від польсько-литовської повернення до тих політичних й економічних відносин, що були характерні для взаємин Улусу Джучі з Великим князівством Литовським і Польським королівством за правління останніх Батуїдів, тобто до початку „великої зам'ятні" в Орді 60-70-х років XIV ст. (напередодні її, як відомо, усі дорослі представники ак-ординської гілки Джучидів, претенденти на ханську владу, були винищені).

Прикметно, що пропозиція укласти оборонно-наступальний союз відсутня в уйгурський версії, тоді як у руській вона міститься у самому кінці листа, після datum, а тому має вигляд запізнілої приписки. З цього напрошується висновок, що пропозиція союзу – це дипломатичний хід правителя Орди, що мав для нього набагато менше значення, ніж відновлення сплати данини. Розрахований він був, мабуть, на те, щоб домогтися від правителів польсько-литовської держави якщо не згоди на укладення союзу, то, принаймні, нормалізації відносин, що гарантувало б, хоч би і тимчасово, мир на литовсько-ординському прикордонні, конче потрібний джучидській Орді напередодні нового воєнного конфлікту з державою Тамерлана.

Таким чином, розгляд відповідних фрагментів листа хана Тохтамиша 1393 р. дозволяє скласти певне уявлення про суттєві ознаки золотоординської версії щодо литовсько-ординських союзницьких відносин. Як виявляється, ця версія визнавала факт перебування на той час у складі Великого князівства Литовського земель раніше підвладних Орді, але замовчувала будь-які обставини їх інкорпорації й заперечувала, по суті, легітимність останньої. Вона повністю ігнорувала і замовчувала ім'я та політичну діяльність колись всевладного узурпатора Мамая й не містила у собі жодних звісток про видачу ним ярлика на українські, раніше золотоординські, території. Нарешті, золотоординська версія визнавала існування союзницьких відносин між правителями Орди і Литви і навіть відносила їх до часів Ольгерда, але також і до останніх Батуїдів, тобто обмежувала ці часи 1345-1360 роками, цілковито ігноруючи наступні двадцять років „великої зам'ятні".

4. Литовська офіційна версія

Про литовську офіційну версію, так само як і про кримську, можна дізнатися з актового матеріалу Литовської Метрики. Як і кримська версія, вона існувала у двох формах – старшій, загальнішій, де початок литовсь-

ко-ординських союзів виводився „из веков", „за предков наших"; і конкретній – з датуванням за часами певних історичних осіб.

Загальну формулу литовської версії документальні джерела зафіксували вже на початку 80-х років XV ст. Вона вживалася, як правило, у листах правителів Литви і Польщі до кримських ханів, та в інструкціях литовським послам у тих випадках, коли необхідно було нагадати про політичне підгрунтя та давність кримсько-литовських союзів. Зокрема, в інструкції послу Івану Глинському 1480 р. зазначалося: „Коли на которых царей пригодится неверемя, и они прихоживали до великого княжества литовского, ино хлеба и соли неборонивано, а как доброволно прихаживали, так доброволно и отхаживали, а хто в орде на царстве седит, з тым таки у приязни бывали"[29]. У відвертішій формі ця формула викладена в інструкції посольству Дмитра Путятича 1500 р.: „Заньже предком твоее милости [тобто кримського хана. – *Ф.Ш.*], коли их не веремя было, и конь ихъ потенъ, завжды имъ опочивокъ бывалъ въ отчине господаря нашого въ великомъ князьствъ Литовскомъ, а хлеба им и соли не боронивано, и оттуль дела своего довоживали и поправливали, кому чого было потреба"[30]. І вже зовсім відверто й категорично в інструкції посольству до Менглі Гірея 1506 р.: „И ты бы, брате, попамятовал то, штожь предки твои, отець твои, свои потный конь завжды розседлывали у отчизне нашои Великом Князстве Литовском, хлеба, соли имъ не боронивано, а с того зася своих отъчиных высоких столцох доступали"[31]. Як бачимо з наведених цитат, посольська служба Великого князівства Литовського далеко не завжди була пасивною відносно формул, що їх вживала кримська дипломатія, і час від часу схильна була розшифровувати їхній прихований сенс.

Вперше литовську версію в її конкретній формі вжито в уже згаданій інструкції від 27 листопада 1500 року для посольства Дмитра Путятича до Менглі Гірея. У ній, зокрема, зазначалося, що предки кримського хана, „перші царі", з давніх часів перебували „в братстві і в приязні і в правді твердій" з предками в.кн.литовського Олександра Казимировича, „почон отъ великого царя Токтамыша и отъ великого князя Олкгирда" [підкреслено нами – *Ф.Ш.*][32]. Вдруге погляд литовської сторони на початок історії литовсько-ординських союзів викладений у листі короля польського і в.кн.литовського Сигізмунда Старого до кримського хана від 26 листопада 1507 року в частині, присвяченій союзницькій присязі Менглі Гірея, якою той зобов'язався „во всим братство, приятельство верное с нами заховати по тому, как и предкове наши, почон от царя Токтамыша и от великого князя Олкгирда [підкреслено нами – *Ф.Ш.*] аж до отцов наших Казимиря, короля, и Ачжи Кгирея, царя"[33]. Втретє литовська версія

наводиться у листі Сигізмунда Старого до Менглі Гірея від 14 грудня 1512 року, доставленому в Крим посольством Станіслава Скіндера і Яцька Ратомського. У цьому листі Сигізмунд, викладаючи умови черговий раз відновлюваного литовсько-кримського союзу, висловив подяку ханові за те, що той, „пам'ятаючи давние дела, как предьки наши с твоими предки, почонши от великого князя Олкгиръда [підкреслено нами – *Ф.Ш.*], и от Витовта, а з вашое стороны от Тактомыша царя, аж до отцов наших, Казимира короля и Ачжикгирия царя, в котором братстве и приязни они промежку собе были, хотячи потому ж с нами жити и на знамя веръного братства, прислав еси к нам внука своего Джалайдаина солтана"[34].

Усі три згадки про литовсько-ординське „братство і приязнь" за часів в.кн.литовського Ольгерда й золотоординського хана Тохтамиша, хоч і з помилкою у хронології (Ольгерд, як відомо, помер у 1377 р., тобто за три роки до приходу до влади Тохтамиша), містяться у дипломатичних документах, що мали безпосереднє відношення до переговорів про умови союзу між Литвою і Кримом, або до процедури його укладення. Отже, вони мали цілком офіційний характер. Показовою є також та обставина, що литовська сторона вдавалася до нагадування офіційному Криму про Ольгердові часи за найтяжчих для Великого князівства Литовського обставин, можна сказати, в „моменти істини" їхніх взаємин: уперше під час надзвичайного ускладнення міжнародного становища Великого князівства Литовського як це було 1500 р. в результаті скоординованого наступу на його територію військ Московської держави і Кримського ханства; удруге восени 1507 р., під час загострення литовсько-кримських відносин, викликаного порушенням кримською стороною щойно взятих на себе союзницьких зобов'язань; утретє 1512 р., у зв'язку з відновленням широкомасштабних руйнівних нападів кримчаків на землі України. Усе це надає литовській версії значення дуже важливого, хоч і не прямого, аргументу на користь існування гіпотетичного ярлика Мамая.

Відбиваючи з різною мірою адекватності історичні реалії віддаленої епохи, обидві версії – і литовська, і кримська – мали свій ідеологічний сенс. Якщо кримська сторона своєю версією робила спробу прямо зв'язати практику укладання литовсько-кримських союзних угод і видачі ярликів на землі України з останнім всевладним й легітимним правителем Ординської держави, генеалогічно близьким до династії Гіреїв (її засновник Хаджі Гірей як і: Тохтамиш походив від одного з синів Джучі – Орди чи Тука-Тимура – і, здається, приходився йому племінником не дуже близького рідства), і тим самим обгрунтувати спадкоємність зв'язку Кримського ханства та його правителів із Золотою Ордою і золотоординськими

ханами, її панівним становищем у Східній Європі та великодержавною політикою, то у литовській версії ця практика виводиться від часів Ольгерда, коли Велике князівство Литовське вперше і всерйоз підірвало ординську потугу в степах Північного Надчорномор'я. У такий спосіб офіційне Вільно, дипломатично замовчуючи будь-яку інформацію про одіозного для Джучидів нелегітимного ординського правителя Мамая, вважало інколи за потрібне нагадати ханському Бахчисараєві про його великого сучасника як одного із засновників і суб'єктів першого литовсько-ординського воєнно-політичного союзу.

5. Попередні висновки:
співвідношення версій та ступінь їхньої вірогідності

Розглянуті вище свідчення документального матеріалу про початок литовсько-ординських союзів і практики надання ханських ярликів на українські землі неспростовно доводять факт існування трьох офіційних версій про ці події.

Першою з них у писемних джерелах відбилася ординська версія, яка, очевидно, й склалася найраніше – ще на початок 1390-х років, у часи правління Тохтамиша (1380-1395). Під владою цього хана Ординська держава, як відомо, подолала тривалий період міжусобних війн, досягла відносної єдності й внутріполітичної стабілізації та робила енергійні спроби повернути собі втрачене у 60-70-х роках XIV ст. панівне становище у Східній Європі. Її правлячій еліті вдалося зокрема знову нав'язати данницьку залежність князівствам і землям Північно-Східної (Московської) Русі (1382 р.). Певно, що цього ж вона одночасно добивалася й від правителів Великого князівства Литовського, а згодом й польсько-литовської унітарної держави. Першою спробою такого характеру слід вважати посольство Асана і Котлубуги до Ягайла влітку 1382 р., про яке згадує Тохтамиш у своєму листі 1393 р. ("Коли єсмь пєрвое сѣл на цръскомъ столѣ тогда єсмь послаль былъ квамъ Асана и Котлубугу вамъ дати вѣданиє"). Прикметно, що посольства з такою ж метою були виправлені Тохтамишем до князівств Північно-Східної Русі ще восени 1380 р. і вони були результативними – правителі цих князівств через своїх послів визнали сюзеренітет ханської влади в особі Тохтамиша. Ягайло також виправив посольство до Орди, про що інформує той же лист Тохтамиша, („Вы па/к/ послали єсте кнамъ посла вашєго Литвина на имя Невоиста"), але характер його відповіді на ханські вимоги залишається невідомим. Ймовірно, що відповідь великого князя литовського була дипломатичною

за формою і негативною за змістом – у противному разі Тохтамиш не мав би потреби повертатися до цієї справи у 1393 р.

Відтак, золотоординську версію правомірно і необхідно розглядати як явище, похідне з офіційної ідеології Ординської держави часів Тохтамиша і разом з тим як важливий засіб реалізації її політичного курсу в Центрально-Східній Європі 80-х і на початку 90-х років XIV ст. Як було встановлено, претензії Тохтамиша 1393 р. на регулярну данину з підвладних тоді правителям Литви і Польщі українських і частини власне ординських територій означали вимогу реставрації порядків ординсько-литовського (а також й ординсько-польського) кондомініуму*, що існував на українських землях, починаючи з 1325 р. і до моменту видачі донаційного Мамайового ярлика, яким цей кондомінат, по суті, скасовувався, оскільки означені у ярлику території і данина з них, об'єкт претензій ханської влади у 1393 р., ставали власністю правителя Великого князівства Литовського. Отже, повне ігнорування ординською дипломатією часів хана Тохтамиша факту неодноразового, хоч і нетривалого правління у Сараї Мамая, а тим паче можливий, як припускаємо, факт видачі останнім великому князю литовському Ольгерду донаційного ярлика, було з її точки зору логічно виправдане і політично необхідне. Але ця обставина, звичайно, не може служити аргументом на користь того, що обидва названі факти та їхнє подійове підґрунтя не існували в історичній реальності. Тим не менш, вірогідно, що саме золотоординська версія Тохтамиша домінувала у практиці дипломатичних зносин між Литвою і Ордою Тохтамиши-

* Сутністю кондомінімуму, що постав внаслідок компромісу між правлячими династіями конкуруючих на теренах України держав, була згода польських П'ястів і литовських Гедиміновичів на сплату Джучидам щорічної данини з українських земель, інкорпорованих до складу Польщі і Великого князівства Литовського. Кондомініум як тимчасове історичне явище деякі українські землі мали в 1325-1362 роках. Його існування зумовлювалося несталою рівновагою у відносинах між головними політичними силами тодішньої Східної Європи – панівною у регіоні Золотою Ордою, котра через зростання відцентрових тенденцій у суспільно-політичному житті й тривалі та спустошливі війни з Іраном Халугідів не була в змозі використати увесь свій великий потенціал проти Литви, Польщі і союзної з нею Угорщини, коли ці швидко міцніючі держави розпочали експансію на залежні від Орди Волинь, Галицьке князівство, Поділля та Київщину. Певні ознаки кондомініуму на українських землях зазначив ще М.Грушевський. (Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 83, 312).

чів упродовж перших трьох десятиріч XV ст. Вона справила свій вплив на наступні версії.

Литовська і кримська версії були покликані до життя одними і тими ж політичними подіями і тому сформувалися майже одночасно: литовська упродовж 1480-1500 і кримська – 1472-1506 років, але обслуговували вони різні ідеологічні запити і політичні потреби. Ще одна спільна їхня прикмета – це успадкована від золотоординської версії та на початок XVI ст. уже традиційне у дипломатичних відносинах між Литвою і Кримом ігнорування політичної фігури Мамая і його донаційного ярлика на значну частину державної території Улусу Джучі.

Проте обидві версії різняться від золотоординської часів хана Тохтамиша і поміж собою, коли інформують про початок практики укладання союзів між Великим князівством Литовським і Ордою, а також видачі донаційних ханських ярликів. Кримська офіційна версія у своєму сформованому вигляді, можливо наслідуючи золотоординську часів Тохтамишовичів, визнає засновниками литовсько-ординського і литовсько-кримського „братства і приязні" Вітовта і Тохтамиша, а традиції надання таких ярликів – лише Тохтамиша. На відміну від неї, литовська версія зв'язує початок союзницьких литовсько-ординських відносин з іменами Ольгерда і Тохтамиша попри очевидну хронологічну несумісність періодів їхнього правління, зовсім не згадує про ханські донаційні ярлики, але зате називає справжню причину їх видачі.

Характеристика обох версій буде неповною, якщо не згадати про їхнє місце у дипломатичній документації. Найчастіше вживалася, причому як ханською канцелярією, так і посольською службою Великого князівства Литовського, кримська версія. Тому її слід вважати загальновизнаною і домінуючою в кінці XV - першій чверті XVI ст., коли, за словами М.Грушевського, кримський хан Менглі Гірей, "раз розірвавши з традицією фамільної приязні з вел.кн.Литовським, уже не кидав своєї фальшивої політики, і малодушна нерішучість та огидна податливість литовсько-польського двору могли тільки підтримувати варвара-азіата в його цинічнім поступуванню супроти Литви-Польщі"[35]. Литовська офіційна версія була вжита у кількох випадках і лише у зв'язку з найскрутнішими моментами міжнародного становища Великого князівства Литовського, спричинених скоординованою експансією на його територію Московської держави і Кримського ханства в останній чверті XV і на початку XVI ст. У світлі цих обставин використання литовської версії в офіційних документах виглядає як дуже обережна й нерішуча спроба литовської дипломатії викрити необґрунтованість великодержавницьких

претензій Кримського ханства й протиставити його офіційний версії власну версію, що більш відповідала історичним реаліям і, головне, тогочасним актуальним політичним потребам Великого князівства Литовського.

Той доводжуваний факт, що литовська версія точніше відображає історичні реалії і є вірогіднішою, підтверджується, передусім реакцією на неї супротивної сторони. Щоб офіційно заявити про „братство і приязнь" великих князів литовських з володарями Орди ще за часів Ольгерда, посольська служба Великого князівства Литовського мусила мати у своєму розпорядженні якісь підстави – документальні свідчення, літописні записи чи усну історичну традицію. У тому, що підстави такого роду існували, була впевнена й кримська дипломатія, яка замість демаршу вдалася до корекції власної версії.

Це сталося після того, як кримська офіційна версія була у якнайдокладніший формі викладена у листі Менглі Гірея до Панів Ради Великого князівства Литовського 1506 р. Саму появу цього листа як, мабуть, і безборонне складання кримської версії упродовж більшої частини першої декади XVI ст. можна пояснити тією обставиною, що перед тим литовська версія ханській канцелярії не була відома – литовське посольство 1500 р., в інструкції якому вона уперше була викладена цілком, вирушило в путь лише у 1505 р., але не досягло Криму через раптову смерть у дорозі його керівника, київського воєводи Дмитра Путятича[36]. Поінформував же хана та служебників з його канцелярії про неї, найвірогідніше, татарський маршалок і писар на великокнязівський службі Ібрагим. Він на прохання Менглі Гірея і з санкції в.кн.литовського і короля польського Сигізмунда I Старого доставив у Крим витяги і копії з попередніх ханських ярликів і брав безпосередню участь у підготовці донаційного ярлика від 2 липня 1507 р., у якому суб'єктами литовсько-кримських союзів названо лише Вітовта, „дядю" кримського хана Улуг-Махмеда і батька Хаджі Гірея[37]. Знову ім'я хана Тохтамиша як одного з перших суб'єктів укладення литовсько-ординських союзів з'являється у листуванні між правителями Литви і Криму лише наприкінці 1511 р.

У цій статті наведено переважно ті доводи, що заперечують традиційний погляд на походження литовсько-ординських воєнно-політичних союзів і практики видачі ханських ярликів на українські землі. При чому для більшої переконливості своєї аргументації автор цілком свідомо намагався не виходити за коло тих джерел і дослідницьких засобів, якими користувалися його попередники – перші дослідники ханських ярликів на українські землі. Головний наведений тут контраргумент – це удокументований факт існування впродовж кінця XIV-першої половини XVI ст.

трьох версій про початок литовсько-ординських союзів й практики видачі ярликів – золотоординської, кримської і литовської. Уже сам цей факт підриває єдину джерельну підставу загальноприйнятої точки зору на обставини видачі першого такого ярлика й робить її науково неспроможною. Але він, так само як і використані у статті деякі аргументи на користь литовської версії ще не доводить остаточно факт існування ярлика Мамая. Докладніше обґрунтування його на підставі аналізу змісту ханських ярликів – це завдання іншої статті.

Примітки:

[1] Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 4. – С. 85-87, 315, 457-462; прим. 20: Ханський ярлик на руські землі, виданий в.кн.литовським.

[2] A.Prochaska. Z Witoldowych dziejów. Układ Witolda z Tochtamyszem 1397 // „Przegląd Historyczny". – 1912. – T. XVI, z. 3. – S. 255-270.

[3] Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі (До питання про татарську Україну) // „Східний світ". – Харків, 1928. – С. 170-187 (перевид.: „Східний світ". – К., 1993. – Т. 2. – С. 133-143); його ж. Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х роках XV сторіччя // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. – К., 1928. – С. 165-168; його ж. Степове Побужжя в господарському та військовім укладі Українського пограниччя. Замітки до Броневського та Боплана // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. – Одесса, 1926. – Т. 2. – С. 91-103; його ж. Українські степи за ранньої татарської та литовської доби // Полуднева Україна. – К., 1930. – С. 150-160. У 1930 р. цей збірник був конфіскований, так і не побачивши світ. Через відсутність його у бібліотеках зміст останньої статті Ф.Петруня залишається мені невідомим.

[4] Див.: Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998. – С. 32-36.

[5] Шабульдо Ф.М. Возвращаясь к синеводской проблеме: о некоторых результатах и последствиях антиордынской кампании Великого княжества Литовского в 1362 г. //Славяне и их соседи / Сб. тезисов XVII конференции памяти В.Д.Королюка. – М., 1998. – С. 145-146.

[6] Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae, 1376-1430 / Colectus opera A.Prochaska. – Gracoviae, 1882. – Nr. 55. – P. 37-39; Archiwum księżat Lubartowiczów Sanguszków w Slawucie /Wyd. pod kierownictwem Z.L. Radzimińskiego, przy współdziale P.Skobielskiego i B.Gorczaka. – Lwów, 1887. – T. 1. – Nr. 19. – S. 18-19.

[7] Грамоти XIV ст. / Упор. М.М.Пещак. – К., 1974. – № 58. – С. 113.

[8] Див.: Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних // Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М., 1979. – С. 94, 100-101.

[9] Ханські ярлики на українські землі не досліджуються з джерелознавчих позицій з кінця 1920-х років. Ціла низка праць, здебільшого А.Г. Григор'єва і М.А. Усманова, що з'явилася упродовж останніх десятиріч, присвячена переважно іншим різновидам донаційних актів правителів Улусу Джучі й ханств Східної Європи другої половини XIII – XVI ст. При всьому цьому дослідження з ярликознавства мають важливе значення для порушеної проблеми, оскільки формують наукове уявлення про документальне середовище, в якому складалися й існували ярлики розглядуваного виду, їхнє місце у ньому й загальні закономірності його еволюції. Див., наприклад, найважливіші з таких праць: Усманов М.А. Официальные акты ханств Восточной Европы XIV-XVI вв. и их изучение // Археографический ежегодник за 1974 год. – М., 1975. – С. 117-135; Григорьев А.П. Конкретные формуляры чингизидских жалованных грамот // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Сб. статей. – Л., 1975. – вып. 4. – С. 36-49; его же. Эволюция формы адресата в золотоордынских ярлыках XIII-XV вв. // Ученые записки Ленинградского университета. – 1977. – № 389: Серия востоковедческих наук 19. – Востоковедение 3. – С. 132-156; его же. Монгольская дипломатика XIII-XV вв. (Чингизидские жалованные грамоты). – Л., 1977. – 136 с.; Усманов М.А. Термин „ярлык" и вопросы классификации официальных актов Джучиева Улуса // Актовое источниковедение. / Сб. статей. – М., 1979. – С. 218-244; его же. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV-XVI вв. – Казань, 1979. – 317 с.; Григорьев А.П. К реконструкции текстов золотоордынских ярлыков XIII-XIV вв. // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. / Межвуз. сб. – Вып. V. – Л., 1980. – С. 15-38; его же. Время составления Краткой коллекции ханских ярлыков русским митрополитам // Там же. – Вып. VIII. – Л., 1985. – С. 93-134; его же. "Ярлык Едигея": анализ текста и реконструкция содержания // Там же. – Вып. XI. – Л., 1988. – С. 55-93; его же. Ярлык Менгу-Тимура: реконструкция содержания // Там же. – Вып. XII. – Л., 1990. – С. 53-102; его же. Ярлык Узбека венецианским купцам Азова: реконструкция содержания // Там же. – Вып. XIII. – Л., 1990. – С. 74-107; Григорьев А.П., Григорьев В.П. Ярлык Джанибека от 1342 г. венецианским купцам Азова (реконструкция содержания) // Там же. – Вып. XIV. – Л., 1992. – С. 38-87.

[10] Барвінський Б. Два загадочні ярлики на руські землі з другої половини XV століття // Барвінський Б. Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. – Львів, 1909. – С. 16: „Co przed tym brat nasz starszy, na koniu polnym (має бути „potnym") do wielkiego kniazia Witulta do Litwy w gościnę przyezdzal i wielką uczciwość mial".

[11] Див.: Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Warszawa, 1930. – T. 1, 1377-1499. – S. 127, 254.

[12] Барвінський Б. Названа праця. – С. 18-19: „Jako przodkowie nasi wielki car brat nasz i wielki car Adzigerej ociec nasz polnym (має бути „potnym") koniem swym do wielkiego kniazia Witulta do Litwy w gościnę przyjeżdżał i wielka, uczciwość mieli, z łaski swojej w głowach Kijyw z wielą państw podali i teraz te państwa bratu

naszemu kniaziowi Kazimierzowi ku Litwie dajemy, za wielkimi proźbami panyw rad i na proźbę tośmy uczynili, jako przedtym pierwej ociec nasz car Thochtomysz i wielki car brat nasz starszy, wedle dawnego postanowienia".

[13] Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499-1514): Uzrasmų knyga 8. – Vilnius, 1995. – Nr. 47. – S. 83; або ж: Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – АЗР), собранные и изданные Археологической комиссиею. 1506-1541. – СПб., 1848. – Т. 2. – № 6. – С. 4.

[14] Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі - ЦДІАК). – КМФ-36, оп. 1. – Ч. 7 – Арк. 491; Pulaski K. Op. cit. - Nr. 145-S. 420.

[15] ЦДІАК. – КМФ-36, оп. 1, Ч.7 – Арк. 565.

[16] Там само. – Арк. 614.

[17] Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. – Nr. 24. – S. 24. – S. 59; Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901. - № 23. – С. 133.

[18] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 458-459.

[19] Петрунь Ф. Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х роках XV сторіччя. – С. 165-168; його ж. Ханські ярлики на українські землі. – С. 171-173; перевид.: С. 135-136.

[20] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 85.

[21] Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarów perekopskich (1469–1515). Akta i listy / Wydał i szkicem historycznym poprzedził K.Pułaski.–Kraków–Warszawa, 1881. – №. 109. – S. 355: "Ino wy welikij korol diadia nasz z dawnych czasów, z otcy y diadi naszymi, z cariem Tochtamyszom, wasz diadia welikij kniaź Witowt, a potom otec nasz Aczygirej car, z otcom waszym Kazimirom y diadeiu naszym, twerdo u bratstwe y w pryiaźni byli". Див. також лист Ахмат Гірея з 1511 р.: Ibidem. – Nr. 126. – S. 386-387.

[22] ЦДІАК. – КМФ-36, оп. 1, ч. 10. – Арк. 786.

[23] Там само. – КМФ-36, оп. 1, ч. 3. – Арк. 212.

[24] Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 – Nr. 11. – S. 53; Pulaski K. Op. cit. – Nr. 76. – S. 290.

[25] Грамоти XIV ст. – № 58. – С. 113.

[26] Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.-Л., 1950. – С. 316.

[27] Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 106. Порівн.: Kuczyński S.M. Sine Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.) // Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w. – Warszawa, 1965. – S. 174-175; eiusdem. Antymoskiewska inicjatywa Litwy w drudiej polowie XIV wieku. – Warszawa, 1936. – S. 14. N. 32, 20.

[28] Ярлык хана Золотой Орды Тохтамыша к польскому королю Ягайлу 1392-1393 года / Изд. М.А.Оболенским. – Казань,1850. – С. 51.

[29] Литовская Метрика. Отдел первый. Часть первая: Книги записей. – Т. 1 // Русская историческая библиотека. – СПб., 1910. – Т. 27. – Док. 29. – Стб. 331. Порівн.: Pułaski K. Op. cit. – Nr. 7. – S. 204.

[30] Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – АЗР). – СПб.,1846. - Т. 1. - № 183. – С. 210; Pulaski K. Op. cit. – Nr. 46. – S. 246.
[31] Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. – Nr. 14.1– S. 55.
[32] АЗР. – Т.1. - № 183. – С.210; Pułaski K. Op. cit. – Nr. 46. – S.245.
[33] Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. – Nr. 57.– S. 95; Pulaski K. Op. cit. – Nr. 98. – S. 327.
[34] ЦДІАК України. – КМФ-36. – Оп.1. - Ч. 6. – Арк. 449; Pułaski K. Op. cit. – Nr. 138. – S.408. Деякі з прикладів вживання литовської версії у дипломатичних стосунках Литви з Кримом навів у свій час Л.Коланковський, але без жодних пояснень. Див.: Kolankowski L. Problem Krymu w dziejach jagiellońskich // Kwartalnik Historyczny. – R. 49., 1935. – S. 288. - Not.5. Порівн.: Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К.,1998. – С.59-60; її ж. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К.,1998. – С.80-81,84-88.
[35] Грушевський М.Історія України-Руси. – Т.4.– С.327.
[36] АЗР. – Т. 1. – № 224. – С.369-371, а також прим. 81; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – С.336. Дату смерті київського воєводи кн. Дмитрія Путятича, а, отже, й дату очолюваного ним посольства в Крим встановив К.Петкевич. Див.: Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. – Poznań, 1995. – S.118, 159.
[37] Текст ярлика див.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. – Nr. 47– S. 83. Про татарського маршалка і писаря Ібрагима та його місію в Криму 1507 р. див.: Ibidem. – Nr. 37. – S. 73-74; Nr. 47. – S. 84; Nr. 49. – S. 85-86; Nr. 52. – S. 89-90; Nr. 59. – S. 91.

Василь Лучик (Кіровоград)

Гідроніми басейну річки Синюхи

У статті пропонується узагальнений етимологічний аналіз гідронімів у басейні річки Синюхи, які значною мірою відбивають основні етнолінгвальні процеси в цьому регіоні. Встановлено домінування назв праслов'янського, протоукраїнського, давньо- й староукраїнського походження. До іншомовних географічних назв належать фракійські, германські, тюркські та нечисленні польські, сербохорватські, східнороманські, молдавські утворення.

A generalized etymological analysis of hydronyms in Synyuha river basin is proposed, taking into account the fact that they reflect the main ethnolinguistic processes in the given region. Domination of names with proslavonic, protoukrainian, Ancient and Old Ukrainian origins is established. Among the borrowed place-names are the Thracian, German, Turkic and endless Polish, Serbo-Croat, East-Roman and Moldavian formations.

Географічні назви, зокрема гідроніми (назви водних об'єктів), належать до найдавнішого прошарку лексики в будь-якій мові, у зв'язку з чим вони зберігають багатовікову лінгвальну та екстралінгвальну інформацію. Невипадково гідроніми активно залучаються до розв'язання такої загальногуманітарної проблеми, як етногенез і глотогенез слов'ян. Обсяг і завдання статті не дозволяють зупинитися на характеристиці культур та суспільно-історичних змін у басейні Синюхи, що істотно впливали на формування географічних назв, тому пропонується лише найзагальніший етимологічний аналіз гідронімів, які значною мірою відбивають основні етнолінгвальні процеси в цьому регіоні.

Досліджувана гідронімія переконливо свідчить про те, що в басейні Синюхи від часів індоєвропейської спільності постійно домінувало автохтонне протослов'янське і слов'янське населення. Ще за доби трипільської культури виник такий індоєвропейський (протослов'янський) з походження топонім, як Uma (пізніше Умань), який первісно стосувався місцевості в басейні р. Уманки л. Ятрані п. Синюхи л.Пд.Бугу, а згодом закріпився за річкою й відомим містом Умань, назва якого виникла від більш ранньої назви контактної річки. Дослов'янське утворенння Uma виникло на базі і.-є. *au- „віддалятися, зникати; далечінь; далекий" за допомогою суфікса *ma (*-mana) *-mena за ознакою „віддалена місцевість", очевидно, віддалена, від якогось центру помешкання індоєвропейських

племен у напрямку з півдня (від Надчорномор'я) на північний захід до басейну Рейну (пор. тотожний досліджуваній назві германський гідронім Oumena, сучасне Aumenau, зафіксований ще в 1000 р.)[1].

Про автохтонність і домінування слов'ян у басейні Синюхи свідчать численні назви водних об'єктів праслов'янського, протоукраїнського, давньо- й староукраїнського походження. До явних чи ймовірних праслов'янізмів належить більше десятка назв.

Назва р. Буки п. Плетеного Ташлика п. Чорного Ташлика л. Синюхи л.Пд.Бугу утворена в псл. гнізді *bukati (*bučati „ревіти, мукати; гудіти, оглушливо шуміти; здійматися прибувати (про воду)" за ознакою „річка з водою, що прибуває, клекоче, шумить".

Назва р.Чумата п. Синюхи виникла в псл. гнізді *čum- „підвищення, вершина; кущ" за допомогою форманта *-ata (як у горбата) за ознакою „верхня річка; місцевість з вершинами чи кущами".

Назва стр. Муха в басейні Синюхи (с. Підвисоке Новоархангельсь. р-ну) є архаїчним утворенням від псл. *muха „пліснява; мох, болото", похідним від і.є. *mus- *meus – „вогкий, трухлявий, брудний", як і *mъхъ, сучасне мох.

Назва р. Вись (Велика Вись і Мала Вись) л. Синюхи вперше фіксується Іпатіївським літописом під 1190р. у множині: „Половци же… и ъхавше и легоша по Висемь и слышавше Ростислава Рюриковича в Торьскомъ". Ця та інші фіксації свідчать про вихідне -і- в основі, у зв'язку з чим гідронім переконливо пояснюється в псл. гнізді *vis- „рідина; розливатися, текти". На теренах Славії споріднені назви Вісла, Висунь, Вихолка та ін.

Назва б. Лев-Балка л. Великої Висі л. Синюхи має компонент, похідний від утраченого географічного терміна *лев(а) „ріка, злива", який сформувався в псл. гнізді *ljav- „лити, заливати", а не у зв'язку з назвою тварини чи поняттям „лівий".

Назва р. Товмач п. Великої Висі л. Синюхи пояснюється як суфіксальне утворення на *ačь у псл. гнізді *tъlmiti "вибивати, нівечити, толочити і т.ін." за ознакою „місце, де збирається люд, тварини, вози, крам і витопчується трава, земля". Пор. у „Словнику української мови" за ред. Б. Грінченка однокореневий прикметник затовмистий (про тупокутну місцевість). У зв'язку з цим невипадковим видається те, що населені пункти Тлумач (на Івано-Франківщині) і Товмач (на Черкащині) лежать у згині річок з тотожними спорідненими назвами, де проходили торгові шляхи, влаштовувалися базари, проводився митний контроль (пор. ще назву с. Торговиця на р. Синюсі, назва якого виникла за подібною ознакою).

Назва р. Тікич (Гнилий), з якої бере початок Синюха і в яку впадав Гірський Тікич, первісно фіксується як Tykicz, у зв'язку з чим вона задовільно пояснюється в псл. гнізді *tykati „встромляти, втикати; зачіпати, торкатися й т.ін." за ознакою „вибиті водою впадини чи штучно створені ями, які служили межовими знаками на лузі" (пор. споріднену назву полiської річки Тиква).

Назва р. Турія п. Великої Висі л. Синюхи є праслов'янським присвійним утворенням від *tourъ „буйвіл". Ця тварина була культовою для праслов'ян-язичників, як і для деяких інших індоєвропейських племен (пор. наприклад, хоронім Таврія, в основі якого етнонім таври з і-є дифтонгом -au-, який служив самоназвою племені, що ототожнювало себе з турами).

Назва р. Турло л. Великої Висі л. Синюхи утворилася за допомогою архаїчного суфікса *-dlo від основи псл.* turiti „дихати, дути" за ознакою „річка або місце в річці, де квапиться вода".

Назва розгалуження Роздохи в р. Ятрань л. Синюхи утворилася від основи псл. * dъxnoti „дихати, дути" за ознакою „місце в річці, де розходиться (роздувається) вода".

Імовірним праслов'янізмом є назва р. Гах п. Сухого Ташлика л. Синюхи; Гахъ, утворена, очевидно, від гіпотетичного *gaхъ „щось гнучке, звивисте"; пор. гаша „частина невода; мотузяна петля", гашка „вуж, гадюка", болг. Гашка „вид рибальської сіті".

Значну групу становлять протоукраїнські, давньо- й староукраїнські гідроніми, які сформувалися переважно як похідні від праслов'янських за походженням основ.

Назва р. Синюха, первісне Синіє Води (пор. ще Синиця, Синька) виникла за синім кольором прісної води, що особливо впадало у вічі при переході до лісостепу від степу з його здебільшого іншого кольору і непридатними для вживання водами рр. Жовта, Зелена, Чорний Ташлик, Мертвовід та ін.

Кольорова ознака відбита і в назві балки та контактного лісу Рудьовий Ліс у басейні Малої Висі л. Великої Висі л. Синюхи, похідній від географічного терміна рудьовий ліс „червоний ліс; ліс з гарної прямостовбурної будівельної та малогіллястої сосни". В основі компонента Рудьовий псл. *ruda „болотний залізняк; темнобура земля, болото".

Назва р. Мазниця п. Чорного Ташлика л. Синюхи утворилася від дієприкметника мазний, похідного в псл. гнізді *mazati „бруднити, мазати, марати".

Назва р. Шута п. Ташлика л. Чорного Ташлика л. Синюхи походить від прикметника шутий „безрогий” за ознакою „річка без розгалужень”. Можливе фракійське коріння цієї основи, бо лише в болгарській мові, яка найбільшою мірою перейняла фракійську субстратну лексику, поширені географічні назви з коренем Шут.

За формальними ознаками виникла і назва б. Хрестовиця в басейні Сухого Ташлика л. Синюхи, яка мотивована прикметником хрестовий „місце пересічення доріг, балок, ярів тощо”.

Назва р. Помічна л. Чорного Ташлика л. Синюхи утворена за допомогою форманта -на у відносній, функції від діал. помок „скріплені між собою в’язки горсток конопель, прикладених дерном і занурених у воду річки чи ставка для вимокання”.

Язичницькі мотиви відбиті в кількох гідронімах. Назви джерел Живні, Живун, Живі Родники, що в Голованівськ. р-ні, споріднені і мотивовані згаданою ознакою.

За подібною ознакою виникла і назва джерела Богородиця (с. Вербове Голованівськ.р-ну). Мотивуючою, очевидно, виступала така уявна властивість Богородиці (Матері Божої), як її здатність допомогти людям у спеку чи засуху прісною, животворною водою.

У тому ж населеному пункті функціонує назва заводі Чортове Плесо, яка характеризує водний об’єкт з негативного боку, приписуючи йому властивості злих сил.

Ще більше географічних назв належить до власне українських утворень, які виникли в останні два-три століття в українському мовному середовищі за допомогою автохтонних твірних морфем: оз. Солоне (м. Новоморгород), став Нижній (с. Підвисоке Новоархангельськ. р-ну), дж. Топольки (с. Небелівка Новоархангельськ. р-ну) та ін.

Паралельно з автохтонними закріплювалися іншомовні географічні назви, які свідчать про перебування в басейні Синюхи іноземних племен чи народів. До найдавніших впливів належить фракійський. Саме фракійського походження є назва р. Ятрань п. Синюхи (фрак. Jeterus, Jatrus а основою і.-є. *ie-tr- „швидкий, стрімкий”)[2].

До германських утворень можна віднести назву р. Багва в басейні Гірського Тікичу п. Гнилого Тікичу, з якого починається Синюха. Очевидно, Багва - це суфіксальне похідне на-va від герм. Bak-, д.-в. нім. Bah, Bach „потік, ручай”, яке, напевно, відбилося і в назві Буг (Південний), первісно Vagosola (в Йордана), Bagossola (у Географа Равенського), Богъ (у давньоруських літописах).

З іншомовних назв найпомітнішу групу становлять тюркські утворення, що засвідчує значний вплив у відповідний період тюркських кочівників (половців, татар, турків-османів та ін.) на культурно-історичний розвиток краю. До таких назв належать:

б. Байдан у басейні Великої Висі л. Синюхи з чергуванням м-/б- у татарському майдан „пустир, вільне місце”;

б. Баличка в басейні Великої Висі л. Синюхи з основою тюрк. балик „риба” (КСУМ, І, 127);

кілька назв з основою Кайнар-, утворених від осман. каїнар „джерело, що сильно б’є”;

р. Кагарлик л.Синюхи і с.Кагарлик Новоархангельськ. р-ну назва утворена за допомогою суфікса -лик у відносному значенні від осман кцгдр „зеленіти, робитися зеленим, синім”, в основі якого д.-тюрк kцgdr „Робиться синім, блакитним”, і є калькою слов’янського гідроніма Синіє Вода, Синюха.

р. Кільтінь (Кільтень) п. Великої Висі л. Синюхи з основами тур. kil „глина; болото, багнюка” і д.-тюрк. tdn „озеро; став, струмки, ріки”;

стр. Пірсу л. Великої Висі л .Синюхи походить, очевидно, з тюрк. пір „святий; володар, повелитель” і су (у) „вода, струмок, річка, озерце”;

р. Ташлик (Чорний) л. Синюхи - суфіксальне утворення на - lyk від відомого тюрк. tas „камінь”, букв. „кам’яна, кам’янка”;

б. Тушь у бас. Чорного Ташлика л. Синюхи мотивована, очевидно, тюрк. туш „протилежне місце”.

Пізніші іншомовні впливи відбиті у назвах:

став Фелюші (с. Троянка Голованівськ. р-ну) від польськ. foluszi „майстерня для валяння сукна”;

б. Басаманчик (с. Торговиця Новоархангельського р-ну) від польськ. basamuny? basaman „облямівка, галун”, „смужка з тканини, смуга на тілі від удару”; пор. ще бол. Басаманська Трясовина (с. Підвисоке Новоархангельськ. р-ну), в основі якої споріднене прізвище Басаман;

стр. Голочанський і ліс Голоче (с. Красногірка Голованівськ. р-ну) з основою польськ. goloć „голий простір”;

оз. Лонго /м. Новомиргород/ із сербсько-хорватської мови лонга, ланго з вихідною семантикою „протяжний, тривалий”;

став Чижмич, (с. Мартоноша Новомиргородського р-ну) - відантропонімне утворення (пор. відоме сербсько-хорватське прізвище Čizmič, в основі якого апелятив чизма „чобіт” турецького походження;

кілька гідронімів з основою Лак- походить від східнороманського лак „озеро, став”, утвореного з лат. lacus „те саме; ванна, діжка, яма”;

б. Рипа в басейні Великої Висі л. Синюхи утворена від молд. рыпэ „обрив, провалля”;

колодязь і крин. Фонтан (у Новоархангельськ. і Новомиргородськ. р-нах/ мотивована молд. финтынэ „колодязь, джерело”.

Проаналізований фактичний матеріал свідчить про те, що в усі основні історичні періоди з басейні Синюхи домінували автохтонні географічні назви, а тому протослов’яни, праслов’яни, протоукраїнці, давні українці та їхні наступники виступають корінним населенням у цьому краю. З інших етносів найпомітніший сліди в місцевій топонімії залишили тюркські народи. Однак охарактеризованими прикладами не вичерпуються українсько-іншомовні зв’язки в басейні Синюхи. Тим більше, що окремі впливи з певних причин могли не відбитися в географічних назвах або з часом втратитися (наприклад, не зафіксовано явних топонімів литовського походження).

Примітки

[1] Умовні скорочення й пояснення питомих назв подаються за монографією: Лучик В.В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1996. – 235 с.

[2] Пояснення неслов’янських географічних назв подаються за монографією: Лучик В.В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1999. – 104 с.

Лучик Василь Вікторович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Досліджує гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя.

Олександр Галенко (Київ)

Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р.

Перегляд подій литовського наступу на Золоту Орду 1362 р. під оглядом інформації, видобутої з термінології джерел, що означає ординське військо, його командувачів та місце подій.

The Lithuanian onslaught against the Golden Horde in 1362 is revisited regarding the retrieved meaning of terminology, which denotes the Horde's troops, commanders and placenames.

Для реконструкції та оцінки битв завжди добре мати джерела, що представляють погляди переможців та переможених. Однак для домодерних часів така нагода трапляється як виняток. Як в такому разі дізнатися про те, що й коли відбулося, і при тому уникнути тенденційного трактування, дивлячись очима однієї сторони? Напевно, неможливо повністю позбутися помилок. Тим не менше, можна і треба намагатися подивитися на ту ж саму подію очима суперника, навіть якщо він сам про себе мовчить. Незважаючи на здавалося б чисту гіпотетичність такого реконструювання, така постановка задачі дозволяє виконати абсолютно необхідну дослідницьку операцію, яка полягає у відокремленні у доступних свідченнях інформації від оцінок. Це дає можливість абстрагуватися (хоча б епізодично) від тенденційних оцінок, закладених у джерелах, адже вони напевно розходилися з оцінками супротивної сторони. Власне, мовчання однієї з сторін теж не раз буває красномовним. Далі можна аналізувати інформацію про супротивника. Без цього неможливо точно встановити сили обох сторін, оцінити безпосередні результати битви, уявити цілі воєнного зіткнення.

Усі відомі сьогодні джерела про так звану битву на Синіх Водах 1362 р. дивляться на неї тільки очима переможців. Звичайно, оцінки, висловлені джерелами, мають підстави сприйматися істориками як свідчення. Однак вони не обов'язково стосуються самої битви, до того ж ці джерела часто мають пізніше походження. Наприклад, зв'язувати Синьоводську битву з приєднанням Поділля до литовських володінь, зведенням

мурованих замків та вигнанням татар, літописцям, як політичним памфлетистам свого часу, стало вигідно значно пізніше, у XV – XVI ст. Так само в рамках модерних наукових парадигм ці наслідки представляються уже як розширення національної території, стимул до колонізації, чинник переходу кочовиків до осілості. Однак реалії XIV ст. мусили виглядати цілком інакше. Степ на той час був майже безлюдною і неораною цілиною. Навряд чи на той час хтось мріяв про поширення землеробства на степу. Та й не дивилися на цей степ у XIV ст. як на нічийне "дике поле"[1]. Ця територія належала одній з найбільших воєнних держав в людській історії і беззаперечному воєнному диктатору Східної Європи того часу – монгольській імперії, точніше – її найзахіднішому улусу, яким правили нащадки Джучі, сина Чингізхана. Інші правителі в цьому регіоні – литовські, молдавські, московські князі, генуезька комуна Кафи, – усі вони визнавали хана-джучида своїм імператором і сувереном: навіть після 1362 р. вони карбували монету з джучидською тамгою і платили йому данину[2]. Тому для встановлення, що ж відбулося на берегах Синіх Вод, і які насправді цілі міг переслідувати Ольґерд своїм походом у золотоординські володіння, слід спершу довідатися про сили його супротивника і території, які той втрачав внаслідок поразки у цій битві. Ця мета й переслідується в даній статті.

Якщо абстрагуватися від побічних сюжетів, то, для виконання поставленої мети, слід скористатися лише звістками джерел про ординських воєначальників та місця подій 1362 р. Тільки після виявлення в цих звістках інформації спробуємо узгодити Синьоводську битву з іншими тогочасними подіями у Золотій Орді.

"Царики", султани, беї та їхні війська.

Контамінація кількох відомостей в одній літописній розповіді – річ настільки ж небезпечна, наскільки й спокуслива. Модерна історіографія Синьоводської битви також не уникнула цієї спокуси. Так з'явилася ідея Ф. Бруна від 1869 р. поєднати в одне кілька повідомлень про битву біля Синіх Вод та пізніший похід у Крим (1396 р.), щоби на цій підставі ототожнити переможених Ольґердом ординських ватажків Кутлубугу, Хачебея та Димитрія відповідно як "хана Кримського", "хана Киркєльського" та "Мангупського султана" і християнина. Щоправда, за Ф. Бруном, Киркєльський хан правив власне не ханством, як належало б його рангу, а лише "киркєльською тьмою"[3]. Крім того, ця ідентифікація явно суперe-

чить традиції називати цих ординців князями Поділля (“отчичами та дідичами Подільської землі”), тобто території, що знаходилася поза Кримом. Однак, незважаючи на очевидну нескладність в деталях, цю теорію “безумовно” підтримав авторитетний російський тюрколог В. Смірнов (1846-1922) [4]. Цього виявилося досить, щоби в науці прижилася теорія про походження ординських ватажків з Криму.

Уже на цьому свіжому прикладі видно, наскільки небезпечно покладатися на свідчення, що з’явилися набагато пізніше Синьоводської битви. Зрештою, сучасні історики в результаті тривалих дебатів й датують її всупереч даним таких джерел, як наприклад хроніка Мацея Стрийковського. Відповідно, це служить пересторогою проти довіри навіть тому свідченню, ніби усі ординські персонажі історії про Сині Води дійсно сходилися в одному місці, а не билися по одинці у різних місцях. Не виключено, що дехто з них взагалі ніякого стосунку до битви не мав, а літописці, розповідаючи про неї, попросту перерахували тих владарів, кого знали[5].

Єдина річ, на яку доводиться сподіватися в цьому випадку – це те, що в фантазії свідків існували певні межі. Вони мусили стримувати фантазію, коли йшлося про подробиці відомі їх сучасникам. Тому на підставі їхніх свідчень можна встановити якщо не точні характеристики супротивника, то максимально припустимі з точки зору сучасників Стрийковського, Ґваньїні та інших оповідачів про битву. Тому доведеться рахуватися з тим, що ці автори вважали за можливе одночасний виступ одразу трьох якихось орд, аж поки це свідчення не буде спростоване. А на максимальну чисельність цих орд повинні вказати титули їхніх командувачів, тому що відповідно до воєнно-адміністративної організації Золотої Орди посада і титул визначали кількість військ під орудою відповідних достойників. При цьому існує достатньо причин довіряти ретельності канцеляристів монгольської доби у передачі титулатури ординських правителів[6]. Та й людська пам’ять на титули та імена значно триваліша, ніж на числа, яким все одно немає віри[7]. Отже, встановивши, хто реально міг стояти за титулом “царика”, можна братися за оцінку чисельності ординців, яких вони могли виставити на битву.

Алюзія Мацея Стрийковського, що золотоординські татари були ті ж самі, що в його часи (кінець XVI ст.) татари перекопські та кримські, є явною модернізацією[8]. Проте навіть ця ремарка видає, що хроніст асоціював супротивника Ольґерда не з цілою Золотою Ордою (улусом Джучі), кордони якого в кращі часи сягали за Кавказ, Урал та Хорезм, а лише її

західні провінції (улуси). Це виглядає цілком доречно, тому що від 1361 р. до 1380 р. Орда була розколота на східну та західну частини з кордоном по р. Волга, а основні ресурси її західної половини зосереджувалися в улусі темника Мамая[9].

Той факт, що джерела одностайно стверджують, ніби військо очолювали три рівних за рангом командувачів (“царки”, “брати”), а не один, важливий тим, що в пам’яті літописців не відбився факт присутності серед цих воєначальників хана. В протилежному випадку досить було б згадати лише його одного[10]. Наприклад, ім’ям Ольґерда було означене литовське військо в Рогозькому та Густинському літописі. Імені ж якогось відомого на той час хана, наприклад, Абдуллага, або ж його головного партизана Мамая[11], серед ординських зверхників немає. Мацей Стрийковський, уточнюючи, буцімто на Синій Воді з литовцями сточилися не три орди, а одна, що складалася з трьох загонів, все одно не міг назвати головнокомандувача. Словом, за наявними свідченнями мова може йти тільки про кілька територіальних ополчень (орд), а не об’єднані сили Золотої Орди. Але постає питання, про які орди йдеться – тумени, тисячі чи, може, сотні?

Деякі джерела називають ординських командувачів також братами, створюючи тим самим враження, ніби вони походили з одного роду. Чи була це вказівка на приналежність до династії Джучидів? Знайти відповідь було б порівняно просто, якби в нашому розпорядженні були автентичні ординські титули. Але, крім султана, наявні джерела вживають перекладені титули та ще й в зменшувальній формі, що заплутує справу. “Царик” не є царем, як і “regulus” не є rex’ом, себто королем. Зважаючи на точність канцеляристів, вживання зменшувальних форм, таких як “regulus” та “царик”, не можна трактувати як прояв зверхності або нехлюйство.

Зрозуміти значення латинських титулів допомагає насамперед “Codex Cumanicus” – словник куманської (половецької) мови, складений домініканськими місіонерами на початку XIV ст. Найвищим титулом монархів там значиться *can* (хан), який дорівнював *imperator*’у в Європі[12]. Для слідуючого титулу “rex” пропонується відповідник “султан” (sultan)[13]. Арабський мандрівник Ібн Баттута (1304-1369), який проїхав через Золоту Орду бл. 1332 р., зауважив, що *хан* в тюрків означає те саме, що в арабів *султан* (суверенний правитель)[14]. З цього випливає, що на ці титули мали право лише носії вищої харизми – члени династії Джучидів (Батуїдів та Ордаїдів), а точніше її основної лінії (*altan uruk* або *altyn kin*)[15]. Вони навіть не обов’язково могли займати ханський престол, щоби

в їхньому імені вживався титул хана[16] чи султана[17]. Відсутність особи з ханським титулом можна вважати прямою вказівкою на відсутність у свідків інформації про якогось Джучида серед членів досліджуваної трійці. Стрийковський для Кутлубаха та Дімейтера необґрунтовано вживає нарівні з *regulus*'ом значно вищий за рангом титул *султана*, адже *regulus* є зменшувальною формою від *rex*. Між іншим, це видає нечутливість хроніста до таких значущих подробиць, яку можна пояснити тільки його власним авторством.

Як же тоді ранжувати зменшувальну форму "regulus", яку автор Густинського літопису переклав як "царик"? Перш за все вживання такої неясної форми скоріше за все видає непевність самих інформаторів у визначенні рангу і родовитості персони, нагородженої цим титулом. Ясно тільки те, що *regulus* не міг бути членом правлячої династії, бо це була надто помітна відзнака, яку напевно мав би зафіксувати не один Стрийковський. З іншого боку, навіть вигаданий титул *regulus*'а мусив би в табелі рангів займати проміжну сходинку між "тех" та слідуючим нижчим рангом. У "Codex Cumanicus" на цьому місці значиться *беґ* (*бек*), якому відповідає титул князя (*princeps* – *beg*). Проте тюркський термін *beg*, що писався як **بك**, насправді включав не лише родових князів, а й служилих, відомих як мурзи (< *емір-заде*) та ічкі-беґи ("князі-двораки"[18]). Таких "Codex Cumanicus" теж знає і ставить ще на одну сходинку нижче; вони називаються "куманською" мовою беями – *bey*, а латинською – баронами (*baron*) [19]. Таким чином, єдиний за походженням термін, що тільки вимовлявся по-різному (і інколи по-різному писався), насправді заключав у своєму значенні два розряди достойників, притому доволі відмінних за статусом. Різке розмежування між беґами та беями відобразилося і в ранжуванні ординської знаті в записках Ібн Баттути – найкращого і найближчого за часом до предмету нашого дослідження джерела відомостей про Золоту Орду. Вживаючи для титулу беґа єдиний арабський відповідник емір **أمير**, він розрізняє два їхні розряди прикметниками – еміри "старші" і "молодші" –**الامراء الكبار** та **الامراء الصغار**[20]. Отже, логічно віднести достойників, титулованих нехай неавтентичним і непевним титулом regulus, до розряду беґів, тобто "старших" емірів. Слід зазначити, що на литовській Русі плутанина між родовими та служилими князями теж була абсолютно немислимою[21]. Родовитість князя в очах руського літописця ставила його скоріше на одному щаблі з царями, ніж служилими боярами. Тому вони цілком логічно в межах існуючого поля титулатури називаються в джерелах XVI ст. підкреслено по-князівськи – отчичами та дідичами Подільської землі[22]. Вживання цих титулів для ординських князів, як бачимо,

інспірувалося не самою тільки потребою обґрунтування легітимних прав на "одідичені" від Орди землі, на що історики в першу чергу звернули увагу, а й розумінням ординської титулатури.

Таблицю відповідників в ординській, латинській та руській титулатурі можна скласти, долучивши до наведених даних список орди хана Шейбана з перекладу реляції Менглі Ґерея до польського короля Казиміра Ягелончика про знищення хана Золотої Орди Агмата взимку 1481 р.: "прийшовши цар Шибанський, а Ібак султан його, а Макмуд князь, а Обат мурза, а Муса" [23]. За списком достойників вибудовується такий порядок:

Хан	Цар	Imperator
Султан	Султан	Rex
Беґ	Князь	Princeps, *regulus
Бей, мурза	Мурза	Baron

Таким чином regulus'ом літописці могли назвати хіба що якогось високородного беґа, тобто князя, або представника молодших ліній чингізидів.

Щоправда, ім'я одного з "цариків", Кочубея, є двоскладним, і другий склад звучить подібно до бея, інакше – барона. Позаяк обидві складові могли вживатися самостійно чи в інших сполученнях[24], "бей" теоретично могло мати самостійне значення і вказувати в такому разі радше на "баронський" ранг цієї особи, ніж князівський. Але це не обов'язково, тому що воно зустрічається і в ханських іменах цієї пори: Узбек, Джанібек, Бірдібек, Кільдібек. Прізвисько Керей, яке Стрийковський додає до імені, теоретично вказувало на приналежність до монгольського племені Кереїд, що могло означати приналежність Кочубея до кланово-племінної верхівки. Однак, інші додатки Стрийковського, схоже, що й цей додаток теж був зобов'язаний бажанню цього хроніста чи його інформаторів приправляти свої відомості осучасненими деталями, адже Керей (Ґерей) було в його часи прізвиськом ханської родини у Криму.

Тепер слід встановити межі мілітарної компетентності беґів-князів. Ібн Баттута визначає "старшого еміра" як "улусного еміра" (**أميرالاولوس**), що в арабській мові означало "еміра емірів" (**أمير الامراء**)[25], тобто тюркською – беклярібека[26]. Арабський мандрівник ніде не ставить знак рівняння між "еміром емірів" та "еміром тумену" (**أمير طومان**), але він ясно дає зрозуміти, що це було насправді так, коли визначає повноваження "молодших емірів" як командувачів тисячами[27]. Наступним рівнем компетентності були тумени. Йому, отже, мусив відповідати вищий ранг, названий Ібн Баттутою "старшими емірами", емірами емірів, улусними емірами, або ж беклярібеками[28]. Ось чому улусні беґи (еміри) або беклярібеки називалися також темниками[29], як Мамай. З цієї ж причини, в ад-

міністративному відношенні тумен, або руською мовою "тьма", відповідав улусові та юртові, а ті в свою чергу виступали синонімами князівства[30]. Зі слів Ібн Баттути відомо, що у Золотій Орді існувало 17 туменів[31].

Таким чином, титулатура вказує на те, що три ординські воєначальники скоріше за все належали до вищого кола правлячого класу улусу Джучі, яких слід ототожнити з улусними або туменними беґами. Теоретично тільки один з них (Кочубей) міг належати до служилої знаті і відповідно мати ранг не вище за тисячника. Мурзи ж могли командувати в найкращому випадку тисячами. Причому за монгольською військовою організацією склад туменів був різноплемінний[32]. На цій підставі можна вирахувати максимальну кількість війська, яку могли привести три командувачи.

Якщо всі ординські персонажі, згадані в розповідях про Синьоводську битву, були улусними беґами, що теоретично можливо[33], то на Сині Води вони могли привести три тумени, що формально дає 30 тис. воїнів. Однак, будучи територіальним ополченням, що залежало від чисельності населення на території улусів, тумени могли бути значно меншими. Голод та епідемії в Орді відомості про які з'являються від 40-х рр. XIV ст.[34], напевно позначалися на чисельності золотоординських туменів. Джерела справді засвідчують, що монгольські тумени не раз налічували наполовину менше вояків, а іноді їхня чисельність дорівнювала й тисячі (*мінг*)[35]. Тому безпечніше припускати кількість виставлених на Синій Воді ординців в скромніших межах 10-20 тис. – якщо, звичайно, усі три тумени дійсно збиралися для однієї генеральної баталії, а не були розбиті поодинці.

Ординські улуси.

Наступне питання, на яке важливо знайти відповідь, це про які тумени (і тисячі?) йшлося в розповідях про Синьоводську битву? Воно має принципове значення для розуміння подій 1362 р., які джерела подають по-різному, наводячи різні дані. Якщо найраніші свідчення Рогозького літописця та Ніконівського літопису повідомлять окремо про окремі кампанії – одну біля Коршева та другу – у Білобережжі та на Синіх Водах, то пізніші наративи в центрі подій ставлять битву на Синіх Водах, але в ній бачать акцію кількох орд, названих по імені їх ватажків. Відтак постає додаткове питання – чи є якась узгодженість між географічними та просопографічними даними, якими оперують дві окремі групи повідомлень? Відповідно по-різному вимальовуються дії Золотої Орди – вона або організовано зібрала сили трьох улусів на Синіх Водах, або була захоплена

зненацька і розбита у кількох місцях – у Коршева, на Білобережжі та Синіх водах.

Таким чином, йдеться про те, щоби визначити ординських ватажків та їхні улуси і порівняти ці дані з вказівками на місця подій 1362 р. – чи вони, бува, узгоджуються між собою.

Спроби ідентифікувати ватажків Кутлубугу, Кочубея та Дмитрія уже породила величезну літературу. Усім трьом було підібрано історичні прототипи. Але з огляду на різну переконливість цих ототожнень та поставлену задачу з'ясувати їх відношення до конкретних улусів є потреба ще раз звернутися безпосередньо до джерел.

а) Улус Кутлубуги.

Ім'я Кутлубуга у Слуцькому літописі фігурує в формі, що досить точно передає тюркську вимову. Різночитання на зразок Кутлубаха за версією Мацея Стрийковського, чи Сакутлубуги, Колобуги, Колобута, Лобуса[36] в інших джерелах є пізнішими переробками. Немає сумніву, що ім'я цього ватажка в тюркській вимові було Кутлу-Буга ("благословенний бугай"). Пропозиція пов'язати це ім'я з озером Катлабух біля м. Ізмаїл лінгвістично не може бути доведеною[37].

Кутлубуга може бути з великою ймовірністю ототожнений з конкретною відомою особою цього часу, а саме з Інаком Кутлубугою, близьким радником і родаком[38] хана Джанібека (1342-1357). Ісламські правознавці та секретарі аль-Калкашанді (1355-1419) з мамлюцького Єгипту та слідом за ним аль-Мугиббі (1542-1608) з Дамаску на підставі листа мамлюцького султана до Інака Кутлубуги від 1351 р. ставили інаків на один щабель з темниками[39]. Це вказує на темницький ранг Інака Кутлубуги. Де знаходився його улус-тумен?

Син цього Інака Кутлубуги на ім'я Ільяс Беґ кілька разів фігурує в документах генуезької Кафи (Ellias segnò fijo de Inach Cotolboga). За його угодою з генуезцями 24 лютого 1381 р. довідуємося, що він посів місце кримського улусбеґа (як можна витлумачити його генуезький титул *Dominus/ Segnò Sorcati*)[40] скоро по смерті Мамая і мав призначити у Кафу спеціального намісника-тудуна (*titan, Tytanus*)[41]. По Ільясові ця посада перейшла до ще одного Кутлубуги, який угодою від 12 серпня 1387 р. поновив з генуезцями домовленості шестилітньої давнини[42]. Враховуючи поширення практики контролю посад членами однієї родини[43], дуже скидається на те, що цей останній "сеньор Котробога" був сином Ільяса і в такому разі носив ім'я діда. А якщо син та онук Інака Кутлубуги – "Кутлубаха" зробили кар'єру кримських улусбеґів, то з цього напрошується

один простий і певний висновок – сам "Кутлубах" теж володів Кримом. Інша річ, що ця ідентифікація робить Кутлубугу ворогом і конкурентом іншого відомого у цей час кримського темника Мамая. Це цілком імовірно, бо, по-перше, обидва мали різних покровителів, які явно не поділили владу – хана Джанібека, добродія Кутлубуги, вбив його син Бірдібек, якому Мамай був зятем[44]. По-друге, мамлюцькі канцеляристи титулували Мамая нижчими титулами, ніж це належало улусним емірам[45], що недвозначно видає в ньому вискочня. По-третє, одночасно з Мамаєм ані Кутлубуги, ані його сина Ільяса у Криму не видно[46]. Зате останній показується там негайно по Мамаєвій смерті[47].

Улус Кутлубуги умовно можна назвати кримським, але не тому що він включав в себе Кримський півострів, а тому, що його столицею було м. Крим (власне, це воно й дало назву Кримському півострову та державі Кримський ханат) [48]. З цього погляду очевидною є помилкове ототожнення цього улусу лише з Кримським півостровом[49]. Для степової практики проведення кордонів принципове значення мали не обриси морських берегів (степовики зазвичай не знали морів), а річки. Тому і Східну Європу монголи нарізали на улуси по річках, що докладно засвідчив уже 1246 р. Плано Карпіні. Кримський півострів мусив потрапити до улусу Мочі, сина Чагатая і двоюрідного брата Бату, окреслені річками Дніпром та Доном[50].

Надійним свідченням поширення влади кримського еміра приблизно за тридцять років до Мамая є розповідь Ібн Баттути про подорож з Криму до ставки хана Узбека біля П'ятигорська. Емір Толук-Тімур зустрінув Ібн-Баттуту в резиденції у м. Крим (*Кірам*) і супроводжував його (незважаючи на хворобу!) до осади іншого еміра – Азаку, себто на протилежний, лівий берег Дону. Тільки після цього кримський емір повернувся назад, а далі поважного мандрівника супроводжував емір Азака Могамед Ходжа ал-Хорезмі[51].

Ще одним важливим свідченням про обшири кримського улусу є ітінерарій темника Мамая 1380 р. Куликове поле, де за свідченнями російських наративних джерел першої половини XVI ст. він зазнав поразки від московського князя Дмитрія Донського (1350-1389), знаходиться у верхів'ях Дону на правому, себто "кримському" березі. Перебування ставки влітку на самій півночі улусу було логічно з огляду на сезонні кочування татар. Виходить, розмежування улусів уздовж всієї течії річки Дон було реальністю. Присутність у його війську генуезців також є логічною, тому що генуезька Кафа формально належала до його улусу. Потім на р. Калці Мамаєві війська переходять на бік хана Тохтамиша[52]. Нарешті, він

гине від отрути у Кафі[53]. Отак усі три рази Мамаєва присутність фіксується у різних місцях всієї території кримського улусу.

Кримський ханат (Перекопська орда), що повстав із золотоординського улусу, успадкував від нього і військовий статус тумена[54], і його кордони по Дону та Дніпру[55].

Запропонована ідентифікація кордонів улусу Кутлубуги показує, що на його території знаходився Коршев, розташований на правобережжі Дону в його верхів'ях. Примітність цього місця доводиться фактом спорудження якихось укріплень у тих же місцях під час вирішального зіткнення Кримського ханату з Великою Ордою 1501 р. Таким чином, відомості різних джерел про взяття Коршеви та поразку Кутлубуги скоріше за все вказували на одну подію, яка, звичайно, не відбувалася далеко від р. Синюхи.

б) Кочубеїв улус.

Ім'я Качибей (Хачебей)[56] оригінально могло звучати як Кочібей, Коджібей або Кочубей (< Qoči/Qoji Bey). Але в жодному разі воно не могло походити від імені Гаджжі Бей, як вважав Ф. Брун, або за російським написанням Хаджибей як почав писати В. Смірнов[57]. З лінгвістичного погляду це ототожнення неможливе. Справа в тому, що у XVI ст. арабське ім'я حاجی Гаджжі (в російській – *Хаджи*) в татарській вимові втрачало початковий глухий спірант, через що засновника Кримського ханату Гаджжі Ґерея литва, поляки та москва знали як *Азі-Ґірея*, *Aczgirei'*а, тощо. Але ж усі (!) засвідчені зберегли початковий приголосний, який, значить, не міг випадати. Він тільки міг мінятися з ***к*** на ***х***. А таким міг бути **ق** (***к***) або **خ** (***х***) в подібних іменах **قوچی** Кочи/у та **خواجه** Ходжа. Вибрати між ними на користь *Кочу* дозволяє стабільність передачі другого приголосного як ***ч***, тому що звук ***дж*** в імені Ходжа ***дж*** часто передавався на письмі літерою ***з***, наприклад *Хозя Кокос* (<*Ходжа Кокос*), *Темірез* (<*Темір Ходжа*). Таким чином усі ототожнення Кочубея з якимось Беком Гаджжі (в рос. транскрипції *Бек Хаджи*) з відомого ярлика 1392 р.[58] є марними.

Ідентифікація Стрийковським синьоводського ватажка "Качибея" з епонімом порту й поселення Качибіїва (Kaczubieiow)[59], що локалізується на місці сучасної Одеси, виглядає правдоподібною як з лінгвістичного, так і історичного погляду. Порт, як перехрестя водних і торговельних шляхів сам по собі був вигідним місцем для виникнення ринку і поселення. Водночас він був привабливим місцем і для військового табору(про це докладніше йдеться нижче). І називання такого поселення-табору іменем або титулом воєначальника було цілком доречне[60]. До того ж існування

Качибіїва фіксується досить скоро – уже через півстоліття після битви. Однак постає питання, до якого улусу належав порт Качибіїв?

Плано Карпіні, подорожуючи до Сараю, відзначив, що територія на правому березі Дніпра відносилася до улусу Куремси[61]. Дійсно, його підлеглі сиділи у розташованих уздовж Дніпра містах: у Києві знаходився тисячник, у Каневі – якийсь поважний його митник алан Міхей[62]. На компетенцію Міхея як митника вказує його право контролю над проїздом іноземців по території улусу, адже це він від імені Куремси домігся приїзду Плано Карпіні з Київа у Канів, де силоміць стягнув мито. Ординська бюрократія мала розгалужену систему посад, пов'язаних із стяганням мита *тамгачі*(“таможенник”, “печатник”), *тартнакчі* (“весовщик”), *букаул* (“оценщик”), *туткаул* (“заставщик”), *караул* (“караульний”) та службою на річкових митних та прикордонних заставах *ґемічі* (“лодейщик”), *кьопрючі* (“мостовщик”), “побережник” – усі вони згадуються у перекладах золотоординських ярликів на фіскальні пільги, що видавалися руській церкві[63] Враховуючи межі компетенції Міхея, що з Канева сягали Київа, скоріше за все він обіймав посаду *даруги* (“начальника”) якоїсь округи, або *туткаула* – “заставщика”. Розташування Канівської митниці на правому березі Дніпра вказувало на те, що улусний кордон пролягав тут же, по річці.

Папський легат не повідомив, де знаходилася межа цього улусу на заході. Однак пряма вказівка на західний кордон Куремсиного улусу міститься в Іпатіївському літописі, що описує події одночасні з подорожжю Плано Карпіні. 1254 р. князь Данило Галицький послав сина Лева з військом у Бакоту, що була місцем перебування Куремсиного “пристава” і “старшини” Милія – це був початок так званої “Куремсиної війни”[64]. Посади Милія в тому вигляді, як їх подано в Іпатіївському літописі, схожі на посади *туткаула* та *даруги*, які, імовірно, обіймав Міхей у Каневі. Високий статус Милія засвідчено, між іншим, тим фактом, що проти нього було організовано похід, очолений княжим сином. Перебування ж Милія у Бакоті, на лівому березі Дністра, сигналізує про те, що саме Дністер й був отим іншим, західним кордоном Куремсиного улусу.

Театр бойових дій під час “Куремсиної війни” теж видає ареал влади цього темника. 1255 р. князь Данило організував похід на міста, що знаходилися на Случі, Тетереві та Бозі. Куремса у відповідь виступив на Кременець, Володимир і Луцьк[65]. По Куремсі цим улусом правив Бурундай, який зруйнував Володимир, Луцьк, Крем'янець, Львів та інші фортеці Дніпро-Дністровського межиріччя. Після Бурундая улусом урядував Тюлебуга (Телебуга). Галицько-волинські князі брали участь у походах

цих темників на Польщу 1259-1260 та 1286-1288 рр., на Литву 1277 р., на Угорщину 1285 р.[66]

Наявність улусу в цьому регіоні у пізніший час підтверджує існування так званої Брацлавської тьми, згадується у ярликах кримських ханів литовським князям[67]. І хоч на сьогодні нез'ясованими залишаються як золотоординська назва Брацлава, так і кордони однойменної тьми[68], не підлягає сумніву той факт, що замки Соколець, Звенигород, Черкаси та Маяк, які відносилися до цієї тьми, знаходилися між річками Дніпром та Дністром. За даними тих самих ярликів Кочубіїв теж відносився до Брацлавської тьми.

Тогочасна ординська топонімія правобережжя Дніпра також надає аутентичні аргументи для визначення кордонів правобережного улусу. Ординська топонімія впізнається за присутністю в її складі прикметників кольору, що в степовій культурі означали сторони світу. До таких відносяться Білобережжя та Синя Вода, згадані в найранішому з доступних джерел про події 1362 р. – Рогозькому літописці.

Терміном Білобережжя здавна означалася права сторона Дніпра від гирла і вище порогів. Вживання цієї назви письмово засвідчується від 944 р. до XVI ст.[69] Вона ніяк не завдячувала нібито піщаному ландшафту на правому березі, тим більше, що плаский лівий берег Дніпра вкритий піском значно більше, ніж високий правий берег[70]. Скоріше назва Білобережжя була зобов'язана своєю появою степовій системі орієнтації, відповідно до якої білий колір означав захід, а синій – схід. Білобережжя як раз і знаходиться на західному березі Дніпра. Щоправда, нам невідома назва Синьобережжя. Крім того, Синя Вода знаходиться на захід від Дніпра. Як пояснити цю плутанину?

Плутанини тут нема, оскільки іменування кольорово-просторовими прикметниками залежить від ієрархії об'єктів, які обираються орієнтирами. Білобережжя дістає назву відносно Дніпра. На лівому ж березі Дніпра відомий Синій ліс, що простягнувся уздовж річки Самара, західної (синьої) притоки Дніпра. Синя Вода є східною притокою річки Південний Буг, причому остання називалася кочовиками Білою Водою – *Ак-су*[71].

Отже, на підставі кольорово-просторових означень легко віднайти ієрархію географічних об'єктів, і таким чином знайти, наскільки далеко поширювалося Білобережжя. Біла Вода, себто Південний Буг, логічно було знайти на Білобережжі Дніпра, якщо Дніпро був головним орієнтиром. Якби в цій ролі виступав Південний Буг, то правий берег Дніпра, що розташований на схід від нього, мусив би називатися Синьобережжям – як і річка Синюха чи Синя Вода. Та ж він все одно залишався "білим". Отже,

річка Південний Буг не виступала рівноцінним орієнтиром щодо Дніпра. Це означає, що вона не могла виступати також західним кордоном Білобережжя, адже кордони мусять бути рівнозначними. Його слід шукати далі на захід. Кандидатом на цю роль може бути тільки Дністер, що називався тюркськими мовами без кольорових позначок – *Тур-суйу* або *Турла*[72]. На лівому (білому) березі Дністра знаходилося дуже важливе примітне місце з білою позначкою – місто Ак-керман ("біла фортеця"), сучасний Білгород. Це видає в Дністрі незалежний географічний орієнтир стосовно Дніпра. Таким чином, Білобережжя на заході закінчувалося Дністром.

Попри той факт, що історична пам'ять не зафіксувала термін Синьобережжя, його еквівалент зберігся у терміну Лівобережжя, що містить інший реліктовий компонент степової системи орієнтації – прикметник "лівий". Так само Білобережжя більше відоме як Правобережжя. Обидва терміни, дотепер стосуються не лише пляжів уздовж Дніпра, а й ділять навпіл територію цілої Країни. Таким чином, західним кордоном Білобережжя, як і теперішнього Правобережжя, був і залишається Дністер.

Існування митниці на Дністрі, засвідчене прочанином Зосімою 1419 р., доводить порубіжний характер річки: "Обретохом реку великую под Митиревыми Кишинами, еже зовется Нестр; туто бяше перевоз и порубежье волоское"[73]. Між іншим, позначення Зосимою Дністра як "великої річки" теж могло бути зобов'язане її місцевій назві більше, ніж вразливій уяві подорожника.

Таким чином, історичне Білобережжя ідентифікується як Дніпро-Дністровське межиріччя, і як золотоординський улус. Назва Білобережжя, без сумніву, тюркського походження, була в кращому випадку синонімом, а цілком можливо і ужитковою назвою цього улусу. На його території протікала Синя Вода, поблизу якої сталася битва 1362 р. Існування на цій території поселення з назвою Кочубіїв, що за даними ярликів входило до Брацлавської тьми, дає підстави пов'язувати цей улус з ім'ям улусного князя й темника Кочубея, тим більше, що інших осіб з таким іменем до початку XIV ст. невідомо.

в) Улус Дмитрія.

Димитрій, Dmeitrus – скоріше за все є "народною етимологією" або імені *Темюр* > *Темір* > *Демір*, або якось складного імені з цим компонентом, наприклад, Дін-Темір[74], Бай-Демір[75]. Тому доведення його християнства потребує вагоміших доказів, ніж начебто християнське ім'я. Тим більше слід брати до уваги факт, що іслам досить успішно прижився у

династії Джучидів уже за правління хана Узбека[76]. Християнізація імені татарського достойника скоріше за все була зобов'язана популярним у Західній Європі після монгольської навали легендам про існування могутньої християнської держави попа Івана посередині Азії. Західні улуси Золотої Орди теж були об'єктом такої міфотворчості, як свідчать дві темні історії з Флоренції про симпатії татар у Прославії-Брацлавщині до християнства 1352 та 1354 р.[77]

Історичність особи татарського темника Димитрія та кордони його впливу у потрібний час беззаперечно засвідчено одним документом. Йдеться про привілей від 22 червня 1368 р., виданий угорським королем Людовіком I про звільнення купців татарського князя Деметрія (*mercatores Demetrii principis Tartarorum*) від сплати мита у Брашові в розрахунку на відповідні пільги угорським купцям у володіннях Димитрія (*in terra ipsius domini Demetrii*).[78] Останні, судячи з цього документу, розташовувалися на схід від впадіння р. Сірет у Дунай. Для визначення східного кордону має значення вже згадувана інформація прочанина Зосіми про переправу на Дністрі "під Мітіревими кишинями" (див. прим. 73). Кишин або кешен – це перське слово кашан (**كشان**), що означає шатро[79]. У сполученні з іменем володаря воно явно відносилося до поселення, що або було місцем стоянки цього володаря, або вказувало приналежність цього пункту – це мало сенс на прикордонні, – з його митним режимом. В даному випадку, слід надати другій можливості, оскільки йшлося саме про прикордоння.

Приналежність Добруджі до найзахіднішого ординського улусу залишається відкритим питанням[80], але воно не стосується суті розглядуваних тут проблем. У другій половині XIII ст. ця місцевість входила до складу улусу Ногая. Однак його ім'я тут не прижилося. Чи, бува, тюркська назва Пруто-Дністровського пониззя, Буджак (означало кут), не була колись назвою усього цього улусу[81], з огляду на вражаючу живучість степових назв та кордонів?

Титулатура, вживана для представлення князя Димитрія – princeps та dominus – відповідала, як зазначалося, ординському статусу улусного беґа (темника).

Територія що належала, як припускаємо, до його володінь зберігає чимало археологічних свідчень золотоординських часів, в тому числі і монетні двори у Лозовій, Старому Орхеї, Костештах, Аккермані, що карбували монету принаймні до 1368-9 – дати, з якою можна пов'язувати остаточну евакуацію татар з Дунайсько-Дністровського межиріччя[82].

Таким чином, піддаються узгодженню різні джерельні дані про кампанію 1362 р., що походять з двох груп свідчень: топоніми наведені у найраніших джерелах (Рогозький літописець та ін.); імена та титули ординських зверхників, що брали участь у Синьоводській битві і були, повідомлені пізнішими нормативами (повість "Про Поділля", польські та литовські хроністи). З цього випливає важливий джерелознавчий факт, а саме: обидві групи джерел оперують інформацією, що стосується одних і тих самих подій, і що вони доповнюють одна одну. Виходячи з надійних даних, якими ідентифікуються усі три ординські зверхники та їхні володіння, вимальовується, що кампанія 1362 р. охопила два західних улуси – Кримський та "Білобережський" – тут знаходився і Коршев, і Сині Води[83]. Про участь "Задністровського" улусу можна судити лише із згадки про темника Димитрія в Синьоводській битві.

Узгодженість двох груп свідчень в тому, що стосується театру бойових дій 1362 р., контрастує із їх презентацією у джерелах. Якщо б в нашому розпорядженні не було пізніших розповідей про Синьоводську битву, кампанія представлялася б лише як похід військ Ольґерда на Коршев та Білобережжя. В такому разі згадка про Синю Воду також вказувала б на значущу воєнну акцію (адже її місце назване), однак її роль не виглядала б так опукло, як її зображено в пізніших розповідях. Це дає підстави підозрювати контамінацію фактів у розповідях про Синьоводську битву. Відповідно, більше скидається на те, що Золота Орда не готувалася давати відсіч литовсько-руським військам, і кожна орда билася з ними сам на сам.

Синя Вода - Торговиця.

Сині Води при селищі Торговиця М. Грушевський вважав непопулярними в історії[84]. Ця думка видатного історика суперечить навіть тим свідченням, що він сам зібрав про цю місцину. Про неї, хоча і не у зв'язку з битвою знали в усьому улусі Джучі і навіть за його межами. Тому Синім Водам слід приділити спеціальну увагу, тим більше, що це може дати бодай натяк на відношення до синьоводських околиць буджацького улусбеґа Димитрія.

Зі слів московських послів при кримському хані відомо, що 1502 р. османський султан Баєзід, прагнучи уникнути розгрому Великої Орди, пропонував ханові Шейх-Агмету прикочувати саме до Білої та Синьої Води[85].

Менґлі Ґерей все ж таки переміг Шейх-Агмета і після цього ще посилав у набіг на Україну своїх синів Фетга Ґерея та Бурнаша Ґерея[86]. Мо-

сковський посол Олексій Заболоцький у звіті уточнював місце збору загонів Ґереїв: "А сбиралась, государь, рать на Белой воде да на Синей"[87]. Невипадковість зауваження московського посла і шпигуна про це місце підтверджується також і записом про нього у "Книзі Великого Кресленя". Завдяки інформації Олексія Заболоцького стає зрозумілим, що увага до цього місця викликалася тим, що воно було примітним і напевно постійним місцем збору татарських військ.

Справді, запис у подільських люстраціях XVI ст. про цю місцевість свідчить, що вона служила місцем збору татарських князів, та ще й на шляху у Крим: "pustinia Ulanow przy slakie thatarskiem nad potokiem Sinowoda"[88]. Улани (оглани) – це в тюркських державах члени правлячої династії[89].

Постійне місце збору степовиків мало одну неодмінну прикмету – воно одночасно було й місцем базару. Звичайно, ринки в тому чи іншому вигляді існували при усіх військах, оскільки у будь-якому суспільстві військо було великим і платоспроможним споживачем. Однак в кочових суспільствах військо відігравало набагато важливішу роль в економіці, ніж в осілих суспільствах. Саме військо приносило в кочове середовище значну кількість товарів, одержаних від осілих сусідів – коштовності, продукти землеробства, ремісничі вироби та рабів. Більшість з них могла потрапити на ординський внутрішній ринок лише через збройний примус осілих народів. Ось чому військо було стрижнем, навколо якого організовувався обмін в суспільствах кочовиків. Тому, наприклад, ринок завжди супроводжував двір хана Батия, що був також ставкою головнокомандуючого[90], які позначалися одним словом – орду[91].

Та досить було війську кочовиків регулярно зупинятися в якомусь місці, як там же утворювався ринок[92]. Тісний зв'язок між військом та базаром породив термін "ордубазар" – воєнний, похідний базар (< *ordu* + *bazar*). Тому логічно, що ордубазари стають важливими примітними пунктами центрів влади, наприклад в Криму[93], у південному Азербайджані[94], побизу р. Урал[95]. Ордубазари ставали зародками міст у державах кочовиків, наприклад, у арабів на початку їхніх завоювань[96]. У тюрків це частогусто відбивалося у появі слова "орду" та "базар" у назвах таких міст. Так, у Криму на місці двох відомих збірних місць для війська виникли міста Карасу-Базар (суч. м. Білогірськ) та Єні- або Ермен-Базар (суч. м. Армянськ): біля Карасу-Базара знаходилася гора Ак-Кая ("біла скеля"), відома як місце проведення курултаїв (водночас загальних зборів війська), а Новий (*Єні*) або Вірменський Базар розташовувався на Пере-

копі. Пізніші приклади існування ордубазарів відносяться до 1560 р. в Індії[97] і навіть XVIII ст. у Персії[98].

Під цим оглядом абсолютно логічним виглядає існування поселення у звичному місці збору орд. Слов'янські ж поселенці зберегли у новій назві цього містечка Торговиця старе значення "базар". Кам'яна височина, що признає праворуч до Синюхи у цьому селищі й утруднює приступ до неї, пояснює, чому саме воно було обране кочовиками місцем збору орд. До речі, Торговиця розташовувалася на Чорному шляху, що поєднував Львів з Кримом і був ще тривалий час "популярним" маршрутом для татар.

Усі ці обставини, схоже, роблять зрозумілими причини й сам факт знайомства османців із цим, як тепер виглядає, знаменитим місцем (див. прим. 87). Оскільки примітних місць у північнопричорноморському степу було взагалі небагато, то слід визнати обґрунтованою ідею ідентифікації Торговиці з Япу-городком, що був зазначений на одній османській карті початку XVI ст. під назвою "кала-і Ябу" (фортеця/місто Ябу)[99]. Незрозуміло тільки, що означав малюнок цього "міста", адже ані міських мурів, ані будинків на ньому не показано. Картинки інших міст (також означених поняттям "кала") і навіть поселення (до речі залишені безіменними) показують будинки, мури, вежі. З невідповідності між статусом міста і відсутністю в зображенні на карті ознак міста напрошується висновок, що фортеця Ябу на той час вже була руїною, як про неї пише Мацей Стрийковський. І безформенне зображення цілком втілює цю ідею. Однак це не означало, що поселення уже зникло – існування важливого ринку у Торговиці XVI ст. надійно засвідчено[100].

Словом, місце, що невиразно іменується у джерелах Синьою Водою, насправді було важливим міським і торгівельним центром, а згодом й фортецею на степовому Правобережжі. Між іншим, саме такий приз міг бути конкретною і зрозумілою метою Ольґердового походу – місто платить податки дзвінкою монетою.

Синьоводський приз Ольґерда.

Залишається з'ясувати обставини в Орді, які здалися Ольґердові сприятливими для захоплення міста.

Спостерігачі за подіями в улусі Джучі сходяться на тому, що по смерті хана Бірдібека там розпочинається період анархії, викликаний вгасанням лінії прямих нащадків Батия. Через це на троні у столиці Сараї часто змінювалися хани, які не могли розраховувати на лояльність цілої держави. Це негайно позначилася на територіальній цілісності Золотої

Орди. Відтоді ханська влада визнавалася тільки в улусах, розташованих на схід від Волги. У західних улусах, відділених від столиці важкоздоланною Волгою, 1361 р. кримський улусбег Мамай підтримав власного кандидата на ханський престол Абдуллага. У тому ж 1361 р. від Золотої Орди відокремився Хорезм, який припинив бити монету з іменами сарайських ханів. Там започаткувала правління окрема династія Суфі з племені Кунград[101], і до Золотої Орди Хорезм уже не повертався.

Розпад торкнувся також західних улусів Орди. Так у Кримському улусі князівство Феодоро та генуезька колонія Кафа, скориставшись послабленням солхатського арбітра у Криму, вступили у відкрите воєнне змагання за контроль південного узбережжя. Хоч вони вважаються самостійними державними утвореннями, їхнім суверенами були золотоординські хани. Тому Кафа била монету з джучидською тамгою[102]. Щоправда Кафа вміла захиститися від ординців стінами. Хан Джанібек (1341-1357) так і не спромігся відновити повний контроль над цим містом, незважаючи на дві облоги 1343 та 1346 рр.[103] Однак генуезці змушені були тоді забратися з Азака (Тани). Воєнне протистояння з Ордою змусило кафіотів подбати про нові мури, які й були зведені 1352 р.[104] Відчуваючи свою силу, 1357 р. вони відібрали в князівства Феодоро портове місто Чембало (сучасне м. Балаклава). 1358 р. вони вже знову опиняються в Азаку. Послаблення ординської влади привабило ще й зацікавлених з-за моря: 1361 р. турки з Сінопа взяли Кафу в облогу з суші й моря. Потужні мури та галери генуезців змусили турків забратися геть. Не дивно, що неушкоджуваність підігрівала їхню агресивність, і на липень 1365 р. Кафа прибрала до своїх рук джучидський Судак та 18 сіл, розташованих на узбережжі від Судака до Чембало[105].

На території Буджацького улусу від 1330-х рр. повстає Валаська держава, а від 1340-х рр. – Молдавська. Угорське королівство, явно зацікавлене торгівельними зносинами з "Тартарією", розпочинає пряму воєнну експансію. Уже 1358 р. Людовік I дарує брашовським купцям право на вільний проїзд через міжріччя Бузеу та Праховим. Воєнний наступ супроводжується також місіонерським наступом, що проявилося у відновленні церковної організації – на місці знищеної Куманської католицької єпархії створюється нова, що дістала назву Мілковської[106].

Палацові перевороти позбавляли ординський уряд сил, аби утримувати контроль над окраїнами, що, звичайно ж, сприяло задуму Ольґерда. Однак важко погодитися з М. Грушевським, який переконував, буцімто "зачіпатися тоді з Татарами зовсім було не страшно"[107]. Не міг страх перед татарами вивітритися за три роки по смерті останнього всевладного

хана – зрештою битва на берегах Ворскли 1399 р. показала, на що здатні були ординці. Інша річ, що у відцентрових подіях в Хорезмі, Південному Криму та Надчорноморському Степу було щось спільне. Це спільне насправді лежить на поверхні і полягає у торгівлі.

Три названі ареали після монгольського завоювання були тісно пов'язані між собою міжнародним торгівельним шляхом, що пролягав з Китаю, через степи Північного Причорномор'я до Західної Європи й під егідою імперії Чінгіс-хана та його наступників досяг апогею свого розквіту. З Китаю шлях вів на Хорезм – Сарай – Азак, звідки він йшов або у Кафу і далі у Середземне море, або степом на Львів та Орхей. Митні збори зі східних товарів й торгівля ними були одним з джерел економічної могутності трону в Сараї і джерелом процвітання золотоординських міст. Однак в зв'язку з анархією, що настала у Китаї після смерті Єсун-Тімура з чингізідської династії Юань 1328 р.[108], товарний потік помітно зменшується, і схема торгівлі зазнає кардинальних змін. В умовах дефіциту китайських виробів купці Хорезму втрачають стимули для операцій на півночі, знаходячи партнерів на багато ближче. Кафа ж переорієнтується на вивіз місцевих товарів (зерно, сіль, риба, раби)[109]. Саме це й заохочує генуезців розширювати свої володіння. Успішна політики генуезців у Кафі перетворює саме це місто, а не Сарай, на головний ринок Східної Європи. Відповідно, були переорієнтовані основні торгівельні шляхи регіону в напрямку Кафи. Торговиця, розташована на шляху у Крим, являла собою важливий стратегічний пункт, володіння яким давало приступ до міжнародної торгівельної магістралі та її прибутків. Ось що могло приваблювати особисто Ольґерда до Синіх Вод 1362 р. І Торговиця таки стала його призом.

Звичайно, успіх литовського князя мав важливі і неочікувані наслідки. Так успішна експансія Литви на південь, розпочата перемогою на Синіх Водах, відіграла вирішальну роль в утворенні Чорномор-Балтійської торговельної зони[110]. Ця, в свою чергу, стала потужним чинником в подальшій історії України та цілої Східної Європи, адже з нею пов'язана землеробська колонізація степу, осідання на землю (та українізація) кочовиків, повстання українського козацтва, утворення Кримського ханату. Однак ці події уже надто далекі від безпосередніх результатів перемоги Ольґерда на Синіх Водах, що 1362 р. була, як виглядає, порівняно скромним починанням. Але ж це був лише початок.

Примітки:

[1] "Диким" степ Північного Причорномор'я став називатися пізніше, і то під впливом західноєвропейської літератури, де з кінця XV ст. виник вислів Campi Deserti ("пустельні поля"). – Боплан Г.Л. де. Опис України. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 169, прим. 188.

[2] Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – К., 1993.– С. 83-84; Cherniavsky M. Khan or Basileus: An Aspect of Russian Medieval Political Theory // The structure of Russian History: Interpretative Essays/ M. Cherniavsky ed. – New York, 1970. – P. 70. Про генуэзькі монети Кафи див. далі прим. 102.

[3] Брун Ф. Черноморье: Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852-1877 гг.). Часть 1. – Одесса, 1879. – С. 171-173.

[4] Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии. – Одесса, 1889. – С. 160-164. Про методологічну відсталість цієї найвідомішої праці В. Смірнова див. тогочасну рецензію Н. Веселовського: Журнал министерства народного просвещения. – Январь 1879. – С. 168-203

[5] Мене поки що не переконують доводи в оригінальності подробиць, повідомлених Мацеєм Стрийковським нібито з ординського джерела. – Див. Шабульдо Ф.М.. Мацей Стрийковський як історик Синьоводської битви// Його ж. Синьоводська проблема: Можливий спосіб її розв'язання. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 69-84.

[6] Cherniavsky M. Khan or Basileus: An Aspect of Russian Medieval Political Theory. – P. 65-69.

[7] Навіть у російських билинах та казках збереглися історичні імена й терміни, наприклад: царь Азвяк Товрульевич – хан Узбек син Тогрула, Оруди Бурудуковна – орда Бурундая, Кощей – *кошчу*, себто конюх. Про цей останній термін: Баскаков Н. А. Тюркская лексика в "Слове о полку Игореве". – Москва: Наука, 1985. – С. 157-158; Golden P. The Terminology of slavery and Servitude in Medieval Turkic// Studies in Central Asian History in honor of Yuri Bregel/ ed. D. DeWeese. – Bloomington, Ind.: Research Institute for Inner Asian Studies, 2001. – P. 51.

[8] Актуальність проблеми суверенітету Литви над колишніми джучидськими землями на Україні в часи Стрийковського видно ще з запиту Сигізмундом I ярлика від Сагіба Ґерея 1540 р., який спирався на тривалу традицію видачі литовським князям ярликів, закладеної Тохтамишем. – Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі: (До питання про татарську Україну) // Східний світ. – 1993. – № 2. – С.133-143; гіпотезу про ще раніші витоки цієї традиції див. у статті Ф.М. Шабульда в цьому збірнику.

[9] Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды/ изд. В. Г. Тизенгаузен. – Т. II. – СПб, 1884. – 130-131, 234-235 (далі: Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов). Події "великої замятні" у Золотій Орді були предметом численних досліджень та компіляцій, наприклад: Сафаргалиев Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С. 11-115; Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – Москва: Наука, 1985. – С. 58-66. З докладних версій цих подій в

українській історіографії див.: Шабульдо Ф. М. Литовська "Задніпрянщина": Незнаний аспект синьоводської проблеми // Його ж. Синьоводська проблема: Можливий спосіб її розв'язання. – С. 22-36.

[10] Порівн. повідомлення Ніконівського літопису за 1374 р.: "Того року Литва ходила війною на Татар – на Теміреза, і була між ними велика битва". – Цит. за: М. Грушевський. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 82. В імені Темірез упізнається Темір-Ходжа. Під цим іменем відомий один хан у Сараї до весни 1361 р., коли Мамай поставив на його місце Абдуллага (1361-1369). Повідомлення про його вбивство (ПСРЛ. – Т. 18. – С. 101) та зв'язок з особою "Темірезом" залишаються під питанням.

[11] Рогозький літопис повідомляє про битву Мамая та Абдуллага з Мюрідом на Волзі влітку-восени 1362 р. – ПСРЛ. – Т. XV. – Вип. 1. – Стлб. 73.

[12] Codex Cumanicus. Edited by G. Kuun with the Prolegomena to the Codex Cumanicus by Louis Ligeti / Ed. Éva Apor. Budapest, 1981. – P. 104

[13] Там само.

[14] Ibn Battûta. Voyages. Tom II. – P. 217.

[15] Про "алтан урук" Чингізидів: Скрынникова Т. Д. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. – Москва: Наука, 1997. – С. 16-22; Spuler B. "Čingizids"// Encyclopaedia of Islam, 2nd ed., Vol. II, 44a; Lemerciere-Quelquejay Ch. La Paix mongole: joug tatar ou paix mongole? – Paris: Flammarion, 1970. – P. 19.

[16] Порівн. імена інших джучидів, які не посідали ханський престол: Шайх Агмад Хан Гаджжі-Тархані (Астраханський), якийсь достойник Абдул-Керім Хан. – DeWeese D. Islamization and native Religion in the Golden Horde: Baba Tükleş and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition.Pennsylvania State University, 1994. – P. 488. – Not. 180.

[17] Порівн. практику Кримського ханату, де титул султана носили всі члени чингізидської династії Ґереїв. Але титул хана залишався прерогативою того, хто хоч раз посідав ханський престол.

[18] Сыроечковский В.Е. Мухаммед Гирей и его вассалы// Ученые записки Московского государственного университета. - № 61 (1940). – С. 38-39. Ічкі (< тюрк. içki) дослівно означало "внутрішній, приватний". Порівн. найменування внутрішньої персональної служби правителя *enderun* як протиставлення внутрішній службі *birun*, що збереглося в структурі палацу османських султанів. – Іналджик Г. Османська імперія: Класична доба, 1300-1600. – К.: Критика, 1998. – С. 87.

[19] Codex Cumanicus. – P. 104-105.

[20] Цит. за: Смирнов В.Д. Крымское ханство... – С. 92. У перекладі Дефрімері та Санґінетті точно і послідовно передано "les grands émirs, puis les petits émirs". – Ibn Battûta. Voyages. Tom II. – P. 233.

[21] Про сприйняття князів українським суспільством XV-XVII ст. див.: Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – С. 74-82.

[22] Визначення кордонів Подільської землі у литовсько-руському середовищі потребує спеціального розгляду і виходить за межі проблем, що поставлені перед даною студією.

[23] Цей титул в його оригінальній формі зустрічається і в перекладі руською мовою реляції Менґлі Ґерея до польського короля Казиміра Ягелончика про знищення хана Агмата: "Pryszod car Szybański, a Ibak sołtan jeho, a Makmu kniaź, a Obat murza, a Musa", – K. Pułaski. Stosunki z Mendli-Girejem, chanem tatarów perekopskich (1469-1515): Akta i Listy. Kraków-Warszawa, 1881. – S. 209.

[24] Наприклад, знаменитий османський політичний памфлетист XVII ст. Кочу Бей інакше називався Ґьорюджелі Кочі Мустафа Бей (Imber C. "Koči Beg" // Encyclopaedia of Islam. – Vol.V. – P. 248b). Порівн.: варіант імені Баба-Тюклеша – святого, що навернув хана Узбека на іслам Коджі Агмад Баба Тюклі Шашлі Азіз Бархаяг. – DeWeese D. Islamization and native Religion in the Golden Horde. – P. 440

[25] Ibn Battûta. Voyages. – Tom II. – P. 225

[26] За єгипетським хроністом Аль-Омарі "беклярібек в сенсі еміра емірів". – Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т. 1. – С. 227.

[27] "Молодші еміри, як от еміри *гезаре* (**هزاره** < перс. **هزاری**), що командують тисячею чоловік," – Ibn Battûta. Voyages. – Tom II. – p. 233. Опозицію між "тисячами" та "улусами" контрастно підкреслює і Плано Карпіні: перераховуючи улуси, він завжди знає і називає ім'я та статус їхніх князів, тоді як тисячники, які кочували по берегах Яїка, залишені без імен. – Плано Карпини. Дж. дель. История монгалов/пер. с лат. А. И. Малеина, ком. М. Б. Горнунга. 3-е изд. – Москва: Мысль, 1997. (Далі - Плано Карпини) – С. 72

[28] Порівн.: історик Ібн Халдун з мамлюцького Єгипту називає правителів країв Сараю "походними емірами" (**الامراء المسير**), вказуючи цим на їхню воєнну компетенцію. – Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т. 1. – С. 389-390. Раннім аналогом тумену виступав "ок" (стріла), що водночас означав плем'я та бойовий загін (син.: "огюш", "ель"). – Pritsak O. The Distinctive Features of the 'Pax Nomadica'// Popoli delle Steppe: [Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 23-29 avrile, Spoleto].- Spoleto, 1988. - P. 769-770.

[29] Прагнення окремих істориків (Г. Федоров-Давидов, В. Єгоров) знайти беклярібекам місце в ханській адміністрації на посадах везірів, головнокомандуючих чи міністрів іноземних справ є перебільшенням та модернізацією історії. Тут не місце давати їм розгорнуте заперечення. Досить вказати на те, що причина цих фантазій полягає в ігноруванні концепції владної харизми у середньовіччі, за якою право на владу давало лише походження, а везіри вважалися лише слугами суверенів. Письменники мамлюцького Єгипту, на яких покликаються дослідники Золотої Орди, намагалися підкреслити значимість статутсу везіра, відстоюючи традиції халіфату всупереч степовим традиціям, які принесли мамлюки. – Див. про це в Ібн Халдуна: "Тюркські правителі помітили, що везірат втратив свої повноваження, тому що еміри були надто гордими, аби обійняти цю посаду та її повноваження, полишивши її особам, яких влаштовувало тримати її на службі

усамітненого та безвладного халіфа. Влада везіра стала другорядною відносно влади еміра" *passim*. – Ibn Khaldun. The Muqaddimah: An Introduction to History/ transl. from the Arabic F. Rosenthal, ed. and abridged by N.J.Dawood. – Princeton University Press, 1989. – P. 194.

[30] В ханських ярликах на українські землі князівство виступало під іменем тумена ("тьми"): Володимирська тьма, Луцька тьма, Смоленська тьма і т. п. Текст такого ярлика в руському перекладі див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 86-87. Рівнозначність понять юрту та князівства простежується на прикладі іменування Литовського та Смоленського князівств юртами у листі Мегмеда Ґерея Василю III 1515 р. – Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею. Т. 2. изд. Г.Ф. Карпов и Г.Ф. Штендман. – Сборник Русского исторического общества. – Т. 95. – СПб, 1895. – С. 153.

[31] Ibn Battûta. Voyages. Tom II. – P. 231.

[32] Morgan D. The Mongols. – P. 89-90.

[33] Як свідчить Плано Карпіні, на захід від Волги, де століттям пізніше знаходилися литовські володіння, розташовувалися принаймні три улуси (с. 72).

[34] Про чуму під час облоги ханом Джанібеком Кафи 1346 повідомляє нотарій Ґабріеле де Муссі з П'яченци. - Heyd W. Histoire de commerce du Levant au Moyen-Âge. – Amsterdam, 1967. – V. I. – P. 196, n. 1. Це свідчення є надійне, незалежно від того, чи саме з цією облогою слід, як пропонує В. Гейд, пов'язувати знамениту епідемію чуми у Європі 1348 р., знану як "чорна смерть". Але це скидається на правду, бо новини про "велетенський голод" (*grandissima fame*) та епідемії (*la corruzzione dellaria*) в Орді хвилювали мешканців Флоренції і у 1352 р., як свідчить Маттео Віллані. Власне в осамій цій звістці відчувається паніка, цілком виправдана через чотири роки по чумі, адже він ще два рази робить наголос на голоді: "скудість харчів" *disagio de viuande*, "велика нестача продовольства" *lo gran gifetto que I Tarteri haueano di vettuaglia*. – Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст.// Україна в минулому. – Випуск V. – Київ – Львів, 1994. – С. 42, та 63-64

[35] Barfield T.J. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 DC to AD 1757. - Cambridge, MA – Oxford: Blackwell, 1992. – P. 193; порівн. дані (с. 195) про розподіл монгольських військ між чингізідами, за якими чисельність військ навіть під командою синів Чингізхана коливалася 1206 р. в межах 5 - 9 тис., а 1227 р. – сягала тільки 4 тис. Тому 5 – 6 тис. вояків було дуже поважною воєнною силою. В імперії Юань тумени ділилися залежно від їх чисельності на такі, що мали по 7 тис., 5 тис. і 3 тис. вояків. – Morgan D. The Mongols. – P. 89. Про тумени чисельністю до 1 тис. вояків див.: Halperin Ch. J. Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russsian History. – Bloomington: Indiana University Press, 1985. – P. 41.

[36] Див. список варіантів імен в Кучиньського. – Kuczyński S. M. Syne Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.) // Ten że. Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w. – Warszawa: PWN, 1965. – S. 163.

[37] Підозрілість до цієї ідеї О. Ґурки висловив ще С. Кучиньский. – Ibidem. Трансформація Кутлубуги в Катлабух сумнівна, оскільки нема пояснення для переходу ***у*** > ***а***, зникнення останнього голосного, а до того ж по сусідству з означеним озером є інше – Ялпуг, назву якого утворено за однаковою моделлю і з тим самим апелятивом ***бух***/***пуг***.

[38] Інак (тур. родак, близький друг) – радник, очевидно, зять або стрий хана. Пор. Амір Ала^{c}уддін Інак у Шіразі к. XIV ст. – Khwandamir. Habibu's Siyar. Tome Three/ transl. and ed. W. M. Thackston. – Part 1. – Harvard University Press, 1994. – P. 182; Part 2. – P. 640. Порівн.: монгольський термін – анда; інший тюркський термін – кунак. Про інститут *анда* див.: Morgan D. The Mongols. - Cambridge MA-Oxford: Blackwell, 1986. – P. 37.

[39] Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т. 1. – С. 347-348. Інформація Аль-Мугиббі, буцімто Інак Кутлубуга був лише одним з якихось чотирьох осіб, що ділять владу з ханами, є не до кінця проясненою. Її ще більше заплутав В. Тізенгаузен, додавши від себе, що ці чотири були улусними емірами. Складалося враження, що якась четвірка стояла над темниками. Оригінальний текст, наведений Аль-Мугиббі називає Кутлубугу "наібом кана Джанібека" (**نائب القان جانى بك**), що не було титулом. – Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т. I. – С. 338 и 348. Аль-Макрізі титулує його рівнозначно "наібом султана". – Смирнов В.Д. Кымское ханство. – С. 137. Термін *наіб* має загальне значення заступника, намісника, а в ролі "віце-хана" він, як і належало улусному беґу, мав на підконтрольній території найвищі владні прерогативи – керівництво військом і право суду. – Ibn Khaldun. The Muqaddimah. – P. 194. Ібн Баттута, як було показано, свідчить про 17 таких емірів. Словом, розподіл повноважень вищих достойників Золотої Орди ще потребує спеціальної дискусії, але наведена інформація підтверджує приналежність Інака Кутлубуги того самого розряду можновладців Золотої Орди, до якого належали і улусні еміри-темники. Порівн.: Григорьев А. П. К реконструкции текстов золотоордынских ярлыков XIII-XIV вв. // Историография и источниковедение стран Азии и Африки: Межвузовский сборник. – Вып. V. – Ленинград, 1980. – С. 31-34.

[40] Солхат – це розмовний варіант назви міста Крим (тепер м. Старий Крим), що означала "ліве крило" (я поділяю цю етимологію В. Смірнова. – Смирнов В.Д. Крымское ханство. – С. 75). Вона відома лише з європейських джерел, але як і в східних джерелах, територія улусів називається ім'ям столичного міста (див. прим. 48).

[41] Про посаду тудуна див. мою статтю: Тудун// Східний Світ. - 1998. - № 1-2 (К., 2000). - С. 183-204. Текст угоди надруковано C. Desimoni. Trattato dei Genovesi col Chan dei Tartari nel 1380-1381, Scritto in Lingua Volgare// Archivio Storico Italiano. - Tomo XX (1887) . - Firenze, 1887. - P. 164-165.

[42] Balard M. La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siécle). – Roma: École française de Rome, 1978. – P. 161, 461, 662.

[43] Це припущення не суперечить аргументам Г. Федорова-Давидова (Федоров-Давидов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – Москва: Наука, 1973. –

С. 52-55.) проти спадкового характеру пожалувань у Золотій Орді. Разом з тим вони не суперечать й практиці зосередження контролю над певними улусами в одній родині. Аргументом на користь цього припущення стосовно Криму є дані про Кутлубугу, який 1381 р. у Криму обіймав посаду *даруги*. – Balard M. La Romanie génoise. – P. 319. Цей Кутлубуга ще залишався на цій посаді 1392 р., після чого його слід зникає. – Heyd W. Histoire de commerce du Levant au Moyen-Âge. – V. I. – P. 207, not. 2. Аналогічний приклад родинних зв'язків між володарем Криму і його намісником-податківцем до портового міста дає Ногай та його племінник Актаджи. –Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т. I. – С. 195. Порівн. практику утримування посади тудуна Кафи в Кримському ханаті беґами клану Ширінів.

[44] Про це пише Ібн Халдун. – Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т. I. – С. 389.

[45] Тизенгаузен В.Г. – Т. I. – С. 412, прим. 2. Сильним аргументом на користь цього є факт, наведений В. Смірновим, – Смирнов В.Д. Крымское ханство. – С. 131, – що в татарському епосі Мамай титулується мурзою.

[46] За пам'ятними записами, зробленими на полях вірменських служебних книг з Криму, Мамай силою оволодів Солхатом, а отже цілим Кримським улусом, наприкінці серпня 1365 р. Запис від 23 серпня 1365 р. повідомляє про облогу Мамаєм Солхата, в якому зібралося усе населення півострова від Керчі (Кеч) до Херсонеса (Сару-Карман), а запис від 1368 р. згадує про взяття міста Казарії-Хриму трьома роками раніше. – Саргсян Т. Э. Армянские памятные записи XIV века о политической жизни в Крыму и строительной деятельности крымских армян // Историческое наследие Крыма. № 8 (2004). – С. 153 (док. № 6), 156 (док. № 10). В світлі цих даних стає зрозумілим Ібн Халдунове суперечливо сформульоване повідомлення про Мамая: "До його володінь належало місто Крим. На той час його там не було" (Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов. – Т. I. – С. 389). Воно означало, що Мамай не правив Кримом ("його там не було") у часи Бірдібека. На жаль, вірменські джерела не повідомляють імені Мамаєвого конкурента у Криму. Також достеменно невідомо, де знаходився Мамаїв улус і який був його статус (тьма чи тисяча) до утвердження Мамая в Криму.

[47] Ільяса ще немає серед свідків угоди правителя Солхата з Кафою кінця 1380 р., але він з'являється у новій угоді, укладеній одразу по смерті Мамая.

[48] Тому що місто Крим було звичайним місцем перебування еміра, на що між іншим вказує й биття монети з легендою "місто Крим", починаючи з 1266-67 рр. (Смирнов В.Д. Крымское ханство. – С. 74.) На Крим як адміністративний центр великої провінції вказує присутність в ньому кадія з титулом "великого кадія", що означало його вищій статус. Додатковим свідченням цього є також присутність численних релігійних інституцій та осіб. Див. їхній перелік в Ібн Баттути. – Ibn Battûta. Voyages. Tom II. – P. 204-205. Назву адміністративного центру перебрала на себе і вся територія улусу. В довідці про Мамая Ібн Халдун так і зазначає, що йому належало місто Крим. – Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов. – Т. I. – С. 389. Аль-Аскалані згадує про кримського еміра як "господаря Криму"

(صاحب القريم). – Там само. – С. 452. За назвами столиць ставали відомі Кримський, Астраханський, Казанський та Касимівський ханати.

[49] Єдиною підставою для виділення Криму в окремий улус послужила неточність у перекладі В. Тізенгаузеном Ібн Халдунового повідомлення про володіння Мамая "К владениям его принадлежал и город Крым". Оригінал не дає підстав для наголосу сполучником ("и город Крым"), який уводив в оману, ніби це місто було одним з його володінь, але решту їх письменникові або було невідомо, або задовго перераховувати. – Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов. – Т. I. – С. 389.

[50] Плано Карпини. – С. 72. Ім'я Мочі в російській транскрипції А. Малеіна подано як *Мауці*.

[51] Ibn Battûta. Voyages. Tom II. – P. 204-217. Що Азак був центром окремого улуса, очевидно, розташованого між річками Дон та Волга, між іншим, свідчить факт карбування там монети.

[52] ПСРЛ. – т. 15. – Вып. 1. – Стлб. 141.

[53] M. Balard. La Romanie génoise. – P. 457.

[54] Вказівка на традицію Кримського тумену знаходиться в посаді шірінського бека Емінека: "предводитель Кримського тумену" (*Kırım tumanını bilgen*) з ярлика Гаджжі Ґерея 1453 р. – Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı / présenté par A. Bennigsen, P. N. Boratav, D. Desaive, Ch. Lemercier-Quelquejay. Paris-La Haye: Mouton éditeur, E.H.E.S.S., 1978. – P. 33 (факсиміле на С. 36, лівий стовпчик, рядки 7-8).

[55] Кримський хан Менґлі Ґерей (правив з перервами 1468-1515) вважав перехід Великої Орди на правий берег Дону за напад на його володіння. 1501 р. армії кримців та великоординців під час протистояння на р. Дон біля впадіння у неї р. Тиха Сосна (неподалік від сучасного м. Вороніж) будують кожне на своєму березі по фортеці одна проти одної. – Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею. Т. 1 / изд. Г.Ф. Карпов. *Сборник Русского исторического общества*. – Т. 41. – СПб., 1884. – С. 354, 356, 359, 361, 368-369. В той же час Правобережжя Дніпра вважалося османською територією, що остаточно було закріплене османським завоюванням Очакова 1538 р. – Veinstein G. L'occupation ottomane d'Očakov et le problème de la frontière lituano-tatare, 1538 - 1544"// Passe turco-tatar present sovietique: Ètudes offertes à Alexandre Bennigsen. – Paris, 1986. – P. 123–155.

[56] Перелік варіантів імені див.: Kuczyński S. M. Syne Wody. – S. 163.

[57] Слідом за В. Смірновим, інші вчені теж ідентифікують ім'я Кочубея як Хаджибея. – Kuczyński S. M. Syne Wody. – S. 163; Batūra R. Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą: Nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlynųjų Vandenų [Литва у боротьбі народів проти Золотої Орди: (Від нашестя полків Батия до битви на Синіх Водах)]. Vilnius: Mintis, 1975. – S. 272-273.

[58] Видання: Григорьев Г. Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Герая // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. I. – Одесса, 1844. – С. 337-346; Березин Н.И.

Тарханные ярлыки Тохтамыша, Тимур Кутлука и Саадет-Гирея. – Казань, 1851. – С. 15.

[59] Назва Kaczubieiow, як вона подана в першій звістці Яном Длугошем під 1415 р. (цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI, С. 142, прим. 3), зберігає ознаки імені Кочубея. Хаджибей – пізніша народна етимологія оригінальної назви.

[60] У Золотій Орді та підлеглих її територіях (на Русі, у генуезькій Кафі) було поширене іменування населених пунктів саме за іменами воєначальників. Див. наприклад, у генуезькій та османській Кафі назви кварталів: Алі-юзбаші,, Пірі-Юзбаші. – Balard M., Veinstein G. Continuité ou changement d'un paysage urbaine: Caffa génoise et ottomane // Le paysage urbain au Moyen-Age. – Lyon, 1981. – P. 79-129.

[61] Плано Карпини. История монгалов. – С. 72.

[62] Там само. – С. 69-70.

[63] Див. Березин И. "Внутреннее устройство Золотой Орды (по ханским ярлыкам)" // Журнал Министерства народного просвешения. – 1850. – Октябрь. – Отд. II. – С. 1-24.

[64] ПСРЛ. – Т. II. – С. 549-550

[65] Там само. – С. 557-558.

[66] Там само. – С. 564-565, 578-579, 585-589, 591, 594.

[67] Див., зокрема, ярлики 1507 р. Менглі Ґерея та 1540 р. Сигізмундові I. –Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem. – S. 314; Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 2/ изд. И. Григорович. – СПб, 1848. – С. 363.

[68] Докладніше про Брацлавську тьму див.: Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. - С. 43-51.

[69] Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 1. – С. 290, 477, прим. 1.

[70] Так пояснює її С. Кучиньський (s. 170) з посиланням на "Географічний словник королівства Польського".

[71] Див. російські переклади листів Менґлі Ґерея: Сборник РИО. – т. 41. – С. 418-432. На р. Ак-су збиралися ногайські князі під час повстання проти Кримського хана Девлета Герея (1699-1702); див. цитати татарської хроніки "Таріх-і Мугаммад Ґерей": Смирнов В. Д. Крымское ханство. – С. 681.

[72] Материалы для истории Крымского ханства/ сост. Фейз-ханов Хусейн Молла, изд. Вельяминов-Зернов В. В. – СПб, 1864. – С. 299, 301, 394, 785, 813; J. W. Redhouse. A Turkish and English Lexicon – Constantinople, 1890 (reprint: Beyrut, 1974). – P. 1254.

[73] Хожение Зосимы в Царьград, Афон и Палестины// Книга хожений: Записки русских путешественников XI-XV вв. – Москва, 1984. – С. 121, 299.

[74] Золотоординський посол на Русь 1315 р. Тиатемер. – Троицкая летопись/ ред. М.Д. Приселков. Москва: Наука, 1950. – С. 355.

[75] Ця форма засвідчена серед достойників улусу Джучі. Бай-Деміром (*b.y.d.m.r*) звали брата Узбекової дружини Баялун – DeWeese D. Islamization and native Religion in the Golden Horde. – P. 120. Порівн. імена з тим же компонентом, переданим по-різному: Толуктомур та Кутлудомур засвідчене в Ібн-Баттути: Ibn Battûta. Voyages. Tom II. – P. 206.

[76] Мусульманський мандрівник Ібн Баттута, який проїхався Золотою Ордою 1334 р., засвідчив квітучу ісламську культуру уже через якийсь десяток років після воцаріння Узбека (1312 – 1341). Тема християнізації надчорноморських татар заторкується у хроніці Маттео Віллані, але точної вказівки на факт християнізації в ній нема. – Див. дослідження і тексти: Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. – С. 32-65.

[77] Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. – С. 32-65.

[78] Bratianu G. I. "Demetrius princeps tartarorum (ca. 1360-1380)"// Revue des Études roumaines. – IX-X (1965). – P. 39-46.

[79] Steingass F.A Comprehensive Persian-English Dictionary. Beirut: Librarie de Liban, 1998. – P. 1031. Від цього слова утворено назву сучасної столиці Молдови м. Кишинева. Це зайвий раз доводить поширення цього апелятиву в місцевій топоніміці.

[80] Греков Б. Д., Якубовский А. О. Золотая Орда и её падение. – Москва-Ленинград, 1950. – С. 282.

[81] В усякому разі тут до кінця XVIII ст. існувала окрема татарська Буджацька орда, і її столицею вважався Аккерман, через що цю орду називали ще Білогородською. – Докладніше про неї у XV-XVIII ст. див.: Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – Москва: Восточная литература, 2002. – С. 449-454.

[82] Cazacu M. À propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la mer noire aux XIVe-XVe siècles// Passé turco-tatar prèsent soviétique": Etudes offertes a Alexandre Bennigsen. Paris, 1986. – P. 99-122.

[83] Наведені дані суголосять оцінці литовських походів як єдиної широкої кампанії, що обгрунтовується в публікаціях Ф.М. Шабульда, в тому числі і в даному збірнику. Однак з огляду на те, що Ольгерд названий лише у зв'язку з подіями на Білобережжі та Синіх Водах, сумнівно, щоби він очолював похід на Коршев, що його "Литва взяли", як записано у Рогозькому літописці. Але, звичайно, з'ясування цього питання – тема спеціальної студії.

[84] Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 80.

[85] Сборник РИО. – т. 41. – С. 418.

[86] Хан писав про це у листі до Івана III. – Сборник РИО. – т. 41. – С. 430. Московські писарі транскрибували ім'я Фетг як Феті чи Беті.

[87] Сборник РИО. – т. 41. – С. 432.

[88] Архив Юго-Западной России. – ч. VII. – т. II. – С. 163. М. Грушевський помилявся, ототожнюючи це місце з річкою Сниводь, оскільки татарський шлях пролягав саме через Торговицю. Прямий зв'язок Торговиці на Синюсі з Таванню на Дніпрі засвідчений документально на початок XVI ст. – Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI. – С. 9, прим. 2.

[89] У Кримському ханаті еквівалентом цього титулу був султан – член правлячої династії. – Сыроечковский В. Е. Мухаммед Гирей и его вассалы. – С. 38-39; İnalcık H. The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I// Harvard Ukrainian Studies. – Vol. III-IV (1979-1980). – P. 447.

[90] Плано Карпіні навіть поскаржився, що інших базарів не було, і йому довелося поголодувати проїхавши Сарай. – Плано Карпіні. – С. 119. Ібн Баттута описав такий базар: “Ми бачили також одне велике місто, що рухалося із своїми мешканцями, в якому були мечеті та ринки, і де пічний дим здіймався у повітря – це тому що турки готують страви і під час подорожі. Вози, які тягнуть коні, перевозять цих людей, і вони, прибувши на місце отаборування, знімають намети з возів і встановлюють їх на грунті, тому що вони дуже легкі. Їх навіть використовують для мечетей та крамниць”, – Ibn Battûta. Voyages. Tom II: De la Mecque aux steppes russes et à l’Inde/Traduction de l’arabe de C. Defremery et B. Sanguinetti (1858); introduction et notes de Stéphane Yerasimos.- Paris: La Découverte, 1997. – P. 217. Йосафат Барбаро (§ 30, 31) залишив подібний опис: “Щойно правитель зупиняється, вони одразу влаштовують базари, з’їхавши з широких доріг. Якщо це відбувається узимку, то від багатьох ніг тварин утворюється страшення багнюка, якщо ж влітку – то страшенна курява. Одразу ж після того, як влаштовано базари, вони розбивають свої вогнища, смажать і варять м’ясо і готують свої страви з молока, масла, сиру. У них завжди є дичина, передусім олені. У їхньому війську є ремісники – ткачі, ковалі, зброярі та інші, і взагалі є усі потрібні ремесла... Згадавши про купців, і повертаючись до теми, а власне до татарського війська, скажу, що при ньому завжди є купці; одні різними шляхами привозять сюди товари, інші ж лише проходять через орду з наміром йти до інших країв”, – цит. за: Хрестоматия по этнической и традиционной культуре старожильческого населения Крыма. Часть первая / Ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2004. – С. 57.

[91] Там само. – С. 116. Однак папський легат помилково тлумачить слово “орду” як “середина”, розуміючи його через тюркську мову, яку чув навколо себе і намагався потроху опановувати. Насправді це було індо-перське слово, що означало військо, табір, ставку. Більш вільний у спілкуванні з місцевим людом Ібн Баттута в одному місці пояснює, що “орду” на мові тюрків означає імператорський кортеж, а в іншому “[військовий] табір”, – Ibn Battûta. Voyages. – Tom II.– P. 217, 225.

[92] Що ринки при ставках виникали не стихійно, переконує такий приклад персонального ставлення особи ханського достоїнства до цього. Менглі Герей вимагав від Івана III повернення Гаджжі Агмета та Гаджжі Муси, астраханських купців, які торгували з Кримом. Він називає їх купцями його, а не астраханського, базара (РИО. – Т. 41. – С. 271) або ордубазара (“мой же ордубазарцев человек”. – Там само. – С. 446; “ордубазарец мой”. – Там же. – С. 447). Кримські хани часто зазначали місцем видання ярликів палац (сарай) на Ордубазарі. – РИО. – Т. 41. – С. 446; порівн. Орду Сарай: Материалы для истории Крымского ханства. – С. 19, 84, 119, 240, 329 – остання згадка цієї збірки відноситься до 1053 р. гіджри/1643-1644 р.

[93] Перо Тафур з Севільї, який відвідав Кафу 1438 р., повідомляв про “lordo bazar” у Солхаті, ставці Кримського улусу. – Pero Tafur. Andanças y viajes por diversas partes del mundo avidos/ed. M. J. De la Espada, Madrid, 1874 (факсимільний репринт –

Roma: Bulzoni Editore, 1986). – P. 163; український переклад див.: Галенко О. Крим у 1438: Опис Криму Перо Тафура // Україна в минулому, № 8, Київ-Львів, 1996.

[94] Хунджи, Фазлуллах ибн Рузбихан. Тарих-и алам-ара-йи амини. – Баку, 1987. – С. 107. Порівн. назви міст Ордубад (< *ordu* + *abad*; abad – *перс*. місто) біля м. Нахчевань в Азербайджані, м. Орду на узбережжі Чорного моря в Малій Азії.

[95] За повідомленням Масуда Кухістані, на р. Яїк (суч. Урал) існував інший Ордубазар, названий столицею Кипчацького степу. Цитування у російському перекладі та географічну прив'язку див.: Зайцев И. Астраханское ханство. – Москва: Восточная литература, 2004. – С. 36-37. В. В. Трепавлов визначає Ордубазар як "колишню кочову ставку Бату". – Он же. История Ногайской Орды. – С. 98.

[96] Наприклад, деякі міста, що виникли під час арабських завоювань, утворилися саме з військових таборів арабів, що викликали повстання супутніх їм ринків: Фустат (Каїр), Кайруан, Куфа і Басра. Такі міста-гарнізони називалися по-арабськи "миср", що, між іншим, стало арабською назвою Єгипту. Функціонування цих міст як центру розподілу здобичі див. War and Society in the Ancient and Medieval Worlds: Asia, the Mediterranean, Europe and Mesopotamia/ K. Raaflaub and N. Rosenthal eds. – Harvard University Press, 1999. – P. 309-314; Kennedy H. The Armies of the Caliphs: Military society in the Early Islamic State. – London – New York: Routledge, 2001. – P. 37, 44, 60-63, passim.

[97] "Вони називають це місце (або табір) Орду базаром", – повідомляв португальський мореплавець у своїх записках про відвідання Індії. – Antonio Tenreiro/ Itinerario de Antonio Rtenreiro em que se contem como da India vêo por terra a estes reynos de Portugal. – Lisboa, 1829. – Ch. XVII. – P. 45.

[98] Див. свідчення Йонаса Ганвея у 1743 р.: "Ця частина табору, що зветься потурецьки Ордубазаром, або таборним базаром, починається наприкінці площі перед покоєм сторожі". – Jonas Hanway. An Historical Account of the British trade over the Caspian Sea with the author's journal of travels from England through Russia into Persia: and back through Russia, Germany and Holland: to which added the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of the great usurper Nadir Kouli: illustrated with maps and copper-plates. 3d edition. London, 1761. – P. 247.

[99] Надруковано в: Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. – вставка між С. 80 та 81.

[100] Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VI. – С. 102.

[101] Golden P. Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenezis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992. – P. 300.

[102] В. Григорьев. Монеты Джучидов, генуэзцев и Гиреев, битые на Таврическом полуострове и принадлежащие обществу // ЗООИД. – Т. I. – С. 301-314; Юргевич В. О монетах генуэзских, находимых в России// ЗООИД. – Т. VIII. – С. 147-160.

[103] Heyd W. Histoire de commerce du Levant au Moyen-Âge.– V. I. – P. 192-196; Balard M. La Romanie génoise. – P. 150-162. Для порівняння зазначимо, що в той же час венеціанців було випроваджено з Судака 1343 р. – Balard M. La Romanie génoise. – P. 158.

[104] Balard M. La Romanie génoise. – P. 209.

[105] Докладно про це: Heyd W. Histoire de commerce du Levant au Moyen-Âge.– V. I. – P. 204-210.

[106] Про це існує чисельна історіографія. Головні події та бібліографію див.: Параска Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государстваю. – Кишинев, 1981.

[107] Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 81.

[108] Тривалий період усобиць зрештою призвів до падіння династії Юань у 1368 р. Докладніше див.: Grousset René. The Empire of the Steppes: A History of Central Asia / transl. by Naomi Walford. 6th ed. New Brunswick, N.J. – London: Rutgers University Press, 1999. – P. 321-329.

[109] Ця трансформація докладно досліджена М. Баляром у його праці "La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siécle)" (Roma: École française de Rome, 1978. 1008 P.). Конспективний підсумок згаданої трансформації див.: Balard M. Gênes dans l'histoire économique de la Mer Noire (XIIIe-XVe s.)// Bulgaria Pontica Medii Aevi II: Deuxième symposium international, Nessebre, 26-30 Mai 1982. – Sofia, 1982. – P. 86-127.

[110] Основні характеристики Чорноморсько-Балтійської зони з обширною бібліографією див.: Pritsak O. Trois leçons sur l'historie du Grand duche de Lithuani-Ruthenie (avec l'Ukraine) jusqu'en 1569. (Resumé) // Journal of Turkish Studies. – Vol. 11 (1987). – P. 105-121.

Додаток 1.

Свідчення писемних джерел

Въ лѣто 6871… Того же лѣта Литва взяли Коршевъ и сотворишас[я] мятежи и тягота людемъ по всеи земли. Тое же осени Олгрд Синю воду и Бѣлобережїе повоевалъ.

Рогожский летописец // Полное собрание русских летописей. – Т. 15. – Вып. 1. – М., 1965. – Стб. 75.

Въ лѣто 6871... Того же лѣта Литва взяша Коршеву. Того же лѣта князь великій литовскій Ольгерд Гедименович Синюю воду и Бѣлобережіе повоєва.

Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – Т. 11. – СПб., 1879 (перевид.: М. 1965. – С. 2).

Коли господаремь был на литовьскои земли князь великий Олгирд и, шедь в поле с литовьским воискомь, побиль татар на Синеи воде, трех братовь: князя Хачебея а Кутлубуга и Дмитрия. А тыи трии браты Татарьское земли, отчичи и дедичи Подольскои земли, а отт них заведали атамани и боискаки, приеждючи от тыхь атамоновь, имовали с Подольскои земли дан. А брат великого князя Ольгирдов держаль Новгородокь Литовьскии, князь Корьять, а у него были 4 сьны: князь Юрьи, князь Александр, князь Костяньтинь, князь Феодор. Ино тыи княжятя Коръятевечи три браты: князь Юръи а князь Александр князь Костентин и князь Феодор со князя великого Олгирдовым презволением и с помочию Литовския земли пошли в Подольскую землю. И тогды в Подолскои земли не быль ни один город ни деревомь рубленого, а ни каменем будованого. И тогды тые княжята Корятовичи, пришед в Подольскую землю, и вошли у приязнь со атаманы, почали боронити Подольскую землю от татарь и боскакам выхода не почали давати. И напервеи нашли собе твержю на реке на

Смотричи, тут пак собе нарядили город Смотрич, а у другомь месте были черници у горе, и в томь месте угонили много оленеи в тот остров, кдь нынѣ Каменское мѣсто лежить, и посекши лѣс город муровали Каменець, а ис того вси Подолски городы умуровали и всю землю Подолскую осели.

(Через подекуди ушкодженість тексту початковий фрагмент з оповіді „Про Поділля" поданий тут у зведеному вигляді за Слуцьким і Супрасльським літописами.)

Слуцкая летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.35: Летописи белорусско-литовские. М. 1980. – С. 74; Супрасльская летопись // Там же. – С. 66.

А вверх по реке по Бокгу 50 верст пала в Бокг речка Синяя Вода, а на речке на Синеи воде, 70 верст от Бокга, город Синяя Вода.

Книга Большому Чертежу. Подг. к печати и редакция К.Н.Сербиной. М.; Л., 1950. – С. 112.

Використавши внутрішні татарські поганські міжусобиці й вбивства, коли билося саме зло, багато руських князів, таких як Симеон Іванович Тверський і великий князь московський Димитрій, кілька разів розгромивши татарські війська, скинули зі своєї шиї ярмо, що на їхніх предків 6845 року від створення світу був наклав хан Батий, повернувши попередні вольності.

У той час перекопські й кримські татари володіли Дикими Полями, що широко простяглися далеко за Києвом, та всім Поділлям, що межує з литовськими землями. У цих краях, де мешкали русини, вони утримували своїх баскаків або отаманів, наче старост, котрі збирали з них данину й на свій розсуд розпоряджалися християнами русинами як своїми підданими, частими нападами на литовські володіння чинили великі кривди Ольгердові. Через те 1331 року від народження Христа Ольгерд, уклавши на два

роки угоду про мир з прусськими і ліфляндськими хрестоносцями, виправився у похід в Дикі Поля проти татар. З ним вирушили також чотири його племінники, сини новогрудського князя Коріата, княжичі Олександр, Костянтин, Юрій та Федір. І коли вони, минувши Канів і Черкаси, дійшли до урочища Сині Води, то побачили в полі велику татарську орду з трьома царками, поділену на три загони. Один загін вів султан Кутлубах, другий очолював Качибей-Керей, а третім командував султан Дімейтер. Ольгерд, побачивши, що татари готові до бою, вишикував своїх у шість вигнутих загонів, по-різному їх з боків та на чоло розсадивши, так щоб татари, як задумали, не могли їх оточити у звичайних сутичках та заподіяти шкоди стрілами.

Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши литву густим залізним градом з луків, сточили кілька сутичок, але завдали мало втрат через правильний її шик та швидке маневрування. А литва з русинами враз з шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини та змішали їм танці півколом, а інші, особливо новогрудці з Коріатовичами, з самострілів з стрілами наскочили з боків й довгими списами скидали їх із сідел, наче вітер снопи в бурю. Не змігши довше витримати лобового натиску литви, татари почали мішатися та перелякані тікати в розлогі поля. На побоїщі залишилися вбиті три їхні царки: Кутлубах, Качибей (від імені якого назване Качибейським солоне озеро в Диких Полях по дорозі як йти до Очакова) і султан Дімейтер, та разом з ними дуже багато мурз й уланів. Також скрізь по полях і в ріках лежало повно татарських трупів.

Потім після цієї звитяги литва й русини забрали кілька десятків стад коней та верблюдів і багато кошів або обозів, в котрих татари, кочуючи, звикли возити з собою усе майно.

Вони звільнили від татар Торговицю, залишки мурів якої ще й сьогодні стоять в гирлі ріки Богу, Білу Церкву, Звенигород і всі поля аж за Очаків, від Києва і Путивля аж до гирла Дону, та виплошили їх аж до Волги, а інших до Кафи й Азова і Криму, в середину Таврії або Перекопу, загнали. Потім з перемогою вони повернулися на Поділля, де в той час, як нині в Перекопі, теж мешкали татари, підкоривши та поневоливши русинів, їх, що не мали вождів ані царя, Ольгерд теж легко розгромив та вигнав з Подільського краю, так що ледве мала їх частина втекла через Дністер над Чорне море і до Перекопу. Вони потім оселилися в Добруджанських степах за Дунаєм на Турецькому гостинцю, котрим і ми їхали через орду тих добруджанських татар біля Облучиці й Сілістрії. Більша частина їх розмовляє слов'янською мовою та займається господарством.

Нас вони радо приймали і частували виноградом та солодкими кавунами, а коли я їх запитував самі розповідали, що їхні предки з Поділля були вигнані литвою. Але повернемося до розповіді.

Коли Ольгерд одержав славну перемогу над татарами і, очистивши від розбою всі степи, що віддавна належали Києву, він з частиною добре заслуженого війська повернувся до Литви, а другу частину залишив на Поділлі на чолі зі своїми племінниками новогрудськими князями Коріатовичами: Олександром, Костянтином і Юрієм і доручив їм та дав під їхню владу і панування всі суміжні з Поділлям руські країни, бо вони добре заслужилися в тій татарській війні.

Macej Stryjkowski. Kronika Polska, Litewska, Žmódzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. – T.2. – S. 6-7. Переклад Ф.Шабульда.

В лѣто 6870... В сіє лѣто Ольгерд побѣди трех царков Татарских из ордами их, си єсть, Котлубаха, Качзея, Дмитра; и оттоли от Подоля изгна власть Татарскую. Сей Олгерд и иныя Рускія державы во власть свою пріят, и Кіев под Федором князем взят, и посади в нем Володымера сына своего, и нача над сими владѣти, им же отци его дань даяху.

Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.2. – СПб., 1843. – С. 350.

Додаток 2.

Бібліографія проблеми

І. Джерела

1. Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1848. – Т. 2.
2. Густинская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 2. – СПб., 1843.
3. Книга Большому Чертежу / Подг. к печати й редакция К.Н. Сербиной. – М.; Л., 1950.
4. Кордт В. Материалы по истории русской картографии. – К., 1910.
5. Летопись Красинского // ПСРЛ. – Т. 35. – Летописи белорусско-литовские. – М., 1980.
6. Летопись Рачинского // ПСРЛ. – Т. 35. – Летописи белорусско-литовские. – М., 1980.
7. Летописный сборник, именуемый Патриаршею, или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – Т. XI. – СПб., 1879 (перевид.: М., 1965).
8. Литвин М. О нравах татар, литовцев и московитян. – М., 1994.
9. Ольшевская летопись // ПСРЛ. – Т. 35. – Летописи белорусско-литовские. – М.,1980.
10. Рогожский летописец // ПСРЛ .– Пг., 1922.– Т. 15. – Вып. 1.
11. Сафонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992.
12. Слуцкая летопись // ПСРЛ. – Т. 35. – Летописи белорусско-литовские. – М., 1980.
13. Супрасльская летопись // ПСРЛ. – Т. 35. – Летописи белорусско-литовские. – М., 1980.
14. Хроника Быховца . – М., 1966.
15. Dlugossii J. Historiae Poloniae. – Cracoviae, 1878. – T. V.
16. Lietuvos Metrika. Knyga Nr.8 (1499-1514). Uzrasymu knyga 8. – Vilnius, 1995.
17. Stryjkowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – T. 2.
18. Cromer M. O sprawach dziejach i wszystkich inszych potocznościach koronyh Polskich ksiąg XXX. – Kraków, 1611. – Ks. XV.

ІІ. Дослідження

1. Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1969. – Т. 2. – С. 76-96.
2. Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995.
3. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К., 1993.
4. Барвінський В. Два загадочні ярлики на руські землі з другої половини XV століття // Барвінський В. Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. – Львів, 1909.
5. Батюшков П.Н. Подолия. Историческое описание. – СПб., 1891.
6. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV вв.: (По материалам археологических исследований). – К., 1982.
7. Бохан Ю.М. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. – Мінськ, 2002.
8. Войнович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII – XVI ст. – Львів, 1996.
9. Гончаров Е.Ю. Медные монеты Сарая-ал-Джедид (XIV в.) // Шестая Всероссийская нумизматическая конференция. – СПб., 1998. – С. 75-76.
10. Греков Б.Д. Якубовский А.О. Золотая Орда и ее падение. – М., Л., 1950.
11. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.IV. Київ-Львів, 1907 (перевид.: К., І993).
12. Грушевский М. Барское староство. Исторические очерки. – К., 1894.
13. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – К., 1891 (перевид.: К., 1991).
14. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М., 1989.
15. Данилевич В.Е. Монетные клады Киевской губернии до первой четверти XV столетия. Труды IX археологического сьезда. – М., 1895.
16. Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885.

17. Дашкевич Я. Поділля золотоординських часів. (Проблематика дослідження) // Тези доповідей XI Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 3 вересня 1992 р. – Вінниця, 1992. – С. 23-24.
18. Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. – К., Львів, 1994. – Вип.5. – С. 32-65.
19. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом XIV-XVIIIст. // Записки НТШ. – Т. CCXXII. – Праці історико-філософської секції. – Львів. 1991.
20. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Вид.4. – Львів, 1992.
21. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – М., 1985.
22. Карамзин Н.М. История государства Российского. – В 12 т. – Т. V. – М., 1993.
23. Котляр М.Ф. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. – К., 1981.
24. Козубовський Г.А. Гроші, грошовий обіг Середньої Наддніпрянщини XIV-XV ст. Автореферат канд. істор. наук. – К. 1992.
25. Козубовський Г.А. Київське князівство при Володимирі Ольгердовичу за пам'ятками нумізматики // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 131-137.
26. Клепатський П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. Литовский период. – Одесса, 1912.
27. Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV –XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. – К., 1992.
28. Кротков А.А. Два собрания джучидских монет // Труды Нижневолжского общества краеведения. 1930.
29. Лебедев В.П. Символика и язык монет Крыма золотоордынского периода // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишенев, 1990. – С. 142.
30. Марков А.К. Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Эрмитажа. – Спб., 1896.
31. Молчановский Н. Очерки известий о Подольской земле до 1434 г. преимущественно по летописям. – К., 1885.
32. Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. – М. 1959.

33. Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бозько-Дністровського степу // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 166.
34. Петрунь Ф. Степове Побужжя в господарському та військовім укладі Українського пограниччя // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. – 1926. – № 2. – С. 99-101.
35. Петрунь Ф. Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х роках XV сторіччя // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. – К., 1928. – С. 165-168.
36. Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі: (До питання про татарську Україну) // Східний світ. – 1929. – № 2. – С. 170-187.
37. Русина О.В.Україна під татарами та Литвою. – К., 1998.
38. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Соч. Кн. 11. – Т. 3-4. – М., 1988.
39. Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. – 1950. – Т. 40; перевид.: Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М., 1979.
40. Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1960. – Т. 1. – С. 94-188.
41. Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле// Куликовская битва. – М., 1980. – С. 142-173.
42. Фомичев Н.М. Джучидские монеты из Азова // СА. – 1981. – № 1. – С. 220-227.
43. Френ Х.М. Монеты ханов Улуса Джучиева или Золотой Орды с монетами иных мухамеданских династий в прибавлении. – СПб., 1832.
44. Френ Х.М. Каталог монет джучидов или ханов Золотой Орды. – Записки АНО. – Т. 2. – СПб., 1850. – С. 418-425.
45. Шабульдо Ф.М. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 7-10.
46. Шабульдо Ф. М. Возвращаясь к Синеводской проблеме: о некоторых результатах и последствиях антиордынской кампании Великого княжества Литовского в 1362 г. // Славяне и их соседи. Сб. трудов 17 конференции памяти В.Д.Королюка. – М., 1998. – С. 145-146.
47. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987.
48. Шабульдо Ф.М. Концепція Синьоводської битви В.Б. Антоновича і вітчизняна історіографія // Третя Академія пам'яті В.Б. Антоновича. 11-12 грудня 1995 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. – К., 1997. – С. 132-142.

49. Шабульдо Ф.М Наративні джерела й перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – С. 57-74.
50. Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998.
51. Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих процесах у Криму в кінці XIV – першій половині XV ст. // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 82-88.
52. Шабульдо Ф.М. Чи був ярлик Мамая на українські землі? (До постановки проблеми) // Записки НТШ. – Т. CCXLIII.- Львів, 2002. С. 301-317.
53. Шалобудов В.Н., Кудрявцев И.В. Кочевнические погребения Среднего Приорелья // Курганы Степного Поднепровья. Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1980. – С. 90-97.
54. Янина С.А. Монеты Золотой Орды из раскопок и сборов Поволожской археологической экспедиции на Царевском городище в 1959-1962 гг. // Повольжье в средние века. – М., 1970.
55. Янина С.А. Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской экспедиции в Болгарах в 1946-1952 гг. // МИА. – 1964.
56. Abraham W. Zalozenie biskupstwa lacińskiego w Kamiencu Podolskim // Księga pamiatkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia universytetu Lwowskiego. – Lwów, 1912. – P. 5-7.
57. Batura R. Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Orda. – Vilnius, 1975.
58. Halecki O. Dzieje unii jagiellonskiej. – Kraków, 1919.
59. Kuczynski S.M. Sine Wodi (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.) // item. Studia z dziejow Europy Wschodniej X-XVII w. – Warszawa, 1965.
60. Lowmianski H. Wcielenie Litwy do Polski // Ateneum Wileńskie. 1937. – R.XII. – S.36-145.
61. Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. – Warszawa, 1925. – S. 125,132; item. Jagiellonowie a Moskva. – Warszawa, 1933. – S.380; item. O genezie i wartości Krewa. – Warszawa, 1938. – S.265-269; item. W sprawie roli politicznej Korjatowiczów na Wolyniu i Podolu // Ateneum Wileńskie. – R. XIII, z.2, 1938. – P. 334-347.
62. Puzyna J. Korjatowicze oraz sprawa podolska // Ateneum Wileńskie. – R.XI, 1936. – P.61-97; item. Pierwsze wystspienia Korjatowiczow na Rusi Poludniowej // Ateneum Wileńskie.-R.XIII, 1938. – P.1-68.
63. Szabuldo F. Czy istnial jarlyk Mamaja na ziemie ukrainskie? (Proba postawienia problemu) // Lituano-slavica Poznaniensia, IX. Studia historica.-Poznań. – S.153-172.

ІІІ. Публікації у періодичній пресі

1. Безвершенко І. Битва на Синіх Водах // Лисянщина (Лисянка). – 1994. – 3 грудня.
2. Безвершенко І. Місце битви з монголами на Синіх Водах відоме // Колос (Новоархангельськ). – 1999. – 19 червня.
3. Битва на Синіх Водах була // Колос (Новоархангельськ). – 1997. – 10 вересня.
4. Босько В. Кіровоградські археологи знайшли монети хана Навруза і Трипільську кераміку // Народне слово (Кіровоград). – 1997. – 16 серпня.
5. Вильный С. Битва на Синих Водах. Начались раскопки украинского „Куликова" поля // Украина-Центр (Кировоград). – 1997. – 22 августа.
6. Водяний С. Де дзвеніли мечі і співали стріли // Кіровоградська правда . – 1997. – 7 серпня.
7. Здір Л. На підтвердження гіпотези // Народне слово (Кіровоград). – 2000. – 20 липня.
8. Крушеницький І. Загадки і знахідки // Народне слово (Кіровоград). – 1997. – 19 квітня.
9. Крушеницький І. Слід Ольгерда шукають у наших степах невтомні копачі // Вечірня газета (Кіровоград) . – 1999 . – 20 серпня.
10. Матівос Ю. Археологи вносять поправки // Кіровоградська правда. – 1997. – 14 серпня.
11. Матівос Ю. Благословен мечів вогонь // Кіровоградська правда. – 1997 . – 7 жовтня.
12. Матівос Ю. У козацькім краї над Синюхою // Народне слово (Кіровоград). – 1990. – 6 грудня.
13. Матівос Ю. Ще одна загадка // Кіровоградська правда. – 1999. – 17 серпня.
14. Мицик В. Битва на Чесному полі // Колос (Тальне). – 1993. – 25 грудня.
15. Панченко В. Битва на Синіх Водах : початок кінця Золотої Орди? // День. – 1998. – 6 листопада.
16. Суботович Л. Новоархангельщина – історичний край // Колос (Новоархангельськ). – 1997. – 11 жовтня.
17. Годзик А. Від іга до іга, або за вісімнадцять літ до Куликовської битви // Київ. – 1996.– № 1-2. – С. 136-139.

18. Годзик А. Де українське Куликове поле // Літературна Україна. – 1991. – № 52. – С.8.
19. Годзик А. Чорна рілля іззорана, білим тілом зволочена … // Історичний календар. – К., 1997. – С. 168-169.
20. Дорош Н. Без президентського указу до національної свідомості – зась? // Освіта. – 1997. – 31 грудня.
21. Ткачук Н. Снивода – річка історична // Освіта. – 1994. – 9 лютого.